



2 0 1 6

ГАРАДЗЕНСКИ ПАДАВІК

IV

н у м а р



ГАРАДЗЕНСКАЯ
БІБЛІОТЕКА



ГАРАДЗЕНСКИ ГАДАВІК

Андрэй Вашкевіч • Ірына Ганецкая
Юры Гардзееў • Яўген Махнач
Генадзь Семянчук • Мечыслаў Супрон
Алег Трусаў • Ігар Трусаў
Алесь Хацько • Андрэй Ціхаміраў
Юзаф Ядкоўскі

IV

н у м а р

К Р А К А Ў 2 0 1 6



ГАРАДЗЕНСКАЯ
БІБЛІЯТЭКА



ГАРАДЗЕНСКАЯ БІБЛІЯТЭКА
прысвячаеца той Гародні, якой мы
ганарымся.

Дзякуем усім, хто з намі.

Каардынатар кніжнай серыі
«ГАРАДЗЕНСКАЯ БІБЛІЯТЭКА»:

Павал Мажэйка

Ідэя серыі: Эдвард Дмухоўскі

“Гарадзенскі гадавік” – навуковы часопіс, заснаваны ў 2011 годзе гарадзенскімі гісторыкамі і краязнаўцамі. Заснавальнікі бачаць сваёй мэтай шматплановае навуковае асвятленне гісторыка-культуралагічнай праблематыкі горада – неадследаваных старонак ягонай сацыяльна-эканамічнай гісторыі, горадабудаўнічых традыцый, лёсу захаваных і страчаных архітэктурных помнікаў, гісторыі археалагічнага вывучэння асяродка, пытанняў гісторыі адукацыі, друкарства і бібліятэк, тэатральна-музычнага жыцця, гарадской штодзённасці, а таксама публікацыю помнікаў гістарыяграфічнай спадчыны і разнастайных пісьмовых і графічных крыніц.

Тэмай IV нумара „Гарадзенскага гадавіка” абраны археалагічная спадчынаГародні.

“Гарадзенскі гадавік” – навуковы часопіс

Narodnia annual

Навуковы рэдактар – Юры Гардзееў

Рэдакцыйная рада – Алесь Краўцэвіч, Сяргей Токць, Аляксей Шаланда

Рэцэнзенты – Ірына Ганецкая, Наталля Кізюкевіч

Тэхнічны рэдактар-вэрстальшчык – Зміцер Гупянец

Дызайн вокладкі – Зміцер Гупянец

Выдавец Беларускае таварыства ў Кракаве

Wydawca Towarzystwo Białoruskie w Krakowie

www.bialoruskie.org

ISSN 2392-3008

Copyright

© Беларускае таварыства ў Кракаве, 2016

Змест

Уступнае слова	5
----------------------	---

Гарадзенскія археолагі

Падземныя скарбы археолага.....	7
Генадзь Семянчук. Пачаткі гарадзенскай археалогіі: новыя дакументы	12

Сярэднявечны горад

Юры Гардзееў. Вывучаючы горад.....	26
Ірына Ганецкая. Помнікі культывага дойлідства Гарадні XII ст.	43

Археалагічнае вывучэнне горада

Алег Трусаў. Археалагічныя даследаванні Гродна ў 1921-1939 гг.....	63
Алесь Хацько. Кафля з раскопак па вуліцы Вялікай Траецкай, 48 у Гродне.....	72
Ігар Трусаў. Ненавуковыя праблемы археалогіі Гродна: выпадковыя знаходкі, адсутнасць належнага археалагічнага нагляду, „чорныя капальнікі”	79

Археалагічная спадчына

Юзаф Ядкоўскі. Ваколіцы Гродна з археалагічнага пункту гледжання. Нататкі з вандровак 1904–1910 гг. Пераклад і каментары Яўгена Махнача і Андрэя Вашкевіча	91
--	----

Гарадская прастора

Мечыслаў Супрон. Абарончыя ўмацаванні Гарадні часоў Паўночнай вайны: гісторыя ўзнікнення і сучасны стан	99
--	----

Горад як месца ідэй

Андрэй Ціхаміраў. Міхаіл Каяловіч у Гродне летам 1886 года	111
--	-----



*Памяці Рыгора Акінчыца
(1963-2015)*

Уступнае слова

Сваімі пачаткамі горад над Нёманам сягае ранняга сярэднявечча. Навука не валодае дакладанай датай заснавання першапачатковага паселішча, што даволі часта блытаецца з першай летапіснай згадкай аб ім. Таму ў выпадку даўняй Гародні куды больш правільна казаць пра прыблізны час яе заснавання ўжо ў XI ст.

Усё ж такі, што мы ведаем аб сярэднявечнай гісторыі горада? Скупыя сведчанні пісьмовых крыніц на гэтае пытанне адказаць не ў стане.

На працягу доўгіх стагоддзяў межы горада пашыраліся, з'яўляліся новыя вуліцы, узводзіліся жылыя і гаспадарчыя пабудовы, цэрквы і аб'екты грамадскага прызначэння, праводзілася добраўпарадкаванне сядзібнай і вулічнай прасторы, што суправаджалася перакопваннем, засыпкай і зразаннем грунту. Такім чынам, інтэнсіўная гаспадарчая жыццядзейнасць гараджан спрычынілася да пераўтварэнняў паверхні рэльефу даўняй Гародні, а таксама захавання ў земляных слаях рэштак антрапагеннай дзейнасці, напрыклад посуду, вопраткі ці ежы, якія выкідваліся на панадворак. Таму ў працэсе працяглага засялення наднёманскіх узгоркаў, а пазней

і наднёманскага плато, асваення тэрыторыі горада сфарміраваўся значны культурны слой, які для археолага з'яўляецца асноўнай крыніцай даследавання горада.

Археалагічная спадчына горада — каштоўная, візуальна „схаваная” крыніца вывучэння гарадской гісторыі, у асаблівасці яе дапісьмовага перыяду.

Хацелася б адзначыць, што з прычыны сукупнасці фактараў, перадусім нізкага ўзроўню археалагічнай свядомасці (калі можна выкарыстаць менавіта такое азначэнне), падчас рэалізацыі земляных ці будаўнічых работ нярэдкамі з'яўляюцца факты ігнаравання норм беларускага заканадаўства, накіраваных на ахову археалагічных аб'ектаў.

Цяжка ўявіць, якім былі б нашы веды пра гістарычную тапаграфію, забудову, культавыя помнікі, культуру і штодзённы побыт горада, калі б не адкрыцці некалькі пакаленняў археолагаў. Адным з іх быў Рыгор Акінчыц, спіс публікацый і археалагічных справаздач якога адкрывае дадзены нумар. Нягледзячы на традыцыйнае меркаванне аб тым, што першыя археалагічныя раскопкі ў Гародні датуюцца 20–30-мі гадамі XX ст., у сапраўднасці першыя крокі

ў гэтым накірунку былі зробленыя яшчэ ў канцы XIX ст., аб чым у сваім артыкуле распавядае Генадзь Семянчук.

У чацвёртым нумары „Гарадзенскага гадавіка” разглядаюцца пытанні крыніц вывучэння сярэднявечнай Гародні. Ірына Ганецкая засяроджвае ўвагу на стылёва-мастацкіх повязях і крыніцах натхнення гарадзенскіх будаўнікоў XII ст., суадносячы іх працы з балгарскай архітэктурнай традыцыяй.

Алег Трусаў распавядае пра археалагічныя даследаванні горада ў міжваенны перыяд. Алесь Хацько паведамляе аб каштоўных выніках раскопак, праведзеных у гістарычным цэнтры ў апошнія гады.

У сваю чаргу Ігар Трусаў закранае праблему „ненавуковай” археалогіі. Яўген Махнач і Андрэй Вашкевіч падрыхтавалі пераклад артыкула Юзафа Ядкоўскага, прысвечанага археалагічным знаходкам, выяўленым у ваколіцах горада яшчэ на пачатку XX ст.

Артыкул Мечыслава Супрона з’яўляецца спробай аналізу тапаграфіі абарончых ўмацаванняў горада ў XVIII ст. Урэшце асобнае месца ў нумары займае артыкул Андрэя Ціхамірава, які распавядае пра сімвалічны вобраз горада ў святле ідэйных каардынат „заходнерускіх” аўтараў XIX ст.

Юры Гардзееў



Падземныя скарбы археолага

Archaeologist's underground treasures

The materials contains scientific works and archaeological reports of archaeologist Ryhor Akinchyts.

11 студзеня 2015 г. сышоў з жыцця археолаг Рыгор Акінчыц. Пачынаючы з 1987 г. ён працаваў у аддзеле комплексных навуковых даследаванняў гродзенскай праектнай майстэрні інстытута „Белспецпраектрэстаўрацыя”, пазней уладкаваўся ў Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей і дырэкцыю рэстаўрацыі пры Гродзенскім аблвыканкаме.

Рыгор быў пльнёным археолагам. Найбольш інтэнсіўны перыяд яго працы—гэта другая палова 80-х—першая палова 90-х гг. XX ст., калі ў гродзенскіх рэстаўрацыйных майстэрнях рыхтаваўся план рэгенерацыі гістарычнай забудовы цэнтра Гродна. На ўсіх архітэктурных аб'ектах праводзілася грунтоўная археалагічная шурфоўка. У выніку прац былі даследаваны культурныя напластаванні шэрагу вуліц гістарычнага цэнтра горада. У першую чаргу археалагічныя работы закранулі археалагічны слой на вуліцах Савецкай, Урыцкага, Маставой (былы кармеліцкі кляштар), Тэлеграфнай і Малой Траецкай (раней 8-га Сакавіка), побач з езуіцкім кляштарам і на Гарадніцы. Выяўленыя знаходкі—кафля, посуд (талеркі, гаршкі, міскі, фаянсавыя начынні), прылады пра-

цы, цэгла-пальчатка, цвікі, курільныя люлькі—праліваюць святло на гарадскую паўсядзённасць.

Рыгор валодаў археалагічнай інтуіцыяй, ведаючы, дзе лепш разбіць шурф ці раскоп. І, як правіла, амаль што ніколі не памыляўся. Жыццё Рыгора было багатым на выяўленне паасобных артэфактаў. На схіле Новага замка ён натрапіў на фрагменты дэкаратыўнай пліткі XII ст., на вуліцы Вялікай Траецкай (раней Кашаваго), дзе меркавалася адшукаць падмуркі культывай пабудовы (гаворка ідзе пра Траецкую царкву), знайшоў ганчарную майстэрню.

У гісторыі нашага горада засталася шмат загадак. Але адкрыцці здараюцца не толькі падчас раскопак, але нават тады, калі чакаць сюрпрызу не даводзілася. Як вядома, адной з такіх таямніц гісторыі горада дагэтуль з'яўляецца месцазнаходжанне Вакрасенскай царквы, перанесенай з-пад замка на тэрыторыю горада ў пачатаку XVII ст. На яе прыблізнае месца паказвалі іканаграфічныя матэрыялы. Недзе ў канцы 90-х Рыгор звярнуў увагу, што на скрыжаванні вуліц Сацыялістычнай—Кірава праводзяцца земляныя работы. Візуальны аналіз

не пакідаў сумнення — гэта падмуркі Васкрасенскай царквы. Застаецца надзея, што, дзякуючы падказцы археолага, гэты аб'ект урэшце рэшт дачакаецца свайго адкрыцця.

Рыгор шмат працаваў у гарадзенскіх архівах, вывучаючы архітэктурную спадчыну горада. Пачынаючы з канцы 80-х — пачатку 90-х гадоў правёў шмат часу ў Літоўскім дзяржаўным гістарычным архіве ў Вільні. У другой палове 90-х гадоў двойчы выязджаў у Ваяводскі Архіў у Беластоку. У 2001 г. Рыгор з энтузіязмам падключыўся да першага этапу ўмацавання берага Каложскага плато, хаця гэта выходзіла па-за межы яго функцыянальных абавязкаў.

У час працы ў Гродзенскім гісторыка-археалагічным музеі акрамя археалагічнай калекцыі Рыгор апрацаваў калекцыю шклянных негатываў. На жаль, гэтая праца не дачакалася публікацыі.

Рыгор быў улюбёны ў свет мінулага горада, з якім ён быў знітаваны сваім лёсам. Нам застаецца роздум над яго спадчынай.

Спіс прац Рыгора Акінчыца

1. Гліняныя формы-матрыцы гродзенскага рамесніка другой паловы XVII стагоддзя // Краязнаўчыя запіскі, вып. 2, Гродна 1993, с. 55–61.
2. Гродзенскага акруговага шпіталь будынак // *Архітэктура Беларусі. Энцыклапедычны даведнік*, Мінск, 1993, с. 163.
3. Курыцельныя люлькі XVII–XVIII ст.ст. з выявай чалавека ў

фондах ГДТАМ // Краязнаўчыя запіскі, вып. 3, Гродна, 1995, с. 50–54.

4. *Ганчарства старажытнай Гародні (XI – п.п. XV ст.ст.)* // Краязнаўчыя запіскі, вып. 4, Гродна, 1997, с. 51–57.
5. *Некаторыя тыпы вырабаў гродзенскіх ганчароў у XVI–XVII ст.* // Краязнаўчыя запіскі, вып. 5, Гродна, 2000, с. 74–76.
6. *Opis trasy kanału // Kanał Augustowski: od Biebrzy do Niemna*, red. J. Kopcia, Augustów – Suwałki, 2000, s. 25–27 (сааўтар).
7. *Osadnictwo i zabytki strefy kanału Augustowskiego // Kanał Augustowski: od Biebrzy do Niemna (Kanał Augustowski: szlak wodny Euroregionu Niemien)*, red. J. Kopcia, Augustów – Suwałki, 2000, s. 32–42 (сааўтар).
8. *Zabytki Grodna // Kanał Augustowski: od Biebrzy do Niemna*, red. J. Kopcia, Augustów – Suwałki, 2000, s. 42–46 (сааўтар).
9. *Po białoruskiej stronie*, „Jaćwież”, № 9, Suwałki, 2000 (у сааўтарстве с Ігарам Трусавым).

Археалагічныя справаздачы

(захоўваюцца ў Фондзе археалагічнай навуковай дакументацыі Цэнтральнага навуковага архіва Нацыянальнай Акадэміі Навук Беларусі)

8. Спр. 1172. Рэгенерация исторической застройки г. Гродно в границах улиц Кошевого, Ожешко, Урицкого и Советской площади. *Археологический отчет*, том 1, Гродно, 1990.





9. Спр. 1287, 1287а. *Археологический отчет. Исследования по городу Гродно в 1990 году*, том 1, Гродно, 1990.
10. Спр. 1509. *Помнік архітэктуры XVIII ст. былы „Музычны флігель” у г. Гродна. Прыстасаванне пад „Гродзенскую капэлу”*. Комплексныя навуковыя даследаванні. *Археалагічная справаздача* 1993 г.
11. Спр. 1541. *Археалагічная справаздача 1994 г. Гродна. Раскопкі на месцы новай забудовы ў раёне дома № 54 па вул. Маставой*, Гродно, 1995.
12. Спр. 1542. *Археологические исследования 1994 г. Памятник архитектуры XVIII в. бывший костел кармелитов по ул. Мостовая, 37, г. Гродно. Комплексные научные изыскания. Археологические исследования*, Гродно, 1994.
13. Спр. 1543. *Археалагічная справаздача 1994 г. Гродна. Раскопкі на месцы новай забудовы ў раёне вул. Малой Траецкай (раней вул. 8-га Сакавіка)*, Горадня, 1995.
14. Спр. 1544. *Археалагічная справаздача 1994 г. Раскопкі на тэрыторыі Новага замка ў гор. Гродна*, Гродна, 1994.
15. Спр. 1065. *Археологические исследования бывшей церкви св. Дмитрия в д. Щорсы Новогрудского р-на*, Гродна, 1988.
16. Спр. 1065 а. *Археологические исследования памятника архитектуры XIX в. бывшей Воскресенской церкви в гор. Ошмяны Гродненской обл. в 1988 г.*, Гродна, 1988.
17. Спр. 1171. *Памятник архитектуры XVII в., бывший костел кармелитов в г.п. Берестовица. Архитектурно-археологическое исследование в 1989 г.*, Гродна, 1989.
18. Спр. 1252. *Раскопки на территории бывшего народного дома XVII–XVIII вв. в г. Слониме Гродненской обл. 1990 г.*, Гродна, 1991.
19. Спр. 1381. *Археологический отчет за 1991 г. Памятник архитектуры к. 18—н. 19 в. Дворцово-парковый ансамбль в д. Щорсы Новогрудского р-на Гродненской обл.*, Гродна, 1992.
20. КП 091935. *Регенерация исторической застройки г. Гродно в границах улиц О. Кошевого, Э. Ожешко, Урицкого и Советской площ. Эскизный проект ГР 15–88. Археологические исследования по зданию ул. Советская 5*, 1989.
21. КП 091936. *Регенерация историч. застройки г. Гродно в границах улиц Кошевого, Ожешки, Урицкого, Советской площади. Эскизный проект. Комплексные научные изыскания. Археологические исследования здания ул. Советская, 7 в г. Гродно*, том 2, книга 2, Гродно, 1990.

Археалагічная справаздачы

(захоўваюцца ў фондах Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея)

22. КП 091937. Регенерація історычнай застройки г. Гродно в границах улиц О. Кошова, Э. Ожешко, Урыцкаго, Советской площади. Эскизный проект. Комплексные научные изыскания. Археологические исследования здания по ул. Советской, 10 в г. Гродно, том 2, книга 221/02.02. КНИ, Гродно, 1990.
23. КП 091938. Пам. арх. нач. XX в. Административное здание по ул. Советская, 12 в г. Гродно. Эскизный проект. Комплексные научные изыскания. Археологические исследования, том 2, книга 2, Гродно, 1990.
24. КП 091939. Пам. арх. XX в. жилой дом по ул. Советская, 13. Эскизный проект. Комплексные научные изыскания. Археологич. исследования, том 2, книга 2, Гродно, 1989.
25. КП 091940. Памятник архитектуры XIX в. Административное здание ул. Советской, 14 в г. Гродно. Эскизный проект. Комплексные научные изыскания. Археологические исследования, том 2, книга 2, Гродно, 1990.
26. КП 091942. Пам. арх. нач. XX в. жилой дом по ул. Советская, 15. Эскизный проект. Комплексные научные изыскания. Археологич. исследования, том 2, книга 2, Гродно, 1989.
27. КП 091943. Регенерація історыч. застройки г. Гродно в границах улиц Кошова, Ожешко, Урыцкаго и Советской площади. Эскизный проект. Комплексные научные изыскания. Археологические исследования здания по ул. Советская, 17б, том 2, книга 2, Гродно, 1990.
28. КП 091944. Реконструкция здания ул. Советская, 17 Б с реставрацией исторических фасадов. Эскизный проект. ГР 15-88. Комплексные научные изыскания. Историко-архивные и библиографические исследования. 13/02.01 КНИ, Гродно, 1989.
29. КП 091945. Памятник архитектуры XVI в. Воссоздание части застройки ансамбля монастыря иезуитов. Археологические исследования, том 2, Гродно, 1992.
30. КП 091947. Реконстр. с реставр. фасадов памятников арх. XIX в. жилых домов по ул. О. Кошова, 19, 21, г. Гродно, Эскизный проект. Комплексные научные изыскания. Археологические исследования, том 2, книга 2, Гродно, 1989.
31. КП 091948. Археологические исследования ремесленной мастерской XVI—нач. XVII в. в районе ул. О. Кошова № 19-21. г. Гродно, Археологический отчет. Книга 2. Графическая часть, Гродно, 1990.
32. КП 091949. Гістарычная забудова канца XIX ст. г. Гродна. Былыя жылыя дамы на вул. Кашаваго, 42, 44, 46. Комплексныя навуковыя даследаванні. Археалагічныя даследаванні, Гродна, 1993.
33. КП 091950. Археологическое исследование памятника архитектуры XIX века, здания на пл. Советской № 2 в гор. Гродно. Археологический отчет (раскопки лета 1991).



34. КП 091953. Аптека на складе иезуитского монастыря г. Гродно. Археологический отчет. № 105.95, Гродно, 1996.
35. КП 091954. Археалагічныя даследаванні помніка архітэктуры XIX ст. будынка на вул. Тэлеграфная ў гор. Гродна. Археалагічная справаздача (раскопкі сакавік 1995).
36. КП 092753. Реконструкция части здания по пл. Советская, 17 с реставрацией исторических фасадов. Эскизный проект. Комплексные научные изыскания. Археологические исследования, Гродно, 1990.

Спіс падрыхтавалі Ірына Ганецкая, Аляся Саўчук, Ігар Трусаў і Юры Гардзеў.

Пачаткі гарадзенскай археалогіі: новыя дакументы

Henadz Semianchuk

The first archaeological excavations in Harodnia: new documents

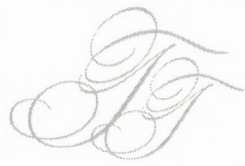
This text is the first publication of previously unknown sources of the first archaeological excavations carried out in Harodnia on 12–13 June 1896 by Eustace Arlousky. The article presents the protocols of the commission on saving the ruins of Barys and Hleb (Kaložha) church. These documents are in the archives of the Institute of the Russian Academy of History of Material Culture Sciences in St. Petersburg.

Першыя афіцыйныя навуковыя археалагічныя даследаванні старажытных помнікаў Гародні былі праведзены 12 і 13 чэрвеня 1896 года. Ініцыятарам і выканаўцам гэтых прац быў Яўстафі Арлоўскі, які трохі раней атрымаў ад Імператарскай археалагічнай камісіі афіцыйны дазвол на гэта, так званы „Адкрыты ліст № 1068”. У архіве Інстытута гісторыі матэрыяльнай культуры Расійскай Акадэміі Навук у Санкт-Пецярбургу захавалася справаздача па выніках археалагічных раскопак, выкананых Арлоўскім, — **Фонд 1, ад. зах. 92 за 1896 год, арк. 6–7**. Гэта невялікі, на 3 аркушы тэкст, з якога даведваемся, што галоўнай мэтай гарадзенскага настаўніка і гісторыка былі пошукі падземных хадзоў пад Старым замкам і праз Нёман да Занёманскага фарштата. Адрозна адзначым, што вынік быў адмоўны.

Таксама ў архіве Інстытута гісторыі матэрыяльнай культуры РАН

захоўваецца дакументацыя па мерапрыемствах, звязаных з вывучэннем і рэстаўрацыяй Барыса-Глебскай (Каложскай) царквы другой паловы XII ст. — **Фонд 1, ад. зах. 233 за 1894 год**. Унікальны помнік старажытнабеларускай культуры ў 40–80-х гадах XIX ст. быў моцна разбураны ў выніку падмывання берага р. Нёман. Натуральна, што трагічны стан гэтага помніка выклікаў моцныя хваляванні і турботы духоўнага кіраўніцтва, навукоўцаў і інтэлігенцыі. У сувязі з гэтым 6 снежня 1894 года епіскап Брэсцкі Іосіф ініцыяваў стварэнне адмысловай камісіі, якая б непасрэдна правяла інжынерныя, геалагічныя і археалагічныя даследаванні. Атрыманыя вынікі павінны былі дапамагчы распрацаваць неабходныя мерапрыемствы па ратаванні аўтэнтчных фрагментаў храма, якія захаваліся на канец XIX ст.

Пытанне паўстаўлення камісіі было прадстаўлена імператару Міка-



лаю II, які ў пачатку 1904 г. выказаў сваю згоду, з пажаданнем „*чтобы все дело о возстановлении Коложанской церкви сосредоточено было в духовномъ ведомстве*”. У склад названай Камісіі ўвайшлі вядомыя сталічныя спецыялісты, а таксама мясцовыя інжынеры і архітэктары. Старшынёй быў прызначаны прафесар архітэктуры Аляксандр Ніканоравіч Памеранцаў, сябрамі — архітэктар Пётр Пятровіч Пакрышкін ад Імператарскай археалагічнай камісіі; мастак Імператарскай Акадэміі мастацтваў, выкладчык Віленскага настаўніцкага інстытута Васіль Васільевіч Гразноў, які прадстаўляў Гаспадарчае кіраванне генерал-губернатора; прадстаўнік Міністэрства шляхоў зносін інжынер І.Р. Пятроў; Свяшчэнны Сінод прадстаўляў інжынер П.І. Дзмітрыеў; ад мясцовых ўладаў быў губернскі архітэктар І.К. Плотнікаў.

Адбыліся чатыры пасяджэнні Камісіі: 1-е — 28, 29 і 31 мая 1904 года; 2-е — 10–11 ліпеня 1904 года; 3-е — у жніўні 1904 года; 4-е — 12–14 верасня 1904 года. На жаль у архіўнай справе з Санкт-Пецярбурга заха-

валіся толькі тры пратаколы, адсутнічае пратакол з трэцяга пасяджэння, на якім разглядаліся пытанні менавіта археалагічных даследаванняў. Таксама бракуе аднаго аркуша з пратакола апошняга, чацвёртага пасяджэння. Адсутныя дакументы магчыма знойдуцца пры вывучэнні асабістага архіва П. Пакрышкіна, бо менавіта ён праводзіў раскопкі каля Барыса-Глебскай (Каложскай) царквы і асабіста перадаваў копіі пратаколаў у Імператарскую археалагічную камісію. Не выключана, што іншыя копіі гэтых дакументаў адшукваюцца ў архівах Святога Сінода ў Санкт-Пецярбургу альбо Віленскага, Ковенскага і Гродзенскага генерал-губернатора ў Вільні.

Пры публікацыі дадзеных дакументаў захоўваліся тагачасныя арфаграфія і лексіка. На заканчэнні аўтар выказвае сваю шчырую падзяку доктару гістарычных навук, вядучаму навуковаму супрацоўніку Інстытута гісторыі матэрыяльнай культуры РАН, свайму сябру Аляксандру Мусіну, без дапамогі якога не атрымалася б надрукаваць гэтыя цікавыя і карысныя матэрыялы.

Справаздача калезскага радцы, выкладчыка Гарадзенскай гімназіі Яўстафія Арлоўскага па выніках археалагічных даследавання ў 12 і 13 чэрвеня ў Гродне

Рапорт

[л. 6] В Императорскую археологическую комиссию

Преподавателя Гродненской гимназии Евстафия Орловского

Вследствие предложения Императорской Археологической комиссии от 19 марта сего года за № 420 имею честь представить настоящий рапорт.

1 июня прошлого 1896 года я получил от Археологической Комиссии открытый листъ за № 1068 на право производства въ г. Гродно раскопокъ для исследования под замком ходовъ. Я немедленно отправился къ Господину Гродненскому Губернатору, Тайному советнику Д.Н. Батюшкову, отъ которого и получилъ словесное разрешение на производство мною раскопокъ. Затемъ Начальникъ 26 пехотной дивизии генерал-лейтенантъ князь Щербатовъ, въ ведении котораго, какъ Гродненскаго коменданта, находится гора Старого замка, далъ мне письменное разрешение на производство на упомянутой горе желаемыхъ мною раскопокъ. При этомъ князь обставилъ меня весьма стеснительными требованиями, а именно — чтобы я раскопки производить 1) только на горе; 2) чтобы гору, которая служитъ плацомъ для военного собрания, возвратилъ военному ведомству въ томъ же виде, т.е. отнюдь не изрытую ямами и провалами и пр.

Раскопки были произведены 12 и 13 июня 1896 г. при содействии бантмейстера Гродненской пожарной команды Безюка и 6 солдат Гродненскаго крепостнаго батальона, командированныхъ въ мое распоряжение княземъ Щербатовымъ. Целью раскопокъ [л. 606] было стремление узнать:

1) есть ли подземный ходъ подъ Неманомъ (соединяющий подземелия Старого замка съ занеманскимъ форштадтомъ). Объ этомъ ходе изъ давня держится народное предание.

2) что представляютъ изъ себя подземелья Старого замка (какъ Гродненское военной собрание).

3) желательно было исследовать ниши, выходящую надъ крутымъ обрывомъ на высокомъ берегу Немана.

По первому вопросу мне не удалось выяснить ничего определеннаго. Во многихъ местахъ города я совместно съ г. Безюкомъ осматривалъ провалы улицъ (везде заделанные по требованию полиции); раскапывать эти провалы мне разрешено не было. Старожилы сообщили мне, будто изъ одного провала неслись удушливые газы; одному изъ зрителей удалось, будто бы, влезть въ этотъ провалъ, и его взорамъ представилась золотая колесница. Когда я хотель собрать болѣе подробные сведения объ этомъ открытии, мне удалось получить лишь самыя уклончивыя и неопределенныя ответы.

Подземелья Старого замка мною исследованы. Они делятся на две главные части; одну, занятую подъ погреба и склады буфета военного собрания; в ней стены, какъ и во всемъ замке, необычайно толстыя (в некоторыхъ местахъ до 5–6 аршинъ). Самый замок (Старый, в отличие отъ Нового) построенъ въ царствование Стефана Батория; т.е. в XVI в. Но уже в начале XVII века он находился в развалинахъ; в настоящее время отъ него остался на Замковой горе одинъ флигель, обращенный в военный клубъ. Другая часть подземелий нисколько не эксплуатируется администрацією собрания; входы в погреба заделаны и проникнуть туда можно лишь сверху. Я разобралъ верхнюю настилку во многихъ местахъ — съ [л. 7] великою осторожностью, чтобы не вызвать провала верхней площад-





ки Замковой горы. Оказалось, что верхняя настилка везде самая тонкая и непрочная; что погребам насыпаны мусором, хотя и не сплошь.

Затем выяснилось, что вся Замковая гора — насыпная. Она вся изрыта подземельями; но подземелья эти обложены стенками так искусно, что подадут повод думать, что они были построены еще ранее существования самой горы, а гора уже была насыпана вокруг каменного корпуса. Затем Немань, при своем постепенном повороте от левого берега к правому, размыв последний (при чем пострадали знаменитая Коложская церковь и Старый замок) — и часть подземелья обрушилась в Немань.

При этом мое особенное внимание привлекла большая ниша (аршина 1 ½ вышины) расположенная на высоте, надъ обрывистомъ берегу Немана. При помощи пожарной лестницы мы спустились къ этой нише и стали ее раскапывать, рассчитывая найти здесь начало подземного хода. Оказалось, однакошъ, что ниша есть не что иное, как проходъ изъ одного подземелья в другое; за нишею следовалъ мусоръ новейшего происхождения. Извлеки мусора на разстоянии 3—4 аршина в длину, мы прекратили раскопку и засыпали нишу. Следов подземного хода в горе нами найдено не было.

Таковы результаты моихъ не продолжительныхъ раскопок. Я их считаю неудачными; неудача эта объясняется ограниченным полномочиємъ, которое дали мне гродненские власти. Впрочемъ, мне все таки удалось прийти к весьма важ-

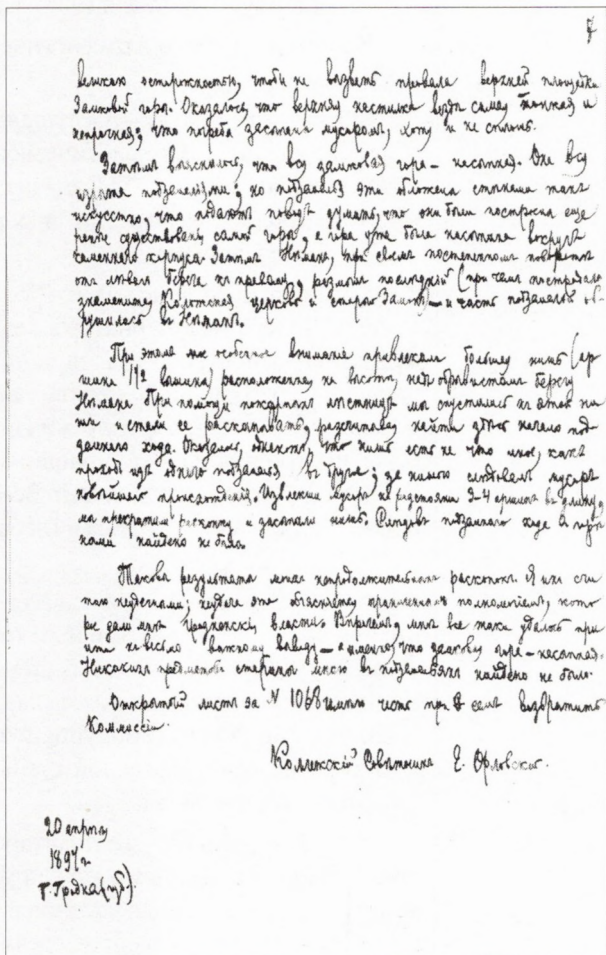
ному выводу — а именно, что Замковая гора — насыпная. Никаких предметов старины мною в подземельях найдено не было.

Открытый лист за № 1068 имею честь при сем возвратитъ Коммисии.

Коллежский советник Е. Орловский

20 апреля 1897 г.

г. Гродно (губ.)



Мал. 1. Апошняя старонка
справаздачы Яўстафія Арлоўскага
з яго асабістым подпісам (Архіў
ІГМК РАН. Фонд 1, ад. зах. 92 за
1896 год, арк. 7).

Дакументы, якія адносяцца да дзейнасці адмысловай Камісіі па ўратаванні Барыса-Глебскай (Каложскай) царквы ў 1904 годзе

[л. 51] Ведомство православного исповедания. Хозяйственное управление при Святейшем Синоде. Строительное отделение. Стол 3. Санкт-Петербург 16 апреля 1904 года

В Императорскую Археологическую Коммиссию

(20 апреля 1904 г. Заслушано Императорской Археологической комиссией в заседании. Назначить представителем комиссии члена ее П. П. Покрышкина)

Виленский, Ковенский и Гродненский Генералъ-Губернаторъ возбуждает ходатайство о реставрации древней Коложанской церкви въ г. Гродне, на правом берегу реки Немана, построенной около половины XII века Городенскимъ княземъ Всеволодомъ во имя Св. Бориса и Глеба.

Вследствие постепенного разрушения праваго берега Немана весенними полыми водами и сильным течениемъ, въ 1845 году в левой стене Коложанской церкви образовалась трещина, а въ 1853 году обрушились южная и половина западной стены съ потолкомъ и крышею.

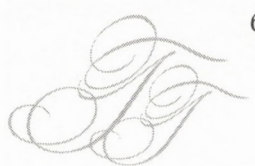
В 1873 году въ бывшемъ алтаре этого храма, въ среднемъ полукружии устроена временная часовня во имя Св.св. Бориса и Глеба и сделаны необходимые подпорки для поддержания разрушающихся частей здания, затемъ въ 1896 году произведены Министерствомъ Путей Сообщения работы по укреплению берега у церкви, а къ развалинамъ

северной церковной стены и части западной при- (арк. 51 об.) строения две деревянные стены и крыша надъ всемъ храмомъ въ каковомъ виде онъ существует и въ настоящее время. Эти деревянные постройки совершенно изменяютъ древнюю красоту и стиль храма; с другой стороны, опорная стена, устроенная для укрепления берега, не обезпечиваетъ вполне безопасности храма, такъ какъ въ ней уже появились трещины и есть основание предполагать, что движение ея вызвало появление трещинъ и въ главномъ алтаре.

Находя такое положение Коложанской церкви совершенно не отвечающимъ важному историческому и церковно-археологическому значению этой православной святыни, по своей древности единственной в пределах Северо-западного края, и признавая необходимость произвести реставрацию церкви съ возведениемъ недостающихъ частей, по образцу существующихъ, а также капитальное укрепление берега, на которомъ она стоитъ и от целости котораго зависитъ ея существование, князь Святополкъ-Мирский¹ обратился по сему делу съ всеподданнейшей запискою.

ГОСУДАРЮ ИМПЕРАТОРУ, по докладе сего дела, угодно было ВЫСОЧАЙШЕ повелеть, чтобы все дело о возста- (арк. 52) новлении Ко-

¹ Князь Святополкъ-Мірскі.



ложанской церкви сосредоточено было въ духовномъ ведомстве.

Вследствие означенного ВЫСОЧАЙШЕГО повеления, мною предложено образовать особую комиссию, подъ председательствомъ Члена Техническо-Строительного Комитета Хозяйственного Управления при Св. Синоде, профессора архитектуры Померанцева, съ участиемъ въ оной Члена Общаго Присутствия того же Управления, гражданского инженера Дмитриева и представителей отъ Императорской Археологической Комиссии и Министерства путей Сообщения, для обсуждения вопросовъ, соединенныхъ съ реставрацией помянутой церкви и укреплениемъ берега реки, по предварительном осмотре самой церкви и изследования местности, на которой она расположена.

Сообщая о семъ, имею честь почтительнейше просить ИМПЕРАТОРСКУЮ Археологическую Комиссию назначить съ своей стороны представителя для участия въ помянутой Комиссии.

Обер-Прокуроръ Святейшего Синода, Статсъ-Секретарь²: К. Победоносцев.

Директоръ: П. Остроухов

[л. 72] Протоколь № 1.

Особой комиссии, образованной оберъ-прокуроромъ Св. Синода, согласно Высочайшему Повелению о сосредоточении всего дела реставрации Коложской церкви Св. Бориса и Глеба въ Гродне въ духовномъ ведомстве.

(копия. Доставлена П. П. Покрышкинымъ 27.07.1904)

² Обер-прокуроръ Св. Синода.

Въ Императорскую Археологическую Комиссию, съ Высочайшаго повеления, отъ Императора Александра III, 17 прѣдставителю Вѣдомства



Видъ на Коложскій храмъ Св. Бориса и Глеба, съ западной стороны, съ набережной, на противоположномъ берегу р. Немана у г. Гродна.

Мал. 2. Рэшткі Барыса-Глебскай царквы з паўднёва-заходняга боку. Фота 1896 года (Архіў ІГМК РАН. Фонд 1, ад. зах. 233 за 1894 год, арк. 107).

Комиссия состоялась 28, 29 и 31 мая 1904 года въ г. Гродне подъ председательствомъ Д. С. С. профессора архитектуры А. Н. Померанцева и при участии: представителя отъ Министерства Путей Сообщения С. С. инженера И. Р. Петрова, члена Императорской археологической комиссии кол. Секретаря П. П. Покрышкина, члена Общаго Присутствия хозяйственного управления при Св. Синоде гражданского инженера над сов. П. И. Дмитриева, представителя отъ местного управления Министерства внутреннихъ губернского архитектора над сов. И. К. Плотникова.

28 мая 1904 года комиссия въ присутствии Его Преосвященства епископа Гродненского и Брестско-го Никанора произвела предварительный осмотр церкви Св. Бориса и Глеба на Коложе, береговъ р. Немана и гавани, устроенной против означенной церкви. На основании означенного осмотра и имеющихъ при деле плановъ и чертежей Комиссия пришла къ нижеследующимъ заключениямъ:

1) въ настоящее время повреждения берега, на которомъ стоитъ церковь Св. Бориса и Глеба, усилились главным образомъ отъ искусственного стеснения живого сечения реки Немана в означенномъ месте, благодаря устройству гавани. Происходящие также размывы правого берега выше и ниже (считая по течению реки) церкви, имеютъ влияние на состояние откосовъ берега Коложской церкви, а потому необходимо укрепление правого берега въ [л. 72 об.] обе стороны отъ церкви. Ведомствомъ Путей сообщения обращено въ настоящее время на это внимание и инженеромъ И.Р. Петровымъ составленъ проектъ укрепления означенной части правого берега р. Немана.

2) Часть берега, непосредственно примыкающая къ церкви въ настоящее время одета: въ верхней своей части булыжной мостовой на мху, в средней части — замощениемъ булыжнымъ камнемъ в плетневыхъ клеткахъ и въ нижней части отсыпью ихъ такого же камня. Верхний уклонъ откоса менее полуторного, средний — полуторный, а нижний — более двойного. При соединении каменной отсыпи

со средней частью откоса находятся ключи. Согласно произведенной Комиссией ватерпасовки верхней части опорной стенки — ясно обнаружилась осадка и оползание берегового откоса.

По верху, со стороны разрушенной части церкви, устроена опорная стенка съ площадкой. Означенная опорная стенка была устроена въ 1897–1898 гг. одновременно съ укреплениемъ берега и повидимому непосредственно примыкает къ частямъ фундамента церкви. Детальныхъ чертежей по устройству фундамента опорной стенки и площадки не имеется.

Въ настоящее время опорная стенка по всей своей длине осела не равномерно, а именно: низовая часть (считая по течению реки) осела на 0,14 сажени более, чемъ верховая. Вышеуказанная осадка подтверждается трещинами в верхней и средней части опорной стенки, перекосомъ и осадкой временной деревянной стенки, ограждающей разрушенную часть церкви.

3) Временная деревянная ограждающая церковь стена пришла в разстройство, а именно: наружные выпускные концы брусевъ съ откосами сгнили, вертикальные стойки осели, въ особенности въ юго-западномъ углу, горизонтальные бруссы [л. 73] перекошились, а роскосы вышли местами изъ гнездъ. Одна изъ внутреннихъ кирпичныхъ колоннъ на уровне земли отъ времени сильно попорчена и подвергается выкрошиванию, а посему представлять опасение за дальнейшую ея прочность, если оставить ее в такомъ виде.

На основании вышеизложенного Комиссия постановила нижеследующее:

По пункту 1. Возстановить живое сечение р. Немана у церкви Св. Бориса и Глеба по возможности въ его первоначальном виде, для чего следует разобрать часть ограждающей гавань дамбы по длине ея по верху 25 саж. средней глубиной ниже нуля (репера Гродненской водомерной рейки) в 0,70 саж. Одновременно срезать часть выступающего берега у подошвы дамбы, защитив основание означенной части фашинно-каменным тюфякомъ. Для охранения же отъ ледохода зимующихъ въ гавани судовъ устроить въ предполагаемомъ отверстии дамбы ледорезы. Для укрепления правого берега р. Немана, согласно проекту инженера И.Р. Петрова, а равно и для переустройства дамбы обратиться съ ходатайствомъ къ Его Высоко-Превосходительству оберъ-прокурору Святейшего Синода о сношении съ Его Сиятельствомъ Министромъ путей Сообщения объ отпуске на этотъ предметъ необходимыхъ суммъ для производства означенныхъ работъ этом же году.

По пункту 2. Необходимо произвести тщательные исследования устройства фундаментовъ, какъ самой церкви, так и опорной стенки, а равно произвести исследования качествъ и напластований грунта въ откосахъ берега, непосредственно прилегающего къ церкви. Означенные исследования въ настоящее время не могутъ быть произведены Комиссией за неимениемъ надлежащихъ инструментовъ и приспособ-

Въ Императорскую Археологическую Комиссію отъ Императора Александра II, къ председателю В.И. Шубину. 4109, изъ г. Гродно.



Коллекция Гродненской церкви съ северозападной стороны, къ 1897 году, у г. Гродно.

Мал. 3. Рэшткі Барыса-Глебскай царквы з паўночна-заходняга боку. Фота 1897 года (Архіў ІГМК РАН. Фонд 1, ад. зах. 233 за 1894 год, арк. 106).

соблений. Только после этихъ исследований можно будетъ придти къ окончательному зак — [л. 73 об.] лючению, как о влиянии подпорной стенки на прочность фундамента церкви, так и вообще об устойчивости всего церковного сооружения въ связи съ ея реставрацией.

По пункту 3. Необходимо теперь же произвести исправление колонный и временной деревянной стены. При чемъ необходимо установить металлический реперъ для наблюдений надъ осадкой церкви и откоса.

На означенные въ пунктахъ 2 и 3 работы Комиссия считаетъ необходимымъ ходатайствовать объ ассигновании трехъ тысячъ рублей (3000 руб.). Присемъ прилагаеть две

копии плана местности: до устройства гавани и после устройства ее, а равно и рабочие профили по укреплению откосовъ.

Председатель: профессор архитектуры А. Померанцев

Члены: инженеръ И. Петровъ; гражданский инженеръ П. Дмитриевъ; губернский архитектор И. Плотниковъ; архитекторъ-художникъ П. Покрышкинъ

Город Гродна, 31 мая 1904 года

Верно: П. Покрышкин, Гродна
25 июля 1904 г.

[л. 74]. Копия. Протокол № II.

Заседания особой Комиссии по возобновлению Коложской церкви, состоявшегося 10 и 11 июля 1904 года въ городе Гродне подъ председательствомъ профессора Померанцева въ присутствии членовъ ея: инженера путей Сообщения Петрова, художника Грязнова и архитекторовъ Покрышкина и Плотникова

Въ начале заседания было прочитано отношение Его Сиятельства г. Виленского, Ковенского и Гродненского Генераль-Губернатора отъ 12 июня 1904 года за № 4169 на имя Оберъ-Прокурора Святейшего Синода о назначении въ качестве своего представителя художника Грязнова въ особую Коммиссию по реставрации Коложской церкви, какъ лица близко знакомого съ прошлымъ положениемъ Коложской церкви, а также много поработавшего для выяснения значения этого древняго памятника зодчества и православия въ Крае. По заслушании этого отношения о назначении въ комиссию художника г. Грязнова, Коммиссия просила по-

следняго сообщить объ имеющихся у него материале и сведенияхъ о Коложской церкви, что и было имъ исполнено въ томъ же заседании.

Коллекция его акварельныхъ рисунковъ представляетъ интересъ въ томъ отношении, что даютъ единственный материалъ для возстановления западной и южной стень, а также абсиды диаконника, при чемъ архитектурная обделка входовъ и оконъ показана на столько ясно, что даетъ материалъ для ихъ реставрации больший, чемъ такие же двери и окна, оставшиеся до сего времени. Такъ например, изъ [л. 74 об] рисунка южной двери видно, что архивольтъ ея былъ схожъ с архивольтами оконъ въ обсидахъ; последняя (окна) у г. Грязнова нарисованы совершенно отчетливо въ крупномъ масштабе. Изъ другихъ его чертежей, сравнительно мелкаго масштаба видно, что въ стенке апсиды диаконника былъ такой же ходъ, какой оставался до ныне въ жертвеннике.

Темъ не менее рисунки г. Грязнова, исполненные после обрушения южной стороны храма, не даютъ полного представления о первоначальномъ виде храма, такъ какъ въ то время, когда эти рисунки исполнялись, куполь, своды, южная стена и половина западной уже не существовали. При представлении своихъ рисунковъ г. Грязновъ поделился своими наблюдениями надъ руинами изъ прошлого ихъ. Принесъ въ даръ Коммиссии свой печатный труд о Коложской церкви.

Изъ сообщенного имъ выяснилось между прочимъ, что при падении южной стень въ р. Неманъ упа-





ли надгробные плиты съ надписями 16 и 18 столетий. Некоторые из них лежали долго на берегу, а затемъ исчезли. Оне могутъ быть найдены, вместе с другими деталями храма при изследовании фундамента со стороны р. Немана в насыпной земле откоса. Изъ находокъ г. Грязнова обращаютъ на себя внимание изразчатые черепицы, чешуйчатой формы, какие употреблялись в древности для крышъ и клейма на кирпичахъ; документальные рисунки техъ и другихъ напечатаны въ его вышеупомянутой книге, а клейма имеются у него въ слепкахъ.

Затемъ Коммисия познакомила художника Грязнова съ предъидущими своими занятиями изложенными въ протоколе заседания 28–29 и 31 мая 1904 г. [л. 75]. Далее Председатель Коммисии сообщилъ о постановлении Св. Синода, состоявшемся на основании предложения Оберъ-Прокурора по ходатайству Коммисии объ ассигновании трехъ тысячъ рублей на первоначальные работы по изследованию фундаментовъ церкви, откоса и другихъ разныхъ работъ. Деньги эти переведены въ распоряжение Гродненскаго Епархиальнаго Начальства для выдачи ихъ, Коммисии, учрежденной для реставрации Коложской церкви по ея требованіямъ и мере надобности. Потомъ председатель сообщилъ и о составившемся сношении Оберъ-Прокурора Св. Синода съ Его Сіятельствомъ Министромъ путей Сообщения по пункту I-ому протокола коммисии от 28–29 и 31 мая сего года.

Членъ Коммисии отъ Министерства Путей Сообщения инже-

неръ Петровъ внесъ словесно заявленіе в дополненіе къ I-ому пункту перваго заседания Коммисии 28–29 и 31 мая, касающагося возстановленія живаго сеченія реки Немана, что для всесторонняго обсужденія этого вопроса надлежитъ произвести буреніемъ изследованіе грунта дна реки и съемки подробныхъ профилей живыхъ сеченій ея въ пределахъ дамбы. Коммисия соглашаясь въ принципе о необходимости изследованія грунта дна р. Немана, какъ дополнительнаго матеріала вообще по изследованію всехъ необходимыхъ данныхъ, касающихся общаго вопроса по укрѣпленію берега,—постановила по предложенію члена г. Петрова произвести вышеозначенное изследованіе дна реки. Кроме того Коммисия постановила произвести пробную нивелировку откоса берега у опорной стенки и пробрать траншею въ откосе этого берега по направленію къ опорной стенке, съ надлежащимъ распоромъ траншеи и до подошвы [л. 75 об.] основанія фундамента.

Для обследованія фундаментовъ сохранившейся северной стенки, абсидовъ, а также и столбовъ Коммисия признала необходимымъ обнажить части вышеуказанныхъ фундаментовъ до подошвы ихъ основаній отдельными мѣстами, причемъ ширина обнаженія по длине фундаментовъ не должна быть допущена болѣе полутора аршина.

По окончаніи изследованій фундаментовъ, подошвы ихъ основаній, рвы должны быть засыпаны и плотно утрамбованы съ выстилкой булыжнымъ камнемъ наружныхъ частей подсыпки.



Мал. 4. Рѣшткі Барыса-Глебскай царквы з паўночна-ўсходняга боку. Фота 1897 года (Архіў ІГМК РАН. Фонд 1, ад. зах. 233 за 1894 год, арк. 105).

Членъ Коммисіи Плотниковъ доложилъ, что имъ исполнено поручение Коммисіи по исправленію выкрошившихся нижнихъ частей юго-западной колонны, грозившей своимъ паденіемъ.

Для приступа къ исполненію вышеозначенныхъ работъ Коммисія постановила просить Гродненскую духовную Консисторію выдать авансомъ Коммисіи шестьсотъ рублей и деньги эти поручаетъ получить члену ея архитектору Плотникову.

Что касается научно-археологическаго изслѣдованія разсматриваемаго храма, то Коммисія наметила следующее:

1) необходимо сделать систематическіе раскопки внутри и снаружи храма для изученія нижнихъ частей зданія, погребенныхъ подъ строительнымъ мусоромъ скопившимся в храмѣ и вокругъ него отъ обрушенія сводовъ и стѣнъ, а также подъ естественнымъ наноснымъ

слоемъ земли. Мусор и наносную землю необходимо внимательно изслѣдовать, так какъ въ нихъ могутъ встрѣтиться интересныя детали храма. Такъ напримеръ, [л. 76] разведки, произведенныя нынѣ въ области северо-восточной колонны, выяснили, что на глубинѣ около аршина ниже существующаго пола скрывается древній полъ, состоящій изъ квадратныхъ крупныхъ кафельныхъ плитъ зеленыхъ, белыхъ и красныхъ, а в строительномъ мусорѣ встрѣчены обломки терракотовыхъ плитокъ съ рельефными орнаментами и мелкія квадратныя кафельныя плитки; между северными колоннами подъ древнимъ поломъ найдено погребеніе в деревянномъ гробѣ и обрывки матеріи. Подъ жертвенникомъ обнаруженъ склепъ, сложенный изъ кирпича болѣе поздняго нижели церковь.

2) необходимо произвести всестороннія изслѣдованія матеріаловъ, изъ которыхъ сложенъ храмъ, измѣренія и фотографическіе



снимки въ целяхъ дать археологической науке наивозможно верную картину памятника; при этомъ могутъ быть открыты интересные особенности въ конструктивномъ отношении и въ отношении формъ самого сооружения и определены изменения, которыя оно претерпело за все время своего существования.

3) перечисленные работы производить подъ непосредственнымъ наблюдениемъ члена Коммисии г. Покрышкина и при участии члена художника В. В. Грязнова.

Председатель А. Померанцев

Члены: инженеръ И. Петровъ;
В. Грязновъ; Покрышкинъ, Плотниковъ

г. Гродно 12 июля 1904 года.

(Верно. П. Покрышкинъ. Гродно 25 июля 1904 г.)

[л. 77] Копия. Протокол № 4.

Особой Коммисии, образованной оберъ-прокуроромъ Св. Синода, согласно ВЫСОЧАЙШЕМУ повелению о сосредоточении всего дела реставрации Коложской церкви св. Бориса и Глеба въ Гродне въ духовномъ ведомстве.

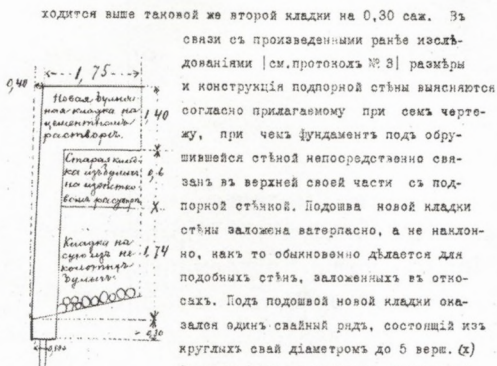
Коммисия состоялась 12, 13 и 14 сентября 1904 года в г. Гродне подъ председательствомъ Д. С. С. профессора архитектуры А. Н. Померанцева и при участии: представителя отъ Министерства Путей Сообщения С. С. и инженера И. Р. Петрова; члена ИМПЕРАТОРСКОЙ Археологической Коммисии архитектора Кол. Секр. П. П. Покрышкина; члена общаго присутствия Хозяйственного управления при Св. Синоде гражданскаго инжене-

ра над. сов. Дмитриева; представителя отъ местного Управления Министерства Внутреннихъ делъ губернскаго архитектора над. Сов. И. К. Плотникова.

Представитель Генераль губернатурскаго Управления, преподаватель черчения и рисования в Виленскомъ учительскомъ Инстиуте въ звании художника ИМПЕРАТОРСКОЙ Академии Художествъ ст. сов. В. В. Грязновъ отсутствовалъ.

Передъ заседаниемъ 12, 13 и 14 сентября Коммисией были осмотрены произведенные согласно постановлению протокола № 3 работы, при чемъ оказалось нижеследующее:

1. Для обследования фундамента подпорной стенки были прорыты две траншеи подъ ея подошвой — одна по середине стенки, другая въ юго-западномъ углу ея и разобрана часть кладки поверху стены въ юго-восточной ея части. Траншеи эти шириной 0,50 саж. И имеютъ дно на глубине 4,90 саж., считая отъ поверхности установленнаго новаго репера. При осмотре траншей обнаружилось, что подпорная стенка состоитъ изъ двухъ родовъ кладки — старой 1861–1866 гг. и новой 1897–1898 гг. Подошва основания первой кладки на- [арк. 77 адв.] ходится выше таковой же второй кладки на 0,30 саж. В связи з произведенными ранее изслѣдованіями (см. Протоколъ № 3) размеры и конструкция подпорной стенки выясняются согласно прилагаемому при семь чертежу, при чемъ фундаментъ подъ обрушившейся стеной непосредственно связанъ въ верхней своей части съ подпорной стенкой. Подошва новой кладки стены заложена ватерпасно, а не на-



Сваи оказались совершенно сгнившими и имелись сильно заметный уклон от вертикали внаружу (по направлению к реке). Из официальных данных о произведенных по укреплению откоса работах за 1897 - 88 гг. приложенных к протоколу № I не видно, чтобы в это время была сделана забивка свайного ряда, следовательно надо предположить, что означенная забивка была произведена ранее. Головки свай имелись смято-размоченный вид. В местах присоединения новой кладки к старой, при наблюдении с низу, не замечается перевязи и вообще соединения этих двух родов кладки. Разборка части кладки сверху подтвердила, что новая часть кладки сложена из булыг, частью колотых, на цементном растворе и показала, что трещины в этих местах, обнаруженные ранее сверху и с лицевой стороны подпорной стѣны, проникают вглубь по всей толщѣ массива кладки.

- 2., Работы по исправлению ограждающей черновъ деревянной стѣны отъ основанія до конька крыши вполнѣ закончены.
- 3., Исследования бурениемъ откоса Коложской церкви, раз-

(х) и расположенныхъ в разстояніи другъ отъ друга отъ 3 до 5 вершковъ

Мал. 5. Старонка пратакола № 4 з малюнкам стратыграфіі апорнай сценкі (Архіў ІГМК РАН. Фонд 1, ад. зах. 233 за 1894 год, арк. 77 адв.).

клонно, какъ обыкновенно делается для подобныхъ стѣнъ, заложенныхъ въ откосахъ. Под подошвой новой кладки оказался одинъ свайный рядъ, состоящий изъ круглыхъ свай диаметромъ до 5 вершковъ и расположенныхъ в разстоянии друг отъ друга от 3 до 5 вершковъ. Сваи оказались совершенно сгнившими и имеющими сильно заметный уклон отъ вертикали внаружу (по направлению къ реке). Из официальныхъ данныхъ о произведенныхъ по укреплению откоса работахъ за 1897-1898 гг., приложенныхъ къ протоколу № 1 не видно, чтобы в это время была сделана забивка свайного ряда, следовательно надо предпо-

ложить, что означенная забивка была произведена ранее. Головки свай имеютъ смято-размоченный видъ. Въ местахъ присоединения новой кладки къ старой, при наблюдении съ низу, не замечается перевязи и вообще соединения этихъ двухъ родовъ кладки. Разборка части кладки сверху подтвердила, что новая часть кладки сложена изъ булыгъ, частью колотыхъ, на цементномъ растворе и показала, что трещины въ этихъ местахъ, обнаруженные ранее сверху и съ лицевой стороны подпорной стѣнки, проникаютъ вглубь по всей толщѣ массива кладки.

2. Работы по исправлению ограждающей черновъ деревянной стѣны отъ основанія до конька крыши вполне закончены.

3. Исследования бурениемъ откоса Коложской церкви, рав- [арк. 78] но грунта реки Немана и съемка подробныхъ профилей живыхъ сечений реки въ пределахъ дамбы и выше ея закончены. Данные этихъ исследований изложены въ отдельной пояснительной записке съ чертежами подъ № 1, 2, 3, каковыя вместе с образцами почвы при семъ прилагаются.

4. Снимки и чертежи, составленные архитекторомъ Покрышкинымъ по своей сложности еще не закончены вчисто.

На основании выше изложенныхъ данныхъ, а равно и данныхъ изложенныхъ в трехъ предыдущихъ своихъ протоколахъ, Коммисія постановила следующее:

До приступа къ возстановлению Коложской церкви необходимо произвести ниже означенныя работы, а именно:



I. Возстановить живое сечение реки Немана у церкви Св. Бориса и Глеба по возможности въ его первоначальномъ виде, такъ какъ въ настоящее время повреждения берега, на которомъ стоитъ церковь, усилились главнымъ образомъ отъ искусственного стеснения живого сечения реки въ означенномъ месте, въ особенности во время полыхъ и весеннихъ водъ, благодаря устройству гавани. Въ виду сказаннаго радикальной мерой является уничтожение гавани и возстановление старого русла р. Немана. При оставлении же гавани на ея месте, возможно будетъ мириться с ней при условии рационального переустройства дамбы, раскрывъ часть ея для пропуска водъ в старый левый рукавъ реки съ устройствомъ ледорезовъ для ограждения отъ ледохода зимующихъ въ гавани судовъ и срезавъ берму у подошвы дамбы с надлежащимъ ея укреплениемъ для увеличения живого сечения реки. Означенный прорезъ дамбы нисколько не ухудшаетъ состояния гавани, а на оборотъ улучшаетъ, так какъ благодаря проточной воде не будетъ заноситься входъ въ гавань пескомъ, что существуетъ въ настоящее время на столько, что входъ судовъ въ гавань почти невозможенъ. Вышеозначенный проектъ переустройства дамбы долженъ быть разработанъ специально и детально во всехъ своихъ частяхъ. Кроме того

для спрямления реки Не-[адсутнічае старонка 78 адв.]

[л. 79] воды в реке.

III. Согласно протоколу № 3 комиссия постановила въ вознаграждение приглашенному технику-практиканту Слодзинскому за помощь при производстве Коммисией съомок и исследований грунта а равно при вычерчивании чертежей, выдать сто (100) рублей; десятнику по строительным работамъ в церкви восемьдесятъ (80) рублей и десятнику по инженернымъ работамъ шестьдесятъ (60) рублей.

Все прорытые для исследования траншеи, канавы и ямы, а равно и вынутыя каменные части подпорной стенки должны быть вновь тщательно засыпаны съ утрамбовываниемъ и заделаны на цементномъ растворе. Невыполненыя работы по исправлению северо-западной колонки должны быть немедленно исполнены и вся церковь приведена в первоначальный видъ. Для предупреждения излишнихъ сквозняковъ особенно чувствительныхъ во время совершения богослужения необходимо, по просьбе ЕГО ПРЕОСВЯЩЕНСТВА Епископа Гродненского и Брестского НИКАНОРА обшить деревянную стенку рядомъ досок по высоте одной сажени.

Председатель: без фамилии и подписи

Члены: без фамилий и подписей

Вывучаючы горад...

Jury Hardzeyeu

Researching the town

This article focuses on the problem of the current state of historical sources on the history of Harodnia concerning its pre-Magdeburg period. The rapid growth of European cities begins in the Xth-XIth centuries. At that time in other part of Europe, in the Nioman River basin the first cities also evolved. However, in contrast to other European regions, scholars do not have wide variety of written sources on the history of Belarusian cities. Medieval sources on the history of Harodnia are not numerous. Therefore, the main role of the study of the history of the town belongs to the archaeological materials. The analyses of these sources to make possible to explain the origins, early history and historical topography of medieval town, to examine the location of nonexistent objects.

Словы са шматкроп'ем, вынесеныя ў назву артыкула, нагадваюць незавершаны сказ. На першы погляд, памянёная абстрактная канструкцыя характарызуецца нейкім глыбока схаваным філасофскім ці эпістамалагічным сэнсам. Трэба прызнацца, усё выглядае прасцей. Гэты сказ можна і трэба дапісваць і дапаўняць, каб надалей канструяваць гістарычную рэчаіснасць. Ці магчыма запоўніць шматлікія прагалы мінулага?

Сапраўды, даўняя гісторыя пакінула куды больш пытанняў, чым адказаў. Таму не павінна выклікаць сумнення сцвярджэнне аб тым, што аб'ектыўны свет, які існаваў ў сярэднія вякі і ў перыяд Новага часу, не заўсёды дасягальны для навукі. Па зразумелых прычынах асноўнае абмежаванне ў спасціжэнні гісторыі заключаецца не толькі ў адсутнасці візуальна-пачуццёвага дачынення даследчыка да падзей ці

меркавання людзей даўніх часоў, але ў банальным недахопе крыніц. Мабыць таму нават найбольш грунтоўная манаграфія, аўтар якой спрабуе адказваць на шматлікія пытанні, не ў стане ў поўным аб'ёме адлюстравачь мінулае ва ўсіх яго праявах і тонкасцях, тым больш, калі гаворка ідзе пра гарады, якія з'яўляліся складанымі соцыякультурнымі арганізмамі. Малалікасць крыніцазнаўчай базы звужае даследчыцкія магчымасці, ускладняе выбар метадалагічнага інструментарыя, аўтаматычна ствараючы поле для інтэрпрэтацый, высоўвання гіпотэз ці прымянення гісторыка-параўнальнага метаду.

Вывучэнне гісторыі таго ці іншага горада заканамерна схіляе да неабходнасці азнаямлення з крыніцамі. Таму ў аснову дадзенага артыкула будзе пакладзена спроба замалявання актуальнага стану крыніцазнаўчай базы па гісторыі дамагдэбургскай Гародні і адлю-





стравання некаторых аспектаў гарадскога жыцця. Распачынаючы разбор тэмы, трэба ўзяць пад увагу адну істотную акалічнасць. Справа ў тым, што спектр крыніц па гісторыі горада залежыць ад рэгіянальных традыцый еўрапейскай урбанізацыі, „узросту” горада, зоны, да якой той належаў.

Відаць таму імкненне адказаць на пастаўленыя пытанні спараджае неабходнасць накрэслення еўрапейскага ўрбаністычнага кантэксту, высвятлення падабенства і адрознасці тых ці іншых працэсаў, агульных і ўласцівых рысаў рэгіянальнай гарадской гісторыі.

Можна з упэўненасцю сцвярджаць, што разгляд крыніц гарадской гісторыі — тэма надзвычай шырокая і аб’ёмная.

Нараджэнне сярэднявечнага горада і асноўныя крыніцы яго гісторыі

Вялікая колькасць еўрапейскіх гарадоў пачала сваё жыццё ў сярэднявеччы, у X–XII ст.¹ Імклівы рост горада быў лагічным вынікам тры-

валага дэмаграфічнага ўздыму, тэхнічнага прагрэсу і асваення новых земляў, быў абумоўлены патрэбамі тагачаснага гаспадарчага і культурнага жыцця. Горад прыцягвае новых жыхароў, няўхільна пашырае свае межы, яго развіццё дынамізуе шырокі набор спецыялізаванай рамеснай дзейнасці гараджан, уключэнне ў вір міжнароднага гандлёвага абмену і рынку транспартных паслуг².

Гарадскія супольнасці ўпісваюцца ў структуру тагачаснага грамадства з яго іерархічнасцю, сістэмай адносін узаемнай залежнасці паміж вярхоўнай уладай і яго васаламі ці падданым насельніцтвам. Горад таксама меў свайго сеньёра, напрыклад імператара, караля, графа ці біскупа³, якія не толькі ўмешваліся ў справы гараджан, але былі зацікаўлены ў выкарыстанні іх патэнцыялу. Шматпрофільная гарадская гаспадарка становіцца сур’ёзнай крыніцай даходаў. У Францыі ці Іспаніі горад становіцца апорай каралеўскай улады, ваенна-стратэгічным цэнтрам ці ў нейкай ступені палітычным саюзнікам караля, адгрываючы важную ролю ў працэсе дзяржаўнай цэнтралізацыі⁴.

¹ Натуральна, гарады існавалі значна раней. Найбольш старажытныя з іх развіліся ў міжземнаморскай зоне. З цягам часу гарадскія асяродкі пачалі паўставаць на паўночных ускрайках Рымскай імперыі, напрыклад, над Рэйнам ці Дунаем, выконваючы функцыю часовых сядзіб варварскіх каралеўстваў. Равенна стала сталіцай остготаў караля Тэадорыха, Хлодвіг перанёс сваю рэзідэнцыю ў Парыж, а Карл Вялікі размясціў свой двор у Ахене. Падобныя функцыі адгрывалі вестготаў Бардо, Тулуза, Барселона ці Таледа (L. Bebevol, *Miasta w dziejach Europy*, Warszawa, 1995, s. 26–31; Л. Мюссе, *Варварские*

нашествия на Европу. Германский натиск, Санкт-Петербург, 2008, с. 248).

² М. Пастуро, *Повседневная жизнь Франции и Англии во времена рыцарей*, Москва, 2009, с. 34–35. 58; А. Ястребицкая, *Городская Европа // Средневековая Европа глазами современников и историков. Книга для чтения*, ч. II, Москва, 1995, с. 98.

³ М. Пастуро, *Повседневная ...*, с. 53.

⁴ Е. Гнутова, *Город, бюргерство и феодальная монархия // Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 4. Extra muros: город, общество, государство*, Москва, 2000, с. 8–11.

У Астура-Леонскім каралеўстве і Кастыліі у час Рэканкісты назіраецца працэс інтэнсіўнага асваення земляў, аднаўлення існуючых ці заснавання памежных гарадоў, якія атрымоўваюць аўтаномныя правы. Напрыклад, у 1076 г. Альфонс VI надаў муніцыпальныя фуэрасы гораду Сэпульведа, а Альфонс VIII ў 1189 г. — адваяванай Куэнцы⁵.

Вядома, што заможныя гарадскія супольнасці ў Англіі выкупалі прывілеі эканамічнага характару, валодаючы правам гандлёвай гільдыі (*Gilda mercatoria*). Тым не менш, што трэба падкрэсліць, толькі найбольшыя гарады, напрыклад, Лондан, Лінкальн ці Брысталь, маглі пахваліцца шырокімі судова-адміністрацыйнымі правамі, якія замацоўваліся хартыямі⁶. Шматлікія англійскія гарады ніколі не валодалі аўтаноміяй, якой у XII–XIV стст.

маглі пахваліцца французскія гарады-камуны Марселя, Арля, Авіньёна ці Ніццы, што знаходзіліся ў Нарбонскай Галіі⁷.

Не толькі іспанскія, французскія ці англійскія гарады лічаць сваім апекуном каралеўскую ўладу. У XII–XIII стст. на нямецкіх землях на ўсход ад Рэйна засноўваецца сетка гарадоў, якія дамагаюцца вольнасцяў і прывілеяў. Самастойнымі рэспублікамі, фармальна падпарадкаванымі манарху, у той час з'яўляліся такія імперскія нямецкія гарады (*Reichsstädte*), як Любек ці Дортмунд. Яшчэ адну групу складалі вольныя гарады (*freie Städte*), якія знаходзіліся пад юрысдыкцыяй біскупаў (Вормс, Кёльн, Рэгенсбург). Статус горада рэгуляваўся хартыямі. Адным з першых падобных наданняў трэба лічыць хартыю, якую ў 1189 г. атрымаў Страсбург.

Урэшце, асобную групу складалі ганзейскія гарады. Дакументальная спадчына Ганзы ўяўляе багацейшы комплекс крыніц, які складаўся на ніжнянямецкай мове, што фактычна выконвала ролю міжнароднай мовы ў рэгіёне ў XIV–XV стст⁸. Сярод шырокага спектра крыніц вылучаюцца гарадскія кнігі, помнікі

⁵ Аднак настарэйшыя прывілеі на самакіраванне атрымалі гарадскія абшчыны (*konsejo*) Браньёсера (824) ці Кастрахэрас (974). В. Стоклицкая-Терешкович, *Основные проблемы истории средневекового города X–XV вв.* Москва, 1960, с. 23; А. Корсунский, *История Испании IX–XIII веков (социально-экономические отношения и политический строй Астура-Леонского и Леона-Кастылийского королевства)*, Москва, 1976, с. 79–83, 100–103, 154–169; A. Linage Conde, *Los Fueros de Sepúlveda — Estado de la Cuestión*, <http://www.hottopos.com.br/rih2/fueros.htm>; Памятники права средневековой Испании: Фуэро Куэнки. Фуэро Сепульведы, Москва, 2004.

⁶ Л. Репина, *Английский средневековый город // Город в средневековой цивилизации Западной Европы*, т. 1. Феномен средневекового урбанизма, Москва, 1999, с. 95–96; А. Сванидзе, *Средневековые города Западной Европы: некоторые общие проблемы // Город в средневековой цивилизации Западной Европы*, т. 1. Феномен средневекового урбанизма, Москва, 1999, с. 31.

⁷ А. Сванидзе, *Средневековые города...*, с. 28; Г. Тушина, *Городская власть и горожане в зеркале статутів XII–XIII веков // Город в средневековой цивилизации Западной Европы*. Т. 3. Человек внутри городских стен. Формы общественных связей, Москва 2000, с. 40; Е. Гнутова, *Город...*, с. 14.

⁸ *Hansereze: Die Rezeesse und andere Akten der Hansetage*, 24 Bänden, Leipzig, 1870–1913; *Hansisches Urkundenbuch*, B. 1, Halle, 1876, B. 2, Halle, 1879; B. 3, Halle, 1882–1886; B. 4, Halle, 1896; B. 5, Leipzig 1899; B. 6, Leipzig, 1905; J. Schildhauer, *Dzieje i kultura Hanzy*, Warszawa, 1995, s. 117–119.



любекскага і магдэбурскага права, дамовы з Вялікім Ноўгарадам і Сма-ленскам. Менавіта таму даследчыкі гарадской гісторыі маюць магчы-масць працаваць з шырокім колам прававых помнікаў⁹.

Заможныя гарадскія абшчы-ны, ці *universitas*, XII–XIII ст.¹⁰, ім-кнуцца вызваліцца з-пад улады сеньёра. Здаралася, што свабода здабывалася гараджанамі шляхам збройнага супрацьстаяння, на-прыклад, італьянскіх гарадоў — з Фрыдрыхам Барбаросай ў XII ст., а Кёльна — з мясцовым архіепіска-пам у XII–XIII ст., аб чым сведчаць кёльнскія аналы ці біскупскія пры-вілеі¹¹. Аднак найбольш яскрава камунальны рух праявіўся ў Паў-ночнай Італіі, дзе палітычна-пра-вавую аўтаномію ў XI–XII ст. на-бываюць дзясяткі гарадоў¹².

Еўрапейскія гарады XII–XV ст. валодалі не толькі пры-вілеямі. У гарадскіх канцелярыях

афармляліся і захоўваліся разна-родныя дакументы. Да іх ліку належалі натарыяльныя акты, якімі замацоўваліся дагавар-ныя абавязацельствы, гандлёвыя і транспартныя кантракты, арэнд-ныя адносіны, акты куплі-прода-жу маёмасці, тэстаменты ці да-раванні. Надзвычай каштоўнай крыніцай вывучэння гісторыі паўночнаітальянскіх гарадоў з’яўляюцца справаводства банкаў і кампаній, купецкія рахунковыя кнігі ці нават гандлёвыя дапамож-нікі¹³. Паступова ў рамках гарад-скіх асяродкаў развіваецца ган-длёвае права і новыя інстытуты, напрыклад, векселя, крэдытных гарантыі ці юрыдычнай асобы.

Дынамізм гарадскога жыцця праяўляўся ў яго сацыяльна-пра-фесійнай структураванасці і кар-паратыўнасці, заснаванні рамесных цэхаў, купецкіх гільдый ці брацтваў. Крыніц гісторыі гарадской гаспа-даркі даволі шмат. Сярод іх варта вылучыць Кнігу Эпарха, створаную ў X ст. у Канстанцінопаля¹⁴, Кнігу рамёстваў Парыжа XIII ст.¹⁵ ці ў

⁹ А. Сванидзе, *Средневековые города* ..., с. 29; М. Бойцов, *Город Германии до конца XV века // Город в средневековой цивилизации* ..., с. 79, 86–87.

¹⁰ П. Уваров, *Община горожан: структура и конфликты // Город в средневековой цивилизации Западной Европы*. Т. 3. Человек внутри городских стен. Формы общественных связей, Москва, 2000, с. 10.

¹¹ Л. Брагина, *Средневековый город Италии // Город в средневековой цивилизации Западной Европы*, т. 1. Феномен средневекового урбанизма, Москва, 1999, с. 47–48; Л. Солодкова, *Борьба горожан Кёльна с архиепископами и рождение городских свобод // Город в средневековой цивилизации Западной Европы*. Т. 3. Человек внутри городских стен. Формы общественных связей, Москва, 2000, с. 88–99.

¹² L. Bebevol, *Miasta...*, s. 37–63; А. Сванидзе, *Средневековые города* ..., с. 23, 29; Л. Брагина, *Средневековый город Италии...*, с. 45–46, 48.

¹³ М. Бойцов, *Город Германии...*, с. 80; С. Карпов, И. Филиппов, *Источники по истории Средних веков V–XV вв. // История Средних веков*, т. 1, ред. С. Карпов, 6 изд., Москва, 2008, с. 45; F. di Balducci Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, ed. Allan Evans, Cambridge, 1936.

¹⁴ *Византийская книга Эпарха*, Москва, 1962; С. Карпов, И. Филиппов, *Источники...*, с. 46.

¹⁵ Л. Киселёва, А. Люблинская, *Регистры ремёсел и торговли города Парижа*, „Средние века”, 1957, вып. 10, с. 306–362; Тья ж, *Регистры ремёсел и торговли города Парижа (Окончание)*, „Средние века”, 1958, вып. 11, с. 171–221; G. Maniatis, *Domain of the Private Guilds in the Byzantine Economy, Tenth to Fifteenth Centuries*, „Dumbarton Oaks Papers”, v. 55, Washington, 2001, pp. 339–69; R. C. Cave, H.

рэшце рэшт, матэрыялы шматлікіх купецкіх гільдый і цэхавыя статуты XIII–XV ст.

Прыведзеныя заўвагі — нягледзячы на сваю лаканічнасць — дазваляюць зрабіць выснову аб лакальнай разнастайнасці гарадскіх мікракосмасаў Еўропы¹⁶, а таксама аб тым, што неабходным элементам сярэднявечнай гісторыі быў дакумент, які рэгуляваў і замацоўваў існуючы сацыяльна-эканамічны парадак¹⁷. Як вядома, пачынаючы з XI ст. заходнееўрапейская пісьмовая спадчына магла пахваліцца шматтысячнымі зборамі. Прыкладам, па гісторыі французскага Міжземнамор'я XI ст. захавалася 3500 дакументаў, Каталоніі X–XI ст. — ажно 15000¹⁸.

Як відаць, еўрапейская навука мае ў сваім распараджэнні шырокі спектр пісьмовых помнікаў гісторыі гарадоў, які не можа не ўражваць.

Спецыфіка гарадскога развіцця паўночнага і ўсходняга рэгіёнаў Еўропы

Яшчэ адна гарадская ўрбанізаваная зона сфарміравалася ў Паў-

H. Coulson, *A Source Book for Medieval Economic History*, New York [б.д.], p.193–233, https://books.google.pl/books?id=ccsJeMdhkC&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.

¹⁶ А. Ястребицкая, *Средневековая культура и город в новой исторической науке: Учебное пособие*, Москва, 1995, с. 27.

¹⁷ С. Карпов, И. Филиппов, *Источники ...*, с. 44.

¹⁸ И. Филиппов, *Средиземноморская Франция в раннее средневековье. Проблема становления феодализма*, Москва, 2000, с. 94, 95.

ночнай і Усходняй Еўропе. За межамі Рымскай імперыі, напрыклад, за Рэйнам ці Дунаем, на частцы Брытанскіх астравоў, гарадская традыцыя фактычна не існавала. Відаць таму, на думку Люсьена Мюссе, англы і саксы не ўспрымалі гарады, з якімі яны сутыкнуліся ў Брытаніі¹⁹, будуючы сетку ўмацаваных *burhs* аў.

Папярэднікамі горада ў гэтай, калі можна акрэсліць, пазаантычнай гарадской зоне, трэба лічыць рамесна-гандлёвыя паселішчы-эмпорыі (лац. *emporium*) ці вікі (англ. *wics*)²⁰, росквіт якіх прыпадае на VII–X стст. Вялікая колькасць эмпорыяў расцвяталася на вялізным абшары ад Брытанскіх астравоў уздоўж узбярэжжа Паўночнага мора і Балтыкі аж да тэрыторыі Усходняй Еўропы. Да такіх паселішчаў адносіліся Хедэбю ці Бірка ў Скандынавіі, Старая Ладага, Рурыкава гарадзішча ці Гнёздава²¹. Аднак у канцы X — першай

¹⁹ Л. Мюссе, *Варварские ...*, с. 247.

²⁰ Адсюль, напрыклад, паходзіць назва паселішча Люнденвік, што было збудавана англасаксамі ў VII ст. побач з рымскім Лонданам. Гл. таксама: Н. М. Sherman, *Barbarians Come to Market: The Emporia of Western Eurasia from 500 BC to AD1000*, p. 158–161; J. Callmer, *Urbanisation in Northern and Eastern Europe, ca. AD700–1100 // Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. Vol. 1. Heirs of the Roman West (Millennium Studien/Millennium Studies)*, p. 240–242; Г. Лебедев, *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*, Москва, 2005, с. 222, 231.

²¹ В. Даркевич, *Происхождение и развитие городов древней Руси (X–XIII вв.)*, „Вопросы истории”, 1994, № 10, с. 48–49; Г. Лебедев, *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*, Москва, 2005; К. Михайлов, *Сравнительная топография первых древнерусских городов IX–X вв. (к юбилею одной статьи) // Северная Русь и проблемы формирования Древнерусского государства. Сборник материалов международной научной конференции*,



палове XI ст. жыццё ў раннегарадскіх асяродках пачынае заміраць. Па прычыне сваёй монафункцыянальнасці яны не адпавядаюць патрэбам новых сацыяльна-палітычных структур. Менавіта ў XI ст. побач з Хедэбю на беразе ракі Шлее ўзводзіцца Шлезвіг, Бірка саступае месца Сігтуне. У Полацку закідваецца ўмацаванае Гарадзішча і вырастае новы дзядзінец (Верхні Замак)²². Тое самае адбылося з гарадзішчам на рацэ Мене і Менска на Нямізе і Свіслачы ці гандлёва-рамесным паселішчам у Гарадзішчы, што знаходзілася побач з Пінскам²³. У Ноўгарадзе у гэты ж час княская рэзідэнцыя пераносіцца з Рурыкавава гарадзішча на Яраславава дварышча.

Такім чынам, пачынаючы з канца X — сярэдзіны XI ст., месца адкрытых гандлёва-рамесных паселішчаў ва Усходняй Еўропе пачынаюць займаць сярэднявечныя гарады.

Сваімі пачаткамі протагарадскія цэнтры на ўсходнеславянскіх землях сягаюць XI ст. Нагадаем, што яшчэ на мяжы X і XI ст. Уладзімір засноўвае новыя асяродкі, якія мелі выконваць функцыю судова-адміністрацыйных і рэлігійных цэнтраў, сядзібы ўлады. Некаторыя

з іх, з'яўляючыся ўмацаванымі фарпостамі, акрэсліваюць тагачасныя межы дзяржавы. Канечне, у выпадку тагачаснай Рускай зямлі ў першую чаргу гаворка ідзе пра абарону паўднёвых межаў, на якіх, згодна з дадзенымі летапісу 988 г., кіеўскі князь Уладзімір закладае шэраг умацаваных паселішчаў: „И рече Володимеръ: Се не добро, еже мало городъ около Киева. И нача ставити городы по Деснѣ, и по Востри, и по Трубежеви, и по Сулѣ, и по Стугнѣ. И поча нарубати мужѣ лучыишѣ от словень, и от кривичѣ, и от чюди, и от вятичѣ, и от сихъ насели градъ; бѣ бо рать от печенѣгъ. И бѣ воюяся с ними и одолая имѣ”²⁴. У 991 г. „Володимеръ заложи градъ Бѣлгородъ, и наруби въ нь от инѣхъ городовъ, и много людий сведе во нь; бѣ бо любя градъ съ”. У наступным годзе „заложи городъ на бродѣ томъ, и нарече и Переяславъ”²⁵.

Прыведзеныя дадзеныя не пакідаюць сумнення, што ў мэтах замацавання на акрэсленых межах кіеўскія князі праводзяць мэтанакіраваную палітыку асваення земляў, заснавання ўмацаваных паселішчаў і іх засялення.

Узмацненне ўлады ў рэгіёнах адбываецца шляхам замены ў 988 г. намеснікаў новымі пасадамі — княскімі сынамі. З лаканічнага запісу крыніц можна даведацца аб тым, што ў паўночных „гарадах” былі „пасаджаны” Вышаслаў у Ноўгарадзе, Ізяслаў у Полацку, Святаполк у Тураве²⁶. Як відаць, працэс цэнтралізацыі суправаджаўся ўзвядзен-

ред. С. Захарова, Вологда – Кириллов – Белозерск, 2012, с. 3–20; А. Сванидзе, *Средневековые города // История Европы*. т. 2. *Средневековая Европа*, Москва, 1992, с. 233; А. Сванидзе, *Средневековые города Северной Европы // Город в средневековой цивилизации Западной Европы*, т. 1. *Феномен средневекового урбанизма*, Москва, 1999, с. 133.

²² Г. Штыхов, *Древний Полоцк*, Минск, 1975, с. 31–33.

²³ В. Ляўко, *Гарады // Гісторыя Беларусі*, т. 1. *Старажытная Беларусь: ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст.*, Мінск, 2000, с. 254.

²⁴ <http://litopys.org.ua/pvllavr/pvllavr05.htm>.

²⁵ <http://litopys.org.ua/pvllavr/pvllavr05.htm>.

²⁶ <http://litopys.org.ua/pvllavr/pvllavr05.htm>.

нем новых апорных пунктаў і сістэмы кіравання, якая ўскладвалася на княскіх дзяцей.

Палітыку Уладзіміра працягваў Яраслаў Мудры. Як згадваецца ў Лаўрэнцьеўскім летапісе пад 1037 годам, „заложи *Æрославъ* городъ великѣи оу негоже града суть Златаѣ врата заложи же и цркъвь стѣѣѣ Соѡѣѣ митрополю”²⁷. Канечне, „заложи *Æрославъ* городъ” нельга інтэрпрэтаваць праз прызму сучаснага разумення гэтага тэрміна. Пад ім у аналізуемыя часы разумеліся абарончыя ўмацаванні і храмы, якія збудаваў князь на дзядзінцы Старакеўскай гары.

Адзначым, што ў крыніцах канца X—першай паловы XI ст. землі Панямоння згадваюцца ў сувязі з ваеннымі паходамі. Дакладныя звесткі аб заснаванні тых ці іншых асяродкаў у гэтым рэгіёне адсутнічаюць²⁸. Нягледзячы на сказанае, супастаўленне фрагментарных і лаканічных летапісных сведчанняў у сукупнасці з вынікамі археалагічных раскопак дазваляе зрабіць пэўныя дапушчэнні.

Прывядзем прыклад пачаткаў Гародні. Як вядома, Фрыда Гурэвіч датавала керамічны посуд, знойдзены на Замкавай гары экспедыцыяй Мікалая Вароніна, канцом I тысячагоддзя н. э. Іншыя знаходкі (шыферныя прасліцы ці

шкляныя бранзалеткі) схілілі яе да думкі аб заснаванні паселішча на мяжы X–XI стст.²⁹ Разам з тым, згодна з меркаваннем Марыяны Малеўскай, найбольш ранняя кераміка, знойдзеная на Замкавай гары, датуецца канцом XI ст. Падобнай думкі прытрымліваўся Мікалаў Варонін³⁰.

Такім чынам, узнікае пытанне: ці першае гарадзенскае паселішча на Замкавай гары магло быць заснаванае ў канцы X ст., а яго пачаткі можна звязваць з паходам кіеўскага князя Уладзіміра 983 г., калі той перамог яцвягаў? Ці ўсё ж такі гэта адбылося крыху пазней? Існуе дапушчэнне, што гэта адбылося ў час паходаў Яраслава Мудрага ў 1038 г. („*Æрославъ* иде на *Æтвагы*”), 1040 г. („*Æрославъ* иде на *Литву*”), 1044 г. („*Ходи Ярославъ на Литву*”)³¹. Цалкам праўда-

²⁹ А. Трусаў, В. Собаль, Н. Здановіч, *Стары Замак у Гродне XI–XVIII ст.ст.*, Мінск, 1994, с. 6, 18; Ф. Гуревич, *Из истории раннего Гродна, „Советская археология”*, т. XV, Москва, 1951, с. 92–93, 95.

³⁰ Н. Воронин, *Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 1932–1949) // Материалы и исследования по археологии древнерусских городов*, т. 3, Москва, 1954, с. 45; Я. Звяруга, *Гарады беларускага Панямоння // Археалогія Беларусі*, т. 3. Сярэднявеквы перыяд (IX–XIII стст.), Мінск, 2000, с. 281; М. Малевская-Малевич, *Керамика западнорусских городов X–XIII вв.*, Санкт-Петербург, 2005, с. 107–110.

³¹ Полное собрание русских летописей, издаваемое постоянною историико-археологическою комиссиею Академии наук СССР, том I, с. 153; Г. Семянчук, *Генезіс беларускіх гарадоў у раннім сярэднявеччы (IX – XIII стст.) // Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў і працэсаў урбанізацыі ў Беларусі. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гродна, 25–26 верасня 2009 г.)*, Гродна, 2009, с. 19–20.

²⁷ Полное собрание русских летописей, издаваемое постоянною историико-археологическою комиссиею Академии наук СССР, т. I. Лаврентьевская летопись, вып. 1. *Повесть временных лет*, издание 2-е, Ленинград, 1926, с. 151.

²⁸ Да таго ж, даволі часта дата заснавання горада памылкова выводзіцца з першага ўпамінання аб ім.



падобна, што за ўзвядзеннем „горада” ў часы Уладзіміра наступіла яго ўзмацненне ў 30–40 гг. XI ст.

Да пытання азначэння паняцця „горад”

Разважаючы пра соцыякультурны феномен гарадоў нельга не ўзняць яшчэ адно пытанне. Чым па сваёй сутнасці з’яўляўся той арганізм, які часта ў літаратуры акрэсліваецца раннесярэднявечным горадам?

Не выклікае сумнення, што атаясамляць летапісны „град” з сярэднявечным горадам, тым больш гарадскім асяродкам заходне-ці паўднёваеўрапейскага рэгіёна, было б памылкай. Уладзіслаў Даркевіч звяртае ўвагу на дыскусійнасць азначэння тэрміна „горад”, што, на яго думку, вынікае са спрошчанага погляду, якім вылучаўся эвалюцыйны падыход да праблемы ўрбанізацыі. Як правіла, яго прыхільнікі абавіралі сваю тэорыю на адным з фактараў эвалюцыі гісторыі гарадоў. Згодна з імі раннесярэднявечныя гарадскія цэнтры з’яўляліся лагічным працягам ці племянных цэнтраў, ці замкаў, ці „протагарадскіх” вікаў. Варта таксама адзначыць, што марксісцкія гісторыкі бачылі пачаткі гарадскога жыцця ў развіцці феадалізму ў раннім сярэднявеччы, у тым ліку аддзяленні рамяства ад сельскай гаспадаркі³². Аднак выразнай зага-

най пошукаў нейкай універсальнай схемы паходжання гарадоў была іх аднабаковасць. У той час як працэс узнікнення гарадоў па прычыне яго разнастайнасці нельга прывесці да адной роўніцы.

Строга катэгарычныя дэфініцыі, імкненне акрэсліць сутнасць феномена горада шляхам „застылага набору крытэрыяў і прыкмет”³³ не ўлічваюць поліфункцыянальнасць раннегарадскіх цэнтраў, дынаміку іх структуры, спецыфіку тагачаснай сацыяльнай стратыграфіі: дружынны тып дзяржаўнай арганізацыі, адсутнасць такіх атрыбутаў, уласцівых еўрапейскаму феадальнаму ладу, як пастаянныя сядзібы князя, буйная баярская ўласнасць, карпаратыўная свядомасць ці камунальны рух гарадоў, увогуле наяўнасць аграрнага аблічча асяродкаў.

Таму больш правільным трэба лічыць, што пачаткі раннегарадскіх паселішчаў мелі непасрэдную сувязь з працэсам станаўлення дзяржаўнасці, фарміравання новай, больш складанай арганізацыі грамадства, прыняццем хрысціянства. Станаўленне дзяржаўных інстытутаў і раннегарадскіх утварэнняў — працэсы неад’емныя і сінхронныя.

Такім чынам, ва Усходняй Еўропе толькі ў канцы X — першай палове XI ст. склаліся перадумовы, якія падштурхнулі развіццё раннегарадскіх арганізмаў, што мелі выконваць новыя функцыі каардынацыйных цэнтраў ваенна-адміністрацыйнага і культурна-рэлігійнага характару, характарызаваліся новай сістэмай асабістых адносін ці арганізацыі

³² В. Даркевич, *Происхождение ...*, с. 42, <http://www.russiancity.ru/books/b37.htm>; В. Даркевич, *О некоторых спорных проблемах происхождения и развития древнерусских городов (X–XIII вв.)* // *Город как социокультурное явление исторического процесса*, Москва, 1995, с. 126, 129.

³³ В. Даркевич, *О некоторых ...*, с. 127.

прасторы паселішча³⁴. Гэта былі абарончыя пункты, месца засяроджання апарату кіравання воласцю, развіцця новых культурна-мастацкіх і прасторавых форм.

Неабходна памятаць аб тым, што грамадствы Усходняй Еўропы не сутыкаліся з антычным светам, таму нельга казаць пра пераемнасць у развіцці горада, як гэта было, напрыклад, у выпадку рымскай спадчыны і франкаў. Па згаданых прычынах усходнееўрапейская гарадская традыцыя, у адрозненні ад іншых еўрапейскіх урбанізацыйных зон, развівалася з нуля³⁵.

Крыніцы па гісторыі даўняй Гародні

Як відаць, узнятае пытанне аб крыніцазнаўчай спадчыне дамагдэбургскай Гародні — цалкам заканамернае. Канечне, заўважым, што параўноўваць яе стан з сярэднявечнымі крыніцамі еўрапейскіх гарадоў не даводзіцца. У выпадку гарадоў Панямоння вусная традыцыя будзе пераважаць працяглы час. Аб пачатках пісьмовай дакументацыі горада можна казаць толькі з моманту юрыдычнага афармлення

абшчыны, што адбылося ў выніку атрымання Магдэбургскага права ў 1496 г.

Якімі крыніцамі па гісторыі даўняй Гародні валодае навука? Было б памылкай не адзначыць, што адзінымі пісьмовымі крыніцамі аб горадзе з'яўляюцца фрагментарныя запісы сярэднявечных летапісаў ці крыжацкіх хронік. Іх змест вылучаецца выразна акрэсленай для тых часоў схемай расповеду, г. зн. лакалічнасцю ды інфармацыйным аскетызмам, засяроджаннем ўвагі на палітычнай гісторыі, супольных паходах князёў розных земляў, княскай генеалогіі ды дынастычных павязях гарадзенскіх Усеваладкавічаў. Меркаванне ж аб тым, што гарадзенскія князі ў XII ст. маглі заснаваць канцылярыю³⁶, не выходзіць па-за рамкі гіпатэтычнасці.

Алег Латышонак у сваім артыкуле, прысвечаным гістарыяграфіі гісторыі Гарадзенскага княства, выказвае здзіўленне тым, што беларускія даследчыкі абмянаюць тэматыку сярэднявечнай гісторыі Гародні³⁷. З гэтым меркаваннем трэба згадзіцца, хаця, канечне, і з пэўнай агаворкай. Генеалагічныя росшукі Аляксандра Назаранкі ў значнай ступені дапаўняюць нашы веды на конт гарадзенскіх князёў XII ст.³⁸ Нельга, аднак, не заўважыць, што

³⁴ В. Даркевич, *Происхождение...*, с. 42–55, <http://www.russiancity.ru/books/b37.htm>; В. Даркевич, *О некоторых ...*, с. 127–129; И. Дубов, *Новые источники по истории Древней Руси*, Ленинград, 1990, с. 6–7; Г. Штыхов, *Древний Полоцк...*, с. 6; В. Ляўко, *Гарады...*, с. 250, 252.

³⁵ L. Bebevol, *Miasta...*, s. 56; Е. Мельникова, В. Петрухин, *Формирование сети раннегородских центров и становление государства (Древняя Русь и Скандинавия)*, „История СССР”, 1986, № 5, с. 63, <http://www.russiancity.ru/books/b47.htm>; В. Даркевич, *Происхождение...*, с. 44, <http://www.russiancity.ru/books/b37.htm>;

³⁶ Г. Роте, *Что такое древнерусская литература*, „Палітычная сфера”, № 22–23, 2014–2015, с. 104, 126.

³⁷ O. Łatyszonek, *Wczesnośredniowieczne księstwo grodzieńskie w historiografii ostatniego dwudziestolecia*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, t. 37, 2012, s. 7–9.

³⁸ А. Назаренко, *Городенское княжество и городенские князья в XII в. // Древнейшие государства Восточной Европы*, Москва, 2000, с. 169–188.



апошні ў падсумаванні свайго тэксту падкрэслівае, што лёс Усеваладкавічаў па крыніцах не прасочваецца, і таму невядома, якім чынам Гародня трапіла ў склад новаўтворанага Літоўскага княства³⁹.

Але ж горад — гэта не толькі князь і яго сядзіба. Можна ж вывучаць прастору паселішча, працэсы асваення, соцыум, гаспадарчы лад ці культуру. Аднак з-за адсутнасці дакументальных крыніц перыяд сярэднявечча небеспадстаўна лічыцца цёмнымі вякамі Гародні.

Зыходзячы са сказанага, трэба прызнаць, што ў пазнанні сярэднявечнай гісторыі Гародні асноўную ролю адыгрываюць археалагічныя матэрыялы, а найбольш каштоўнай крыніцай інфармацыі аб гарадской гісторыі з'яўляецца ўтоены пад зямлёй горад. Археалагічнае вывучэнне горада над Нёманам з рознымі перапынкамі вядзецца больш за сто гадоў. Абсалютна відавочна, што гісторыя археалагічнага даследавання Гародні магла б выліцца ў салідную манаграфію. Па гэтай прычыне варта затрымацца толькі на некалькі прыкладах.

На горад можна глядзець па-рознаму: праз прызму яго соцыуму, паасобных супольнасцяў, этнаканфесійных груп, сацыяльных слаёў ці карпарацыйнай структуры. З іншага боку, гарадскі сацыяльна-эканамічны арганізм аб'ядноўвала прастора горада, межы якой аддзялялі яго ад навакольнага свету. Усе людскія сувязі і ўзаемадзейненні адбываліся на акрэсленым асвоеным абшары. Такім чынам, су-

польнасць і прастора — неад'емныя кампаненты горада.

Прастора сярэднявечнага горада

Аб тым, як выглядала першапачатковае гарадзенскае паселішча і які абшар яно займала, сведчаць выяўленыя помнікі. Паводле класічнай схемы тапаграфіі раннесярэднявечны горад складаўся з дзядзінца (у выпадку Гародні ён знаходзіўся ў межах Замкавай гары) і шэрагу пасадаў.

Калі ўлічыць вынікі археалагічных даследаванняў, то першапачатковае гарадзенскае паселішча было заснаванае ў сутоцы Нёмана і Гараднічанкі, на тэрыторыі Замкавай гары (Старога замка). У выніку вывучэння апошняй удалося выявіць найбольш даўнія напластаванні XI–XII ст. Менавіта на гэтым узвышшы ў XI ст. размясцілася ўмацаванае паселішча, якое ў пачатку XII ст. ператварылася ў княскую рэзідэнцыю. Крэпасць была абнесена земляным валам з драўляна-плінфавай абарончай канструкцыяй. Згаданым часам датуюцца мураваныя будынкі сядзібы князя (церам, царква, цагляная сцяна), узвядзенне якіх з'яўляецца доказам пераўтварэння паселішча ў княскую рэзідэнцыю⁴⁰.

У 1987–1988 гг. Аляксандрам Краўцэвічам было праведзенае вывучэнне культурнага слоя тэрыторыі Новага замка, які ў літаратуры тра-

³⁹ А. Назаренко, *Городенское ...*, с. 187.

⁴⁰ Я. Зверуго, *Верхнее Понеманье в IX–XIII вв.*, Минск, 1989, с. 63–64; А. Трусаў і інш., *Стары замак*, с. 18–20.

дыцыйна акрэсліваецца вакольным горадам. У выніку была знойдзена кераміка XI–XII ст. і вялікая колькасць плінфы⁴¹.

Уяўленні аб контурах паселішча ўзбагацілі раскопкі, праведзеныя Ігарам Чарняўскім, які ў 1980 г. абследаваў тэрыторыю былога кляштара базыльянак. Даследаваны абшар з паўночна-ўсходняга боку прымыкаў да т. зв. вакольнага горада. Найбольш даўнія знаходкі, на якія натрапілі археолагі, датаваліся XI–XII стст. Куды больш сур’ёзным адкрыццём былі сцены храма, вядомага з пазнейшых крыніц як царквы Прачыстай Багародзіцы, з фрагментамі маёлікавай падлогі⁴².

З паўночнага боку кляштара было прасочана паніжэнне мацерыка, што, як дапускае Аляксандр Краўцэвіч, паказвае на абарончы роў. Магчыма, гэта была гарадская мяжа XII ст. Нельга выключыць і таго, што ў гэтым месцы праходзіла лінія ўмацаванняў сярэднявечнага горада, аб якіх у сваім лісце 1325 г. да плоцкага біскупа Фларыяна згадваюць мазавецкія князі Семавіт і Тройдзен⁴³.

Мабыць на гэтым факце варта спыніцца больш падрабязна. Прыведзеныя дадзеныя магуць паслужыць довадам таго, што пра-

цэс узнікнення паселішча нельга абмяжоўваць рамкамі распаўсюджанай у літаратуры тапаграфічнай схемы. Як заўважае Уладзіслаў Даркевіч, схема дзядзінец—рамесна-гандлёвы пасад не абавязкова адпавядае вынікам раскопак. Напрыклад, першы і другі пояс умацаванняў Старой Разані быў узведзены не вакол княскай сядзібы, а вакол першапачатковага горада і кургана могільніка⁴⁴.

Такім чынам, з’яўляецца небеспадстаўнае пытанне, ці ўмацаванні маглі праходзіць па лініі гарадской мяжы XII ст.? У дадзеным выпадку магчымасці адказу замянае недадатковая ступень археалагічнай даследаванасці горада.

Не выклікае сумнення, што яшчэ адзін з фрагментаў старажытнага паселішча знаходзіўся на поўнач ад замка і, відаць, цягнуўся ўздоўж Гараднічанкі⁴⁵. У 1993 г. Рыгор Акінчыц, абследуючы падмуркі будынкаў № 42–46 па вуліцы Вялікай Траецкай, выявіў у мацерыковай яме матэрыял XII ст., фрагменты „глінянага гаршкі”, датаванага на X–XI стст.⁴⁶ Хаця ў апошнім выпадку гаворка хутчэй за ўсё ішла пра мяжу X–XI стст. Як сведчыць Сяргей Піваварчык, вынікі раскопак, праведзеныя ў нулявых гадах XXI ст., паказваюць на тое, што ў ма-

⁴¹ А. Краўцэвіч, *Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV—XVIII стст. (планіроўка, культурны слой)*, Мінск, 1991, с. 32, 44.

⁴² І. Чарняўскі, Г. Жаровіна, *Нечаканае адкрыццё, „Помнікі гісторыі і культуры Беларусі”, 1982, № 4, с. 34–36; А. Краўцэвіч, Гарады ..., с. 44.*

⁴³ *Nowy Kodeks Dyplomatyczny Mazowsza*, cz. 2, wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś, Wrocław, 1989, s. 178; А. Краўцэвіч, *Гарады..., с. 73.*

⁴⁴ В. Даркевич, *Происхождение...*, с. 48, <http://www.russiancity.ru/books/b37.htm>; В. Даркевич, *О некоторых ...*, с. 134.

⁴⁵ Гаворка ідзе пра тэрыторыю музея гісторыі пажарнай службы і вуліцу Вялікую Траецкую.

⁴⁶ Р. Акінчыц, *Гістарычная забудова канца XIX ст. г. Гродна. Былыя жылыя дамы па вул. Кашаваго 42, 44, 46. Комплексныя навуковыя даследаванні. археалагічныя даследаванні*, Гродна, 1993, с. 9.



цярыковай яме, побач з будынкамі на вуліцы Вялікай Траецкай № 48 і № 51 была выяўлена кераміка XI–XII ст.⁴⁷ Гэтыя дадзеныя выразна пашыраюць уяўленні аб тапаграфіі раннесярэднявечнай Гародні.

Куды прасцей вызначыць час засялення ўзвышша, якое сфарміравалася на правым беразе Гараднічанкі, на захад ад Замкавай гары і пасадаў. Галоўным сведкам тых часоў выступае Барыса-Глебская царква, якая была ўзведзена на гэтым абшары ў XII ст.⁴⁸

Можна меркаваць, што апісаны ўрбаністычны комплекс, які складаўся з замка, яго прадмесцяў, згадвалі нямецкія хронікі. Значым, што храністы не імкнуліся да разгорнутага адлюстравання горада. Напрыклад, Пётр з Дусбурга акцэнтаваў увагу на аб'ектах гарадской прасторы, якія штурмаваліся ці здабываліся, г. зн. замку („*castrum*”) і прадмесцях („*suburbium*”/ „*preurbium*”). Храніст Мікалай Ярошын пакінуў згадкі пра „*burc zu Gartin/ burc zu Garten*”, „*gebite Gartin, vurburge zu Garten*”⁴⁹.

Аналізуючы прыведзенае вышэй, можна прыйсці да высно-

вы аб тым, што, у адрозненні ад заходнееўрапейскай крыніцзнаўчай спадчыны, да галоўных крыніц вывучэння даўняй Гародні належаць не пісьмовыя матэрыялы, а культурны пласт, захаваныя ці выяўленыя архітэктурныя помнікі (напрыклад, Каложская ці Ніжняя цэрквы). Прычым вельмі сур'ёзную дапаможную ролю адыгрываюць пазнейшыя картаграфічныя крыніцы XVIII—пачатку XIX ст., на якіх было зафіксавана сярэднявечнае планіровачнае сеціва з радыяльна-кальцавымі формамі⁵⁰. У рэшце рэшт, адной з найважнейшых крыніц мінулага горада з'яўляецца яго тапаграфія, якая надалей хавае нямала загадак.

Калі культурныя пласты на Замкавай гары ці Каложскім узгорку ў той ці іншай ступені вывучаліся археолагамі⁵¹, то куды менш увагі надавалася наднёманскім узгоркам усходняй часткі даўняга горадабудайнічага комплексу з яго шматузроўневымі тэрасамі. Вышэйшая тэраса гэтай часткі горада ў даўнія часы называлася Курганам, а ніжэйшая — Падолом.

Гарадзенскі Падол цягнуўся ад замкавага ўзвышша ўздоўж берага Нёмана, у паўднёва-ўсходнім кірунку. Знаходкі сведчаць аб яго засяленні ў XI–XII стст. Паводле вынікаў раскопак, пласт паміж вуліцай Падольнай і Нёманам дасягаў 4,9 м⁵², што, канечне, нельга лічыць доказам даўнасці засялення раёна. Нягледзячы на тое, што Падол

⁴⁷ С. Пивоварчик, *Отчёт об археологических исследованиях на объекте. Здание общественного назначения и подъезд к нему по адресу г. Гродно, ул. Большая Троицкая 48*, Минск, 2013 (з архіва Сяргея Піваварчыка).

⁴⁸ Я. Звяруга, *Даследаванні на Каложскім плато ў Гродне*, „Гістарычна-археалагічны зборнік”, т. 21, Мінск, 2006, с. 135–145; А. Краўцэвіч, *Гарады ...*, с. 70.

⁴⁹ В. Пашуто, *Гродно в „Хронике” Петра из Дусбурга* // *Культура Древней Руси*, Москва, 1966, с. 191–192; *Scriptores Rerum Prussicarum*, b. 1, s. 136, 148, 162, 172, 494, 515–518, 545, 566, 568, 569, 573, 610.

⁵⁰ Е. Квитницкая, *Планировка Гродно в XVI–XVIII вв.*, „Архитектурное наследство”, № 17, Москва, 1964, с. 15.

⁵¹ А. Краўцэвіч, *Гарады ...*, с. 4–24, 43–45, 70–71.

⁵² А. Краўцэвіч, *Гарады ...*, с. 33, 70, 72.

без перабольшвання займаў вялізную тэрыторыю, гэта частка горада ніколі не закраналася сістэматычнымі археалагічнымі працамі.

Першая згадка аб Падоле датуецца канцом XV ст. У прывілеі на самакіраванне гаворка ішла аб жыхах Падолы — падалянах⁵³. У перыяд Новага часу найменне раёна трансфармавалася ў назву адной з найдаўжэйшых вуліц старажытнага горада („на улице подоль, на улице Подольской” (1634, 1697), „*ulica Podolna*” (1762, 1795)⁵⁴.

На вышэйшай берагавой тэрасе горада знаходзіўся Курган. Зрэшты, Юзаф Ядкоўскі падкрэсліваў, што гэта адзін з найбольш высокіх пунктаў горада⁵⁵. На думку Алеся Краўцэвіча, яго найменне магло мець сувязь з раннесярэднявечным курганным могільнікам, тэрыторыя якога з цягам часу ўвашла ў межы горада. Паводле вынікаў раскопак, таўшчыня культурнага слоя у гэтым раёне дасягала 2,9–3 м⁵⁶. Разам з тым трэба заўважыць, што тэрыторыя Кургана застаецца надалей недаследаванай.

Такім чынам, паўстае пытанне дзе дакладна знаходзіўся Курган і якія выконваў функцыі? Ці сапраўды на яго тэрыторыі размяшчаўся некропаль? Калі так, то каго тут хавалі і згодна з якім пахавальным абрадам? Адзначым, што гэта не поўны каталог пытанняў.

Курган шматкроць упамінаецца ў гарадскіх актавых кнігах. Напрыклад, у 1667 г. згадваецца вуліца, якая ішла „з вуліцы Бернардзінскай на Курган”⁵⁷. У 1670 г. у актавых кнігах сустракаецца акрэсленне „*Kurhan miejski*”⁵⁸. Гэта лаканічнае акрэсленне з прыметнікам, якім падкрэслівалася яго прыналежнасць да усёй абшчыны, змушае да пастаноўкі пытання аб сувязі Кургана з гарадской супольнасцю.

У 1669 г. бурмістр Ганус Паўльсен набыў пляц на Кургане, які, што вельмі істотна, ляжаў насупраць будынкаў кляштара брыгітак, межаваў з садам бернардзінскага кляштара, дарогай, што вяла на Падол⁵⁹. Улічваючы стан захавання горадабудунай спадчыны, прыведзеныя дадзеныя дазваляюць лакалізаваць аналізуемы аб’ект. Набытая Паўльсенам сядзіба знаходзілася недзе на ўзвышанай, усходняй частцы сучаснай вуліцы Парыжскай камуны.

Курган, які знаходзіўся побач з садам бернардзінцаў і пляцамі брыгітак, не знікае са старонак магістрацкіх кніг у XVIII ст. Звесткі аб ім фіксуюцца ў 1737, 1752, 1784, 1794 гг.⁶⁰

⁵³ Навукова-даследчы архіў Санкт-Пецярбургскага Істытута гісторыі Расійскай Акадэміі Навук, Ф. 114 IV-1. 1496. Прывілей караля Аляксандра жыхарам Гарадні.

⁵⁴ Акты, издаваемые комиссией высочайше учрежденной для разбора древних актов в Вильне, т. I. Акты Гродненского земского суда, Вильно, 1865, с. 354, 356; Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей НГАБ), Ф. 1761 воп. 1 спр. 12 арк. 345–346; спр. 16 арк. 493–494; Ю. Гардзееў, *Топанімія старажытнай Гарадні (XII–XVIII стст.)*, Гарадня, 2013, с. 94.

⁵⁵ J. Jodkowski, *Ulice grodzieńskie w świetle historii i topografii*, Grodno, 1931; тойжа, *Nazwy ulic i placów grodzieńskich dawne i dzisiejsze*, Grodno, 1932.

⁵⁶ А. Краўцэвіч, *Гарады...*, с. 32, 71.

⁵⁷ НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 281–282.

⁵⁸ Тамсама, арк. 402–403.

⁵⁹ Тамсама, арк. 347–348.

⁶⁰ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 7 арк. 883–884; спр. 9 арк. 999–1000; спр. 13 арк. 356–357; спр. 16 арк. 215–217.



Як відаць, захаваныя крыніцы змяшчаюць інфармацыю пра Курган, хаця ўзнікае адчуванне таго, што самае галоўнае схавана паміж радкамі. На карце горада 1780 г. за бернардзінскімі будынкамі раскінуўся кляштарны сад (№ 220) і „*place ruste XX. Bernardynów*” (№ 223). Далей, ва ўсходнім накірунку, у бок Кургана цягнуўся „*grunt usiewny tych że XX*”, які займаў вялікую плошчу, побач з якім знаходзіліся будоўлі кляштарна манахаў баніфратраў. Вядома, што апошні кляштар быў узведзены на пляцах, фундаваных віленскім біскупам Пятром Панцажынскім у 1725 г. менавіта на Кургане, які да канца XVIII ст. атаясамляўся з усходняй гарадской мяжой⁶¹.

Са сказанага можна зрабіць вынову аб тым, што Курган забудоўваўся ўжо ў другой палове XVII ст., хаця, як можна меркаваць, і не вельмі інтэнсіўна. Таму яшчэ ў XVIII ст. гэта збольшага была незабудаваная тэрыторыя, занятая палеткамі. Калі ўлічыць, што гэты аб'ект сваімі пачаткамі сягае ранняга сярэднявечча, то ўзнікае чарговае пытанне. Чаму такі вялізны абшар горада, не быў асвоены гараджанамі на працягу сярэднявечча і перыяду Новага часу? Можа перашкоджай з'яўляліся нейкія сімвалічныя ці этычныя меркаванні?

Не выклікае сумнення, што ў дадзеным выпадку адказ на гэтыя пытанні магло б прынесці археалагічнае вывучэнне Кургана. Толькі культурны слой хавае тое, што недасказана пісьмовымі згадкамі.

⁶¹ Літоўскі дзяржаўны гістарычны архіў, Ф. 694 воп. 1 спр. 4020 арк. 282.

Характар ускоснай падказкі маюць параўнальна-гістарычныя далёдаванні, у першую чаргу тыпалагічныя паралелі развіцця гістарычнай тапаграфіі гарадоў рэгіёна. Адсюль паспрабуем прасачыць гэта пытанне на прыкладзе высвятлення прынцыпаў арганізацыі прасторы адкрытых рамесна-гандлёвых паселішчаў і раннегарадскіх прасторавых структур.

Згодна з высновамі даследчыкаў, эмпорыі развіваліся па агульнай схеме падол — гарадзішча, якую заступае падол — пасад. Падол, як правіла, размяшчаўся на надпойменнай берагавой частцы паселішча ў сутоцы дзвюх водных артэрыяў, на мысе ўзгорка: Ладажка — Волхаў (Старая Ладага), Волхаў і Валхавец (Рюрыкава гарадзішча), Свінец і Днепр (Гнёздава), Пачайна і Днепр (Кіеў), Жардова і Дзясна (Шаставіцы). Гарадзішча ці пасады займалі вышэйшыя тэрасы. Важнай уласцівасцю паселішча была наяўнасць некропаля⁶² і тое, што спачатку забудоўвалася яго ніжняя, прыбярэжная частка тэрасы, г. зн. Падол. Менавіта на ім працяглы час засяроджвалася жыццё.

У гэтым плане даволі паказальным з'яўляецца прыклад Кіева. У 1972–1975 гг. у выніку раскопак на кіеўскім Падоле была выяўлена вулічная забудова з вялікай колькасцю зрубных жытлавых і гаспадарчых пабудоў з лесвічнымі маршамі і драўлянымі вымасткамі. Тыпы збудаванняў сведчаць аб тым, што тут жылі як немажонныя жыхары, так і купцы. Археологі таксама высветлілі, што кіеўскі Падол інтэнсіўна развіваўся ў X–XI ст., а сваімі пачаткамі сягае 80-х гг. IX ст.

⁶² К. Михайлов, *Сравнительная ...*, с. 17–18.

Узнікае пытанне, чаму жыхары тагачаснага Кіева, нягледзячы на магчымыя паводкі, засялілі надпойменныя часткі горада? Справа ў тым, што на Падоле знаходзіўся порт, які даваў шырокія магчымасці развіцця гандлёвай дзейнасці.

Аднак як выглядала забудова верхніх тэрас Кіева? Згодна з вынікамі раскопак, на кіеўскай Замкавай гары, Дзяцінцы ці Кудраўцы ў другой палове X—першай палове XI ст. будаваліся паўзямляныя жытлы. Неад'емным элементам гэтай часткі паселішча быў некропаль, які з'явіўся на Старакіеўскай гары на пачатку X ст.⁶³

Падсумоўваючы, раннесярэднявечны Кіеў быў звернуты да ракі, што нагадвае тапаграфію балтыйскіх і брытанскіх вікаў. Зрэшты, можна пашырыць гэты тыпалагічны рад. Шматмятровы культурны слой быў выяўлены на чарнігаўскім Падоле. Падол ў Шаставіцы—сезоннае гандлёва-партовае паселішча, якое складался з гарадзішча, пасада і могільніка, размешчанага на тэрасе. Падол у Старой Ладазе, што цікава, меў умацаванні.

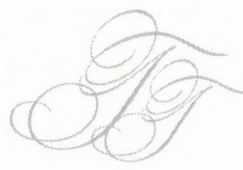
⁶³ А. Комар, *К дискуссии о происхождении и ранних фазах истории Киева*, „Альманах історії та археології Східної Європи Ruthenica”, 2005, № 4, с. 133–135; П. Толочко, *Массовая застройка Киева X—XIII вв.* // *Древнерусские города*, ред. В. Седов, Москва, 1981, с. 72–7, 85, 89–91, <http://www.russiancity.ru/dbooks/d10.htm>; С. Килиевич, *Детинец Киева IX—первой половины XIII веков. По материалам археологических исследований*, Киев, 1982, с. 49; И. Осипчук, *Академик Петр Толочко: Наверняка кому-нибудь захочется соорудить коттеджи и на Юрковице* <http://fakty.ua/136570-akademik-petr-tolochko-mne-izvestno-o-planah-zastrojki-zamkovo-gory-navernyaka-komu-nibud-zahochetsya-soorudit-kottedzhi-i-na-yurkovic>.

Цяпер варта прыгледзецца да медзярыта Адэльгаўзера—Цюндта 1567–1568 гг., на якім відаць шчыльна забудаваны Падол, павернуты франтонамі дамоў да берага Нёмана. На Падоле жылі гарбары, якія мелі царкву і апекаваліся могілкамі. Тут існавала „вуліца да перавозу”, якая выразна сведчыць аб ролі гэтага раёна горада.

У выніку тапаграфічна-параўнальных назіранняў напрошваецца толькі адна, хаця і гіпатэтычная выснова. Падол, які туліўся да Нёмана, для якога рака была жыццядзейнай крыніцай, належаў да адной са старажытнейшых частак горада, фактычна цалкам некранутай археолагамі. Прыклад Падолы і Кургана—чарговыя пацверджанні запатрабаванасці планамернага археалагічнага вывучэння горада.

У XVI–XVIII стст. у выніку антрапагеннай дзейнасці жыхароў Гародні, пашырэння яе межаў гарадская прастора інтэнсіўна асвойвалася, узводзіліся будынкі грамадскага, жылога і гаспадарчага прызначэння, святыні і могілкі. Разам з тым гісторыю шматлікіх знакавых аб'ектаў гарадской прасторы, што не дайшлі да нашага часу, можна вывучыць на падставе аналізу захаваных пісьмовых крыніц. Таму асноўнай ці дадатковай крыніцай вывучэння паасобных аб'ектаў з'яўляюцца рэшткі, што яшчэ захоўваюцца пад зямлёй. Прыкладзем некалькі прыкладаў.

Як вядома, сімвалам гарадскога самакіравання была ратуша. Аднак дагэтуль яна застаецца недаследаванай, хаця такая магчымасць была ў 2006 г. Акрамя таго, не менш паказальным з'яўляецца прыклад Азёр-



скай і Віленскай гарадскіх брам, звесткі пра якія захаваліся ў актавых кнігах гарадзенскага магістрата⁶⁴. У XVII ст. у выніку пашырэння межаў горада брамы назаўсёды зніклі з карты горада.

Урэшце, нельга не ўзгадаць, што адкрыццё Прачысценскай царквы XII ст. таксама з'явілася вынікам археалагічнага вывучэння горада⁶⁵. Аднак археалагічныя пошукі не заўсёды даюць станоўчыя вынікі. Напрыклад, пакуль не мелі поспеху спробы знайсці рэшткі будынкаў кляштара аўгустынцаў з касцёлам святой Тройцы, што стаялі на Нямецкім рынку. Тое ж можна сказаць пра Вакрасенскую царкву, перанесеную ў XVII ст. з-пад Замка на вуліцу Рэзніцкую⁶⁶.

Замест заканчэння

Падсумоўваючы змешчаныя вышэй разважанні, хацелася б адзначыць, што мінулае даўняга горада ў значнай ступені з'яўляецца прадуктам інтэлектуальнай дзейнасці гісторыкаў і археолагаў. Разам з тым малалікасць ці ўвогуле адсутнасць пісьмовых крыніц па гісторыі беларускага гарада перыяду сярэднявечча істотна завужае шан-

сы даследчыкаў, змушаючы іх пераносіць дыскурс аб „цёмных” старонках мінулага горада ў плоскасць дыскусіі, якая зводзіцца да інтэрпрэтацыі ўжо вядомых крыніц і фактаў, ды высоўвання чарговых гіпотэз.

Аде ўсё ж такі „маўчанне пісьмовых крыніц” не павінна абмяжоўваць пошукі і спробы навуковага канструявання даўняй рэчаіснасці. Таму не трэба забывацца пра іншыя крыніцы, напрыклад, культурны слой, што ўтварыўся ў выніку жыццядзейнасці жыхароў горада.

Аб чым сведчаць вынікі археалагічных пошукаў? Згодна з імі даўняга Гародня была апорна-абарончым пунктам славян, якія пачалі засяляць Панямонне на мяжы X–XI ст. Хутчэй за ўсё, паселішча на Замкавай гары выконвала ролю адміністрацыйнага цэнтра, княскай рэзідэнцыі, але, як можна меркаваць, месца збору даніны. Такім чынам, умацаванае паселішча на беразе Нёмана магло выконваць функцыю, якая раней належала да пагостаў X ст.⁶⁷

Да каштоўных крыніц Гародні належаць яго гістарычная тапаграфія і захаваныя архітэктурныя помнікі. Іх аналіз, падмацаваны гісторыка-параўнальным метадам даследавання, падказвае на магчымасць вывучэння белых плям гарадзенскай гісторыі і паглыблення сцэнарыя развіцця гістарычнай тапаграфіі горада.

Канечне, трэба ўсвядоміць і той факт, што вывучэнне генезісу даўняга паселішча, яго гістарычнай тапаграфіі можа базавацца на інтэрдyscyплінарным падыходзе. Гісто-

⁶⁴ Ю. Гардзееў, *Магдэбургская Гародня (сацыяльная тапаграфія і маёмасныя адносіны ў 16–18 ст.)*, Гародня — Wrocław, 2008, с. 62–63.

⁶⁵ И. Чернявский, *Пречистенская церковь XII в. в Гродно // Древнерусское государство и славяне*, Минск 1983, с. 119–121.

⁶⁶ Паводле назіранняў Рыгора Акінчыца ў другой палове 90-х гадоў XX ст. падмуркі гэтай царквы былі адкрытыя падчас будаўніча-земляных работ, якія праводзіліся на скрыжаванні сучасных вуліц Кірава, 11 і Сацыялістычнай, 40.

⁶⁷ Е. Мельникова, В. Петрухин, *Формирование...*, с. 71, <http://www.russiancity.ru/books/b47.htm>.

рыя горада была саткана з мноства лёсаў яго жыхароў ды падзей, а таму актуальны стан ведаў спараджае куды больш пытанняў, напрыклад, аб формах арганізацыі сярэднявечнага соцыуму, яго структураванасці ці этнаканфесійнай стратыграфіі. Не меншую цікавасць выклікае тагачасная сацыяльна-прафесійная тапаграфія гараджан. Сабраны матэрыял, хаця і сведчыць аб рамесных занятках і іх структуры, не заўсёды нясе канкрэтную тапаграфічную прывязку. Дзе жыў той ці іншы

рамеснік? Ці можна казаць аб існаванні паасобных рамесных кварталяў? Урэшце рэшт, якую функцыю выконваў той ці іншы пасада горада? З якога часу існавалі формы арганізацыі супольнасці дамагдэбургскага горада?

Пэўна адно: кожныя новыя сляды мінулага, выяўленыя ў выніку даследаванняў (з акцэнтам на археалагічныя), могуць спрычыніцца да стымулявання дыскусіі.



Помнікі культавага дойлідства Гародні XII ст.: спроба параўнальнага аналізу

Iryna Hanieckaja

The twelfth century monuments of church architecture in Harodnia: an attempt of comparative study

The most important architectural buildings of old Harodnia include three churches dating from the XIIth century that are well known in Belarus: the Lower Church in the Old Castle, the Most-Pure Virgin Church and Barys-and-Hlieb Church. Due to their architectural and especially decorative style, they are considered to be quite original monuments in the area of Eastern Europe. Comparative analysis of building materials and building technique together with structural and decoration peculiarities of the churches under study in a broader outlook shows that they are not so unique. The twelfth century monuments of old Harodnia look quite organic in the context of the Balkan church architecture of the XII–XIV centuries. Especially they have much in common with a number of medieval buildings in East Bulgaria.

Неад'емнай часткай гісторыі гарадоў з'яўляюцца помнікі культавага дойлідства. Адзін з сімвалаў старажытнай Гародні, які трывала замацаваўся ў грамадскай свядомасці, несумненна ўвасоблены ў Каложы. Яе сівыя мury і сёння прымушаюць спыніцца ў здзіўленні і захапленні. Аднак Каложская Барысаглебская царква не была адзіным дзіямантам ранняй гарадзенскай архітэктуры.

У 1931–1932 гадах, у часе археалагічных раскопак на Старым замку Юзаф Ядкоўскі знайшоў рэшткі другога помніка XII ст., цяпер вядомага як Ніжняя царква. Яе даследаванні былі працягнуты ў 1936–39 гг. Здзіславам Дурчэўскім і потым (у 1947–1949 гг.)



Іл. 1. Барысаглебская царква на Каложы. Фотаздымак І. Ганецкай.



Іл. 2. Рэшткі Ніжняй царквы.

Мікалаем Вароніным¹. Цяпер яе разваліны знаходзяцца ў спецыяльным павільёне.

Сцены захаваліся на значную вышыню — ад 2 да 3,5 м. Святыня была разбурана, як мяркуюць, у 1183 г. у часе навальніцы і ў выніку пралікаў, дапушчаных пры будаўніцтве.

Трэці храм быў адкрыты свету і атрыбутаваны Ігарам Чарняўскім і Галінай Жаровінай у 1980 г. Прачысценская царква знаходзіцца на тэрыторыі манастыра базыльянак. Яе сцены захаваліся на нязначную вышыню — да 1,5 м, а ад заходняй часткі застаўся толькі падмурак. Царква моцна пацярпела ў час вайны з Масквой 1654–1667 г. Аднак ёсць ускосныя дадзеныя, што яна

аднавіла дзейнасць і была разабрана ў пачатку XVIII ст.²

Кожны архітэктурны аб'ект з'яўляецца крыніцай багатай гістарычнай інфармацыі. Параўнальны аналіз помнікаў пашырае перспектыву нашых ведаў, дапамагае больш пэўна ацаніць месца і значнасць помніка ў гісторыі дойлідства і грамадства, раскрыць новыя сувязі ў культурным, палітычным і эканамічным развіцці горада, рэгіёна і краіны.

У вывучэнні рэгіянальных архітэктур, як і культуры наогул, паўстаюць праблемы, якія неабходна разглядаць у шырэйшых рамках — праблемы нараджэння і распаўсюджвання асобных архітэктурных канструкцый, будаўнічых прыёмаў, дэкаратыўных элементаў; сувязі іх з сацыяльна-палітычнымі абставінамі, ідэалогіяй і рэлігійнымі дактрынамі; тлумачэння змен, значэння і межаў рэгіянальных адрозненняў. Уважлівае і дэтальнае вывясненне розных аспектаў старажытнай архітэктурны і будаўніцтва з прымяненнем метаду параўнальна-гістарычнага аналізу дазваляе сабраць факты і ўбачыць іх як цэлае, як сістэму ўзаемазвязаных частак.

Гэты артыкул не мае за мэту даць вычарпальную і ўсёахопную характарыстыку гарадзенскага мадэнтальнага дойлідства XII ст. у цэлым, як і асобных помнікаў.

² І. Чарняўскі, Г. Жаровіна, *Нечаканае адкрыццё*, „Помнікі гісторыі і культуры Беларусі”, 1982, № 4, с. 34–36; Н. Сліж, *3 гісторыі Прачысценскай царквы ў Гародні XVI—XVIII ст.* // *Гарадзенскі палімпсест. XII—XX ст.*, Горадня-Беласток, 2008, с. 64–95.

¹ J. Jodkowski, *Świątynia warowna na Kotoży w Grodnie, Grodno*, 1936; Н. Воронин, *Древнее Гродно // Материалы и исследования по археологии СССР*, вып. 41, Москва, 1954.



Задача нашмат больш сціпляя: паспрабаваць пашырыць кантэкст, у якім прынята разглядаць асаблівасці і адметнасці вядомых сёння старажытных храмаў, не імкнучыся пры гэтым да лёсавызначальных высноў. Для параўнання адабраных культавых збудаванняў XII ст. пераважна з суседніх рэгіёнаў (Полацк, Кіеў, Чарнігаў, Уладзімір-Валынскі), а таксама з аддаленага, але культурна і рэлігійна блізкага (Балгарыя).

Вельмі важным аспектам даследавання архітэктуры ёсць вывучэнне будаўнічых матэрыялаў і будаўнічай тэхнікі. Як правіла, больш прыныповае пытанне не тое, якім быў будынак, а тое, як ён пабудаваны. На знешні выгляд храма і яго інтэр'ера моцны ўплыў аказваў заказчык. Дойлід у гэтым выпадку не быў цалкам свабодным у прыняцці рашэнняў. А вось, напрыклад, тое, якім чынам уладкаваны падмурак, як і з якой цэглы змураваны сцены, заказчыка не цікавіла. Трэба таксама мець на ўвазе, што адзін дойдлід ведаў, як зрабіць разнастайныя па архітэктурнай кампазіцыі храмы. А вось тэхнічныя навыкі працы будаўніка былі ўстойлівымі і змяняліся, калі змяняліся ўвогуле, вельмі няпроста. У той час, калі архітэктурныя і дызайнерскія навацыі могуць перадавацца ў выглядзе ідэй, перанос будаўнічых навыкаў і новых матэрыялаў адбываецца толькі з фізічнай прысутнасцю носьбіта канкрэтнай будаўнічай традыцыі, часткай якой той з'яўляўся. Маючы на ўвазе ўсё вышэй сказанае, пачнем нашае кароткае даследаванне з разгляду будаўнічых матэрыялаў і будаўнічай тэхнікі,

выкарыстаных пры ўзвядзенні гарадзенскіх храмаў XII ст.

Самым масавым штучным матэрыялам для манументальнага будаўніцтва была **плінфа**. Гэта тонкая (2,5–5 см) цэгла спецыфічнага фармату: у класічным выглядзе квадратнай ці блізка да таго формы. Яе выраблялі на месцы і нарыхтоўвалі для канкрэтнага помніка непасрэдна перад пачаткам прац. З плінфы выводзілі ўсе надземныя канструкцыйныя элементы: сцены, апорныя слупы, скляпенні. Вельмі важным паказчыкам з'яўляюцца памеры цэглы. Гарадзенская плінфа даволі стандартная (26–28×15–16×3,5–4 см)³, незвычайна вузкая і мае форму выцягнутага прамавугольніка. Блізкую па фармаце цэглу знайскі ўдалося толькі на адным помніку — Пятніцкай царкве Бельчыцкага манастыра, змураванай з вузкай і вельмі тонкай плінфы (29–31×15–16,5×2,5–3,5 см)⁴. Плінфа астатніх полацкіх храмаў характарызуецца даволі ўстойлівымі памерамі, але яна шырэйшая (30–32×21–24×3,5–4 см). У Кіеве, Чарнігаве і Уладзіміры-Валынскім фіксуюцца два фарматы цэглы, абодва адрозныя і ад гарадзенскіх і ад полацкіх: 27–28×19–24×4,5–5 см (Кіеў), 24–28×19–20×4–5 см (Чарнігаў), 26,5–35×21,5–23×4,5 см (Валынь) і 31–35×24–31×4,5×5,5 см (Кіеў), 33–36×26–28×2,5–3,5 см (Чарнігаў), 33–34×25–26×5–5,6 см (Валынь)⁵.

³ Н. Воронин, *Древнее Гродно*, с. 87, 122.

⁴ П. Раппопорт, *Русская архитектура X—XIII вв.*, Ленинград, 1982, С. 99.

⁵ П. Раппопорт, *Русская архитектура X—XIII вв.*, с. 11, 17, 19, 21, 23, 41–46, 94–98, 105–106. Далей усе дадзеныя па будаўнічых матэрыялах і будаўнічай тэхніцы помнікаў

Для нагляднасці прадставім параметры плінфы з помнікаў розных гарадоў у выглядзе схематычных малюнкаў у табліцы.

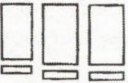
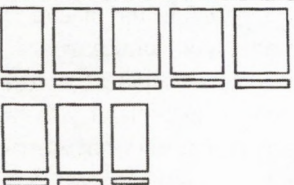
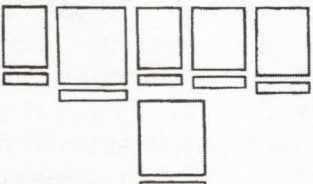
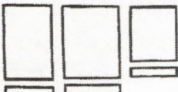
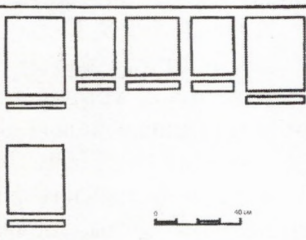
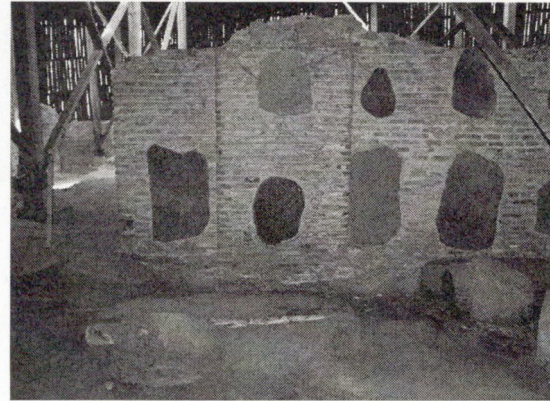
Га род ня	
По ла цк	
Кіеў	
Ва лы нь	
Чар ні гаў	

Табл. 1. Параметры плінфы XII ст. з розных цэнтраў дойлідства.

Як бачым, плінфа з Кіева, Чарнігава і Валыні, нягледзячы на прыкметныя ваганні ў параметрах, у цэлым аднолькавая⁶. Відавочна,

XII ст. з гэтых гарадоў прыведзеныя па гэтым жа каталозе.

⁶ Цэгла аналагічных памераў выкарыстоўвалася ў XII ст. у Канстанцінопалі. Гл.: В. Мезенцев, *Метрычны та парівняльны аналіз*



Іл. 20. Муроўка Ніжняй царквы.

што плінфа храмаў Гародні XII ст. мела адзін стандарт, характэрны для класічнай цэгля, чым і вылучаецца сярод астатніх усходнеславянскіх будаўнічых цэнтраў. Да таго ж, шырыня 15–16 см дазваляла браць цагляны адной рукой, а другая заставалася вольнай і ў ёй можна было трымаць кельму, а значыць, іншай была тэхніка працы муляра. Плінфу шырынёй 20–30 см майстар мусіў браць дзвюма рукамі. Такія прафесійныя звычкі закладваюцца ў перыяд навучання. Па балгарскіх помніках апублікаваных дадзеных на жаль знайсці не ўдалося.

Камень, у апрацаваным і неапрацаваным выглядзе, ва ўсе часы быў важным будаўнічым матэрыялам. Пры ўзвядзенні і афармленні гарадзенскіх храмаў былі выкарыстаныя толькі мясцовыя пароды: граніты і гнейсы. Неапрацаваныя валуны розных памераў прымяняліся як канструкцыйны элемент пад-

форматів маліх плінф Русі та Візантіі X — XII століть // Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы: Архитектурно-археологический семинар, ред. А. Гордин, О. Иоаннисян, Санкт-Петербург, 2003, с. 5–19.



муркаў і сцен. Часткова апрацаваныя і добра адшліфаваныя камяні прызначаліся для дэкаратыўнага аздаблення фасадаў, падлог ці выбруковак.

Разных каменных дэталей выкарыстана не было. Усе пластычныя элементы зробленыя з плінфы спецыяльных форм. У кіеўскіх і чарнігаўскіх храмах XII ст. выяўленыя фрагменты разных шыферных і нават мармуровых карнізаў і кансоляў, як і ў некаторых полацкіх. Такое спалучэнне плінфянога муру з разнымі каменнымі дэталямі вельмі характэрнае для калывага дойлідства Усходняй Балгарыі.

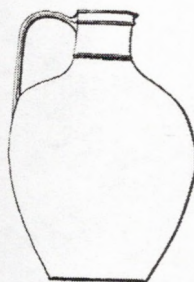
У храмавым будаўніцтве таксама выкарыстоўваліся **керамічныя сасуды**, якія ўмуроўвалі ў сцены з рознымі мэтамі. Першыя выпадкі прымянення керамічных сасудаў у мураўцы вядомы ў Старажытным Егіпце. Пэўна, адтуль гэты прыём трапіў у Рым, дзе стаў распаўсюджанай практыкай (прыклады ўмураваных радоў амфараў знойдзены ў Пампеі), пра што сведчаць інструкцыі па будаўніцтве ў трактаце Вітрувія, якім шырока карысталіся сярэднявечныя дойліды.



Іл. 8. Гласнік у муры Каложскай царквы.

Найбольш распаўсюджаным відам іх былі гласнікі. Размешчаныя гарызантальна, з вусцем, адкрытым ва ўнутраную прастору будынкаў, яны служылі для паляпшэння акустыкі (у Еўропе іх называюць акустычнымі вазамі).

Гласнікі размяшчаліся, як правіла, у падставе купалоў, у апсідах ці на хорах. Факты прымянення ў сценах храмаў гаршкоў, збанноў, амфар з такой мэтай вядомыя ў Францыі, Іспаніі, Італіі і Брытаніі⁷.



Іл. 4. Керамічны сасуд з муровак сярэднявечных храмаў Францыі. Паводле L'Abbé Cochet. *Acoustic Pottery*, „The Gentleman's Magazine”, vol. 215, Nov. 1863.



Іл. 5. Акустычныя вазы з Ірландыі. Паводле Т. Н. McKenny, *Acoustic vases in Churches Traced back to the Theatres and Oracles of Greece*, Cambridge, 1915.

⁷ Т. Н. McKenny, *Acoustic vases in Churches Traced back to the Theatres and Oracles of Greece*, Cambridge, 1915, p. 2-4.

Не былі выключэннем кulta-
вья збудаванні крыжова-купаль-
нага тыпу ва ўсім арэале іх рас-
паўсюджання. Керамічныя сасуды
знаходзяцца ў падставе купала
і ў апсідзе ў цэрквах X ст. Вяліка-
га Прэслава⁸. Шмат замураваных
у сцены гаршкоў выяўлена ў Сафій-
скім саборы і ў царкве Раства Бага-
родзіцы ў Ноўгарадзе⁹.

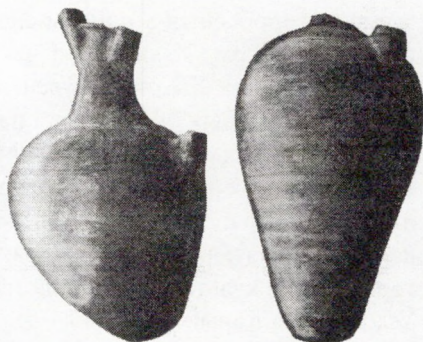


Іл. 9. Галаснікі пад купалам
Сафійскага сабора ў Ноўгарадзе.

Бліжэйшым прыкладам можа
служыць полацкая Спасаўская
царква, дзе пад барабанам купа-
ла на парусах змешчана па адной
амфары, прычым вусце ў знач-
най ступені замазана рошчынай,
пакідаючы невялікія адтуліны ды-
яметрам 2–2,5 см.

Часта ў якасці галаснікоў вы-
карыстоўвалі керамічныя сасуды
традыцыйнага асартыменту — най-
часцей амфары, а таксама збаны, па-
колькі іх форма найлепш працавала

як рэзанатар¹⁰. Апроч характэрных
форм на гэта ўказвае наяўнасць ру-
чак, а таксама пакрыццё паверхні
палівай. Менавіта амфары служылі
галаснікамі ў цэрквах Полацка, Кіе-
ва, Чарнігава і Уладзіміра-Валын-
скага.



Іл. 6. Амфары, выкарыстаныя
як галаснікі ў цэрквах XII ст.
ва Уладзіміры-Валынскім.
Паводле М. Вароніна.

У іншых выпадках акустычныя
сасуды выраблялі спецыяльна для
храмавага будаўніцтва. Звесткі пра
тое маюцца ў заходнееўрапейскіх
пісьмовых крыніцах. Напрыклад,
у „Хроніцы селестынаў Меца” 1432 г.
было занатавана: „У месяцы жніўні
гэтага года наярэдадні Успення,
пасля таго, як брат Ода Лерой вяр-
нуўся з вышэй памянёнага капіту-
ла, было загадана зрабіць гаршкі для
хораў царквы Сінза, ён кажа, што
бачыў такія ў іншай царкве, і думае,
што яны ўзмоцняць гучанне спеваў.
Іх усе вырабілі ў адзін дзень, на што
было вылучана столькі майстроў,
колькі неабходна было”¹¹.

¹⁰ Глядзі іл. 4, 5.

⁸ Н. Чанева-Дечевска, *Цэрквы і манастыры
от Велики Преслав*, София, 1980, с. 79.

⁹ П. Раппопорт, *Русская архитектура X—
XIII вв.*, с. 66, 68.

¹¹ J.B.D. Cochet, *Acoustic Pottery*, „The
Gentleman's Magazine”, vol. 215, Nov. 1863,
p. 541: „In the month of August in this year,
on the vigil of the Assumption, after Brother



Археалагічныя даследаванні паказалі, што для гарадзенскіх цэркваў XII ст. галаснікі вырабляліся адмыслова як будаўнічы матэрыял. Мікалай Варонін падрабязна апісаў іх, заўважыўшы, што сасуды, фармаваныя ў традыцыйнай для таго часу ганчарнай тэхніцы спіральна-стужкавага налепу, мелі акруглае тулава і высокае вузкае горла. Памеры галаснікоў Ніжняй царквы вагаюцца паміж 33 см і 43 см у вышыні пры максімальным дыяметры 22–25 см, дыяметры донцаў 12–14 см, гарлавін 8,2–9,2 см. У Каложскай выкарысталі галаснікі двух відаў: вышыняй 42 см з дыяметрамі вусця 9 см, плечукоў 27 см, дна 13,8 см, а пераважаюць вышэйшыя – у 49,5 см дыяметрамі 9, 23, 11,3 см адпаведна. Паверхні пакрытыя суцэльным лінейным арнамантам¹².



Іл. 7. Галаснікі
Каложскай царквы.
Паводле М. Вароніна.

У гісторыі культавага дойлідства ёсць выпадкі, калі керамічныя сасуды цалкам умураўваліся ў сцены для аблягчэння канструкцыі. Так, на ўзроўні карніза Сафійскага сабора ў Охрыдзе выяўленыя сасуды, пастаўленыя горлам уніз

і замазаныя рошчынай¹³. Даследаванні гарадзенскіх храмаў XII ст. сведчыць, што галаснікі змяшчалі ў муроўку і з аналагічнай мэтай таксама.

Нарэшце, гліняныя сасуды ў будаўніцтве маглі мець дэкаратыўнае прызначэнне. Аздабленне фасадаў, такім чынам, было асабліва характэрным для ўсходнебалгарскага дойлідства перыяду Другога Балгарскага царства. Асартымент падобных вырабаў уключаў вузкія і высокія тэракотаваыя сасуды з адмыслова аформленымі вусцямі (ідэнтычныя гаршковым кафлям, якія з'явіліся ў нашых землях двума-трыма стагоддзямі пазней) і пакрытыя палівай талеркі. Дэкаратыўныя трубочкі былі невялікімі: вышыняй 10–11 см пры дыяметры ад 3,5 да 5 см.



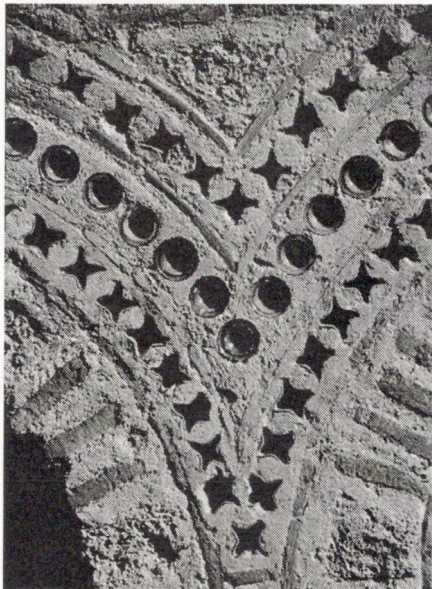
Іл. 15. Дэкаратыўная будаўнічая
кераміка Вялікага Тырнава.
Паводле Н. Ангелава.

Odo Leroy had returned from the before-mentioned general chapter, it was ordered that pots should be made for the choir of the church of Ceans, he stating that he had seen such in another church, and thinking that they made the chanting resound more strongly. They were all put up in one day, as many workmen having been employed as were necessary”.

¹² Н. Воронин, *Древнее Гродно*, с. 98, 123.

¹³ B. Čipan, *St. Sophia, The Cathedral Church of the Ohrid Archbishopric*, Skopje, 1996, p. 91.

Талерачкі дыяметрам 7,7–8,6 см мелі спецыяльныя ножкі (5,4–10,5 см) для мацавання ў муры¹⁴. Па дайшоўшых да нашага часу помніках вядома, што дэкаратыўныя сасуды абодвух відаў утваралі багатыя карнізы ўверсе будынкаў.



Іл. 10. Керамічныя сасуды на фасадах царквы Св. Міхаіла Арханёла ў Нэсэбры ў Балгарыі (XIII ст.). Фота А. Каскевіч-Сяргунчык.

Талерка дыяметрам 26 см, пакрытая зялёнай палівай, знойдзена пры раскопках Ніжняй царквы. Іх, верагодна, было больш, але ў разбітым выглядзе іх фрагменты цяжка ідэнтыфікаваць як будаўнічую кераміку. Што тычыцца „трубачак“, то згадкі пра іх знаходкі ў публікацыях адсутнічаюць. Не выяўлена іх таксама ў ацалелых мурах. Ад-



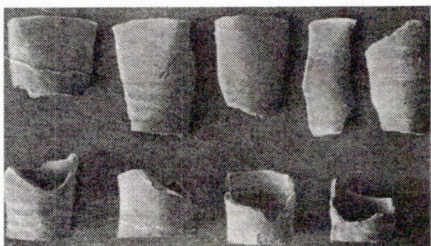
Іл. 11. Карнізы з дэкаратыўнай керамікі ў царкве Арханёла Міхаіла ў Нэсэбры. Фота А. Каскевіч-Сяргунчык.

нак, заўважым, што распазнаць іх фрагменты ў завалах і звязць іх з царкоўным будаўніцтвам надзвычай цяжка. Не выключана, што яны маглі быць прынятыя даследчыкамі за рэшткі галаснікоў ці побытавай керамікі¹⁵.

¹⁵ У гэтым месцы я хачу звярнуць увагу на адзін фотаздымак у кнізе М. Вароніна на с. 171 (мал. 91, унізе) з выявай фрагментаў керамікі з ямы пад Верхняй царквой (Іл. 12). У тэксце аўтар вельмі каротка характарызуе гэтыя знаходкі як „серыю своеасаблівых чырвонагліняных сасудаў, знойдзеных у яме ў развалінах Ніжняй царквы: гліна чыстая, добра прамышаная, фармоўка бездакорная, абпал чырвоны, суцэльны“ (с. 170). На фота бачныя сасуды, вельмі падобныя да гаршковай кафлі. На жаль, яма не прадаставана, нічога не сказана пра іншыя знаходкі там, памеры не ўказаны, а маштаб на здымку адсутнічае. Верагодней за ўсё гэта сапраўды гаршковая кафля, але знаходжанне фрагментаў пад падмуркам Верхняй царквы ў будаўнічым развале Ніжняй усё ж пакідае нейкую верагоднасць іх прыналежнасць да царквы XII ст. Гл.: Н. Воронин, *Древнее Гродно*, с. 170–171.

¹⁴ Н. Ангелов, *Царевград Търнов*, т. 3, София, 1980, с. 39.



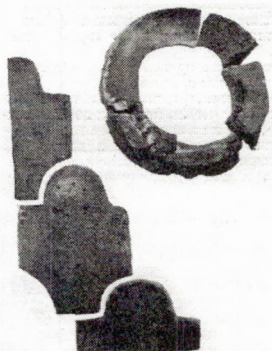


Іл. 12. Фрагменты будаўнічай керамікі з завалаў Ніжняй царквы. Паводле М. Вароніна.

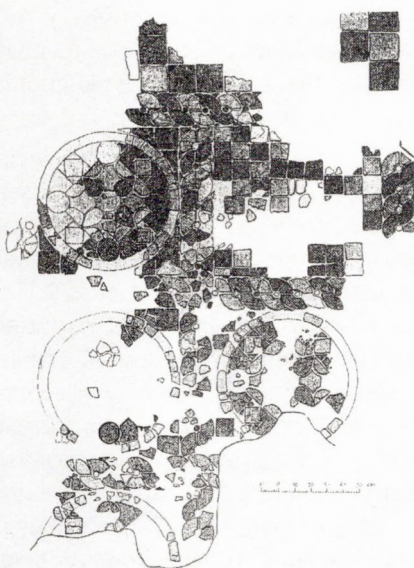
Дэкаратыўныя маёлікавыя пліткі былі тым відам архітэктурна-будаўнічай керамікі, якая вылучала адметнае аблічча цэркваў старажытнай Гародні. Выкарыстоўваліся яны не толькі для насцілкі падлогі, але і для аздаблення фасадаў.



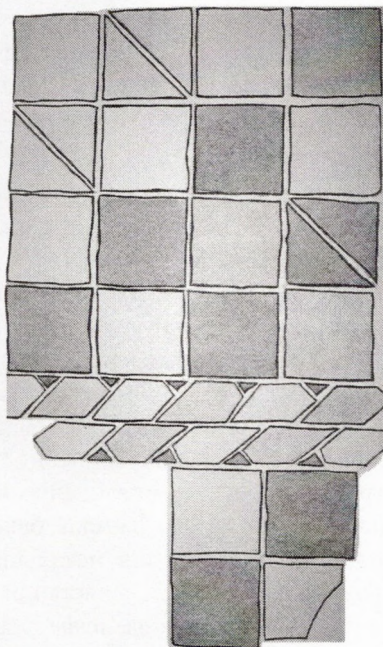
Іл. 13. Маёлікавыя пліткі на фасадах Каложскай царквы. Фотаздымак І. Ганецкай.



Іл. 14. Пліткі падлогі Каложскай царквы. Паводле М. Вароніна.



Іл. 30. Падлога ў падкупальнай прасторы Ніжняй царквы. Паводле М. Вароніна.



Іл. 31. Фрагмент падлогі ў Прачысценскай царкве (са справаздачы І.М. Чарняўскага).

Усе пліткі манахромныя, у трох колерах: зялёным, жоўтым і карычневым (часам у літаратуры апошні называюць чырвоным).

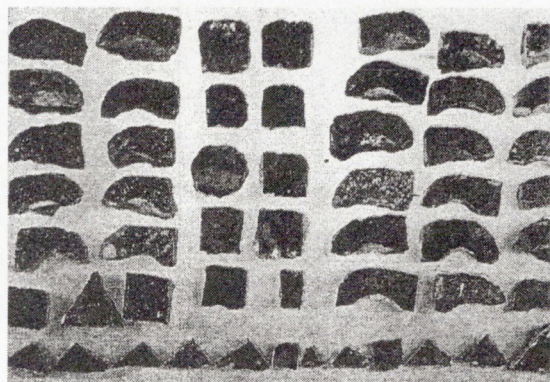
Сярод усіх усходнеславянскіх цэнтраў дойлідства пліткі гарадзенскіх храмаў адрозніваюцца вялікай разнастайнасцю форм. Багацейшы толькі камплект, знойдзены ў Пінску і не прывязаны дая якога-небудзь помніка. У Ніжняй царкве выкарыстаныя пліткі 17 фасонаў, у Каложскай царкве — квадратныя (двух стандартаў), трохвугольныя (двух стандартаў) трохвугольныя з увагнутым бокам, крыжападобныя (цэлыя і палавінныя), кольцападобныя, круглыя (трох стандартаў), трапецападобныя (двух стандартаў), трапецыі са скругленым тарцом. Край усіх плітак скошаны ўнутр для таго, каб схаваць швы. Пры даследаванні Прачысценскай царквы выяўленыя пліткі ў форме паралелаграма з адным зрэзаным вострым вуглом¹⁶.

Як адзначалася вышэй, у культавым будаўніцтве XII ст. дэкаратыўныя керамічныя пліткі традыцыйныя, аднак яны зазвычай вырабляліся квадратнымі (рэдка трохвугольнымі) і выкарыстоўваліся для насцілкі падлог. Пліткі складаных і разнастайных фасонаў, прызначаныя для набору пышных арнаментальных кампазіцый не толькі падлог, але і на фасадах, былі характэрнымі ўсяго для некалькіх рэгіёнаў. Вельмі блізкія, а часта і дакладныя аналогіі гарадзенскім знаходзім сярод керамічных і мармуровых дэкаратыўных плітак Усходняй Балгарыі.

¹⁶ Глядзі іл. 31.



Іл. 16. Керамічныя пліткі падлогі храмаў Вялікага Тырнава.
Паводле Н. Ангелава.



Іл. 17. Формы мармуровых мазаік Вялікага Тырнава.
Паводле Н. Ангелава.

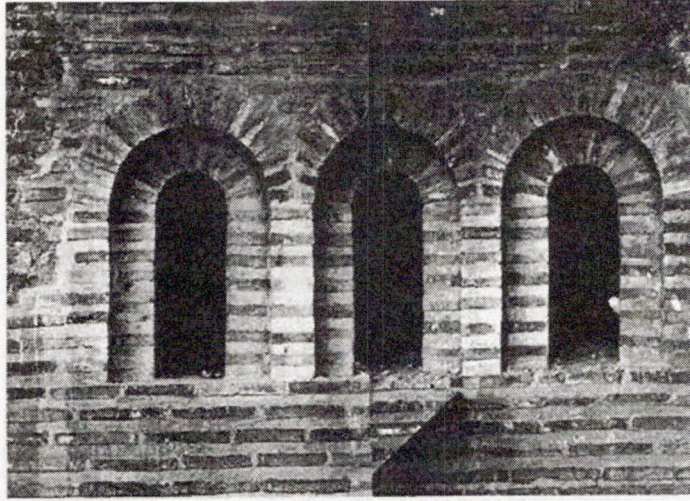
Будаўнічая рошчына, якой карысталіся дойліды, працуючы ў Гародні, нічым не адрознівалася ад рошчыны на вялікіх абшарах хрысціянства ўсходняга абраду. Асноўным кампанентам была вапна, у якую дадавалі рачны пясок і тоўчаную цэглу (цамянку), якая надавала ёй ружовы колер (Іл. 18). У рошчыне Каложскай царквы

заўважана прысутнасць сечанай саломы і вуголля.

З пункту гледжання будаўнічай тэхнікі, пры характарыстыцы архітэктурнай школы найбольш важнымі з'яўляюцца спосаб уладкавання падмурка і тып муроўкі.

Падмуркі ўсіх трох вядомых помнікаў культавага дойлідства Гародні XII ст. аднолькавыя. Яны неглыбокія і, як правіла, не даходзяць да мацерыковай глебы, а ляжаць на культурным пласце або на нівеліровачнай падсыпцы. Падмуркі складзеныя з невялікіх валуноў насуха, перасыпаных пяском і чорнай зямлёй. Якія-небудзь драўляныя субструкцыі (канструкцыі) адсутнічаюць.

Аналагічная сістэма закладкі падмуркаў назіраецца ў большасці полацкіх храмаў, якія прынята датаваць XII ст. Равы пад падмуркі запоўненыя валунамі насуха. Аднак прынамсі адзін помнік дэманструе адхіленне ад такой тэхнікі. У канструкцыі Вялікага Бельчыцкага сабора дубовыя лежні, як аснова, былі залітыя белаю рошчынай, над якой засыпаныя камяні на рошчыне з цямянкай. У Кіеве падмуркі цэркваў XII ст. крыху адрозніваюцца адзін ад аднаго. Аднак усе іх яднае прысутнасць змацоўваючага рэчыва — рошчыны ці гліны. У падмурку царквы Спаса на Берастове ў выніку раскопак былі прасочаны драўляныя лежні. Падмуркі чарынгаўскіх храмаў XII ст. абапіраюцца на мацярк і маюць розную глыбіню. У якасці матэрыялаў будаўнікі выкарысталі камяні і бітую цэглу на рошчыне (за выключэннем Міхайлаўскай царквы, дзе рошчына была заліта толькі зверху і ўтварала



Іл. 19. Муроўка са схаваным радам. Царква Міхаіла Арханёла ў Смаленску.

аснову для выроўніваючай плінфнай адмосткі). Пад падмурак Барысаглебскай царквы былі падведзены драўляныя лежні. Усе пабудовы Уладзіміра-Валынскага маюць урэзаныя ў мацярк (таму даволі глыбокія) падмуркі, цагляныя, на рошчыне. У „Старой кафедры”, на ўчастках, дзе адсутнічае важкая канструкцыйная нагрузка, насуха, на верхнім узроўні фіксуецца пракладка з некалькіх радоў плінфы¹⁷.

Нягледзячы на тое, што на абшары ўсходнехрысціянскай сярэднявечнай архітэктуры назіраюцца пэўныя тэндэнцыі змянення тыпу муроўкі сцен культавых збудаванняў, тэхнікі, якія прымяняліся ў кожны асобны перыяд, усё ж вылучаліся разнастайнасцю, што было абумоўлена як даступнасцю акрэсленага тыпу матэрыялаў, так і пераносам будаўнічых традыцый.

¹⁷ П. Раппопорт, *Русская архитектура X—XIII вв.*, с. 107.

Па зразумелых прычынах нас цікавіць XII стагоддзе. Па гэтай прычыне павандруем па рэгіёнах, якія ў той час знаходзіліся пад рэлігійна-культурным уплывам Візантыі, і паглядзім, як у іх клалі мury цэркваў.

У Кіеве у пачатку XII ст. працягвае выкарыстоўвацца муроўка *opus mixtum*, хаця камень знаходзіўся толькі ўнутры сцен. На фасады выходзіла плінфяная муроўка са схаваным радам.

Потым яе змяняе раўнаслойная, парадкавая муроўка з квадратнай плінфы. Лічыцца, што такая тэхніка ва ўсходнеславянскіх землях упершыню была прыменена ў Чарнігаўскай Барысаглебскай царкве. Гэтая сістэма абсалютна не характэрная для візантыйскага будаўніцтва і яе звязваюць з раманскім уплывам. Па сутнасці чарнігаўская муроўка паўбутавае: фасадныя і інтэр'ерныя паверхні змураваныя з плінфы, а прастора паміж імі запоўнена невялікімі валунамі і кавалкамі цэглы на рошчыне. Вядомы даследчык старажытнага дойлідства Алег Іаанесян выказаў думку, што крыніцай паступлення ў Чарнігаў новай будаўнічай традыцыі была паўночная Італія¹⁸.

У Полацку праз усё XII ст. працягвае панаваць муроўка са схаваным радам. Асобна стаіць Дабравешчанская царква ў Віцебску, змураваная ў тэхніцы *opus mixtum*, дзе чаргуюцца рады абчасаных каменных квадраў і радоў плінфы. Гэ-

таякая муроўка тыповая для балканскіх краін, а асабліва для Балгарыі.



Іл. 26. Царква Міхаіла Арханёла ў Нэсэбры (13 ст.).



Іл. 27. Царква Пантакратара ў Нэсэбры (XIV ст.), commons.wikimedia.org.

У цэлым у культавым дойлідстве Другой Балгарскай дзяржавы бачым неверагодную варыяцыйнасць у будаўнічай тэхніцы, дзе шырока была распаўсюджана змешаная муроўка з чаргаваннем радоў каменю і цэглы, чыста каменная або цагляная, у тым ліку і са схаваным

¹⁸ О. Иоанесян, О происхождении черниговской плинфы конца XI–XII веков и равнослойной техники кладки на Руси // Из истории строительной керамики средневековой Европы, с. 20–34.



радам¹⁹. Больш таго, ва ўсходняй частцы краіны існавала традыцыя рабіць паўбутавы мур²⁰. Верхнія часткі храмаў будавалі выключна з цэглы. Заўважым, што ў цэрквах Тырнава знутры вапна са швоў расціралася па паверхні сцен, дакладна так, як гэта рабілі гарадзенскія дойліды²¹.

У зададзеным кантэксце звернемся да характарыстыкі муроўкі Ніжняй і Прачысценскай цэркваў, якія былі ўзведзеныя ў тэхніцы *opus mixtum*²². Плінфа пераважала і пакладзена ў раўнаслойнай сістэме без захавання перавязкі. На фасадную паверхню выходзілі плоскімі бакамі валуны мясцовых парод (граніты і гнейсы) розных колераў. У адрозненне ад вядомых балгарскіх храмаў, камяні не мелі правільнай формы і не ляжалі суцэльнымі радамі. Пры ўзвядзенні Каложскай царквы майстры выкарыстоўвалі паўбутавы мур. Фасадны і інтэр'ерны бакі выкладзеныя з плінфы ў парадавай тэхніцы.

Таўшчыня швоў адпавядала таўшчыні плінфы, а часам і пераышала яе. На фасады таксама выходзіць валунны камень, часткова апрацаваны. Аднак у гэтым выпадку ён выкарыстоўваўся не як канструкцыйны, а як абліцовачны дэкаратыўны матэрыял. Унутраная прастора мура была запоўнена дробнымі камянямі і бітай плінфай²³. Найбліжэй-



Іл. 18. Рошчына з цамянкай у муры Каложскай царквы. Фотаздымак І. Ганецкай.



Іл. 22. Фасадная муроўка Каложскай царквы. Фотаздымак І. Ганецкай.

шую аналогію сістэме муроўкі гарадзенскіх храмаў удалося знайсці ў Македоніі, у населеным пункце Нэрезі непадалёк ад Скоп'і—царква Св. Панцеляймона 1164 г.,²⁴ а таксама ў Асенаўградзе (непадалёк ад Плоўдзіва) у паўднёвай Балгарыі—царква Св. Яна Хрысціцеля XII ст. і ў адносна недалёкім Оўручы.

¹⁹ Н. Ангелов, *Царевград Търнов*, с. 34; Н. Чанева-Дечевска, *Църкви и манастири...*, с. 21, 84, 86.

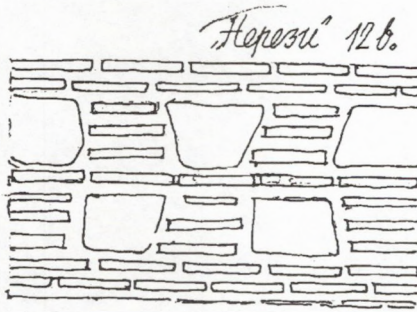
²⁰ Н. Чанева-Дечевска, *Църкви и манастири...*, с. 76.

²¹ Н. Ангелов, *Царевград Търнов*, с. 45.

²² Глядзі іл. 20.

²³ Н. Воронин, *Древнее Гродно*, с. 122, 87.

²⁴ В. Ćipar *St. Sophia...*, p. 51, 52.



Іл. 23. Мур царквы
Св. Панцеляймона ў Нэрэзі
ў Македоніі (1164 г.).
Паводле Б. Чыпана. *Овруч.*

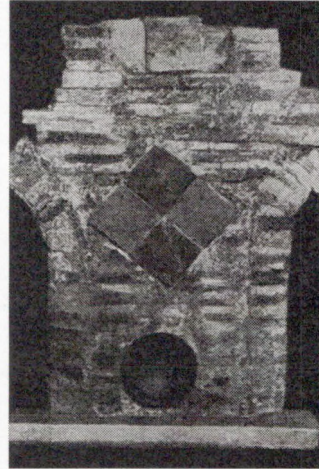


Іл. 24. Царква Св. Васіля ў Оўручы.



Іл. 25. Царква Св. Яна Хрысціцеля
ў Асеновградзе ў Балгарыі (XII ст.).

Сцены культавых пабудоў старажытнай Гародні маюць яшчэ адну асаблівасць, якая не сустракаецца ў захаваных помніках іншых краін. У мурах мясцовых храмаў у велізарнай колькасці выкарыстаныя галаснікі. Прычым размешчаныя яны не толькі ў верхніх узроўнях ці ў апсідах і на хорах²⁵.

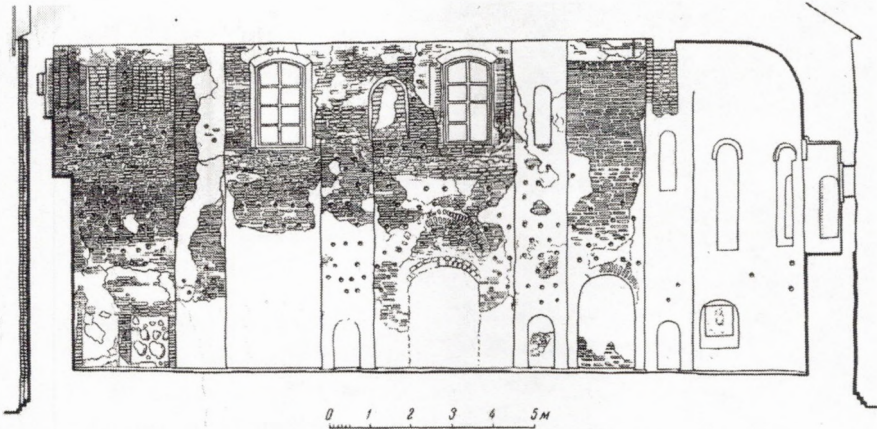


Іл. 21. Фрагмент мура Ніжняй
царквы. Паводле М. Вароніна.



Іл. 36. Інтэр'ер Каложскай
царквы да абрушэння.
Малюнак В. Герсона.
Паводле М. Вароніна.

²⁵ Глядзі таксама іл. 8.

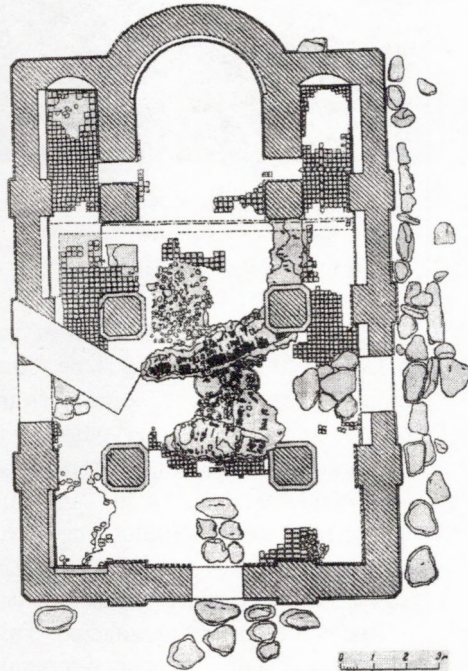


Іл. 35. Інтэр'ерны бок паўночнай сцяны Каложскай царквы.
Паводле М. Вароніна.

Рошчына са швоў выціскалася і размазвалася па інтэр'ернай паверхні сцен, якія не тынкаваліся, а заставаліся ружова-чырвонымі з шматлікімі адтулінамі вусцяў галаснікоў.

На ўсходнеславянскіх абшарах гарадзенскія храмы вылучаюцца таксама сваімі багата ўпрыгожанымі падлогамі. У той час як тэхніка насцілкі была традыцыйнай — вапнавая падрыхтоўка на пясчанай падсыпцы, дэкаратыўны стыль характарызаваўся выразнай адметнасцю. У адпаведнасці са значнасцю, розныя ўчасткі падлогі мелі рознае пакрыццё — з каменных пліт (пры ўваходах знутры і з вуліцы), плінфы і маёлікавых плітак²⁶.

Асабліва шыкоўным было аздабленне падкупальнай прасторы²⁷, дзе падлога, выкладзеная з каляровых керамічных плітак разнастайных фасонаў, нагадвала пышны ўсходні кілім. Менавіта такі падыход да

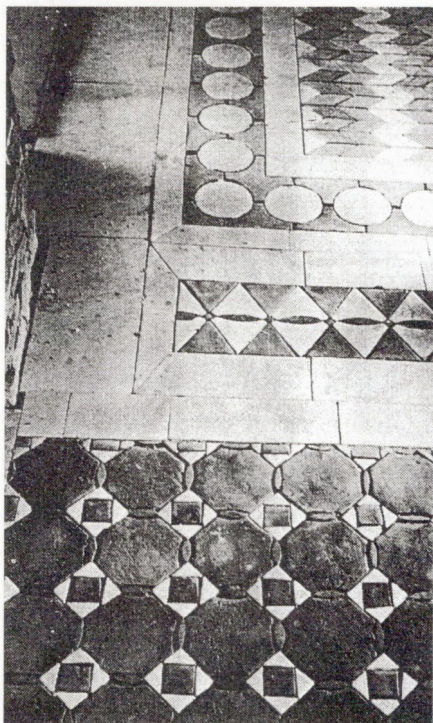


Іл. 29. Ацалелыя фрагменты падлогі ў Ніжняй царкве.
Паводле М. Вароніна.

афармлення падлогі лічыцца характэрнай рысай ўсходнебалгарскага дойлідства XII–XIV стст.

²⁶ Глядзі таксама іл. 31.

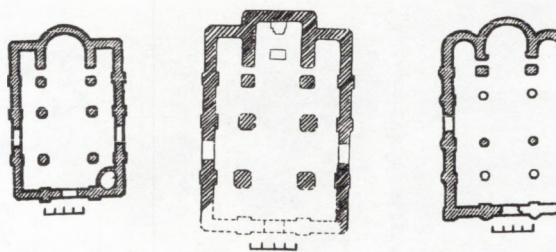
²⁷ Глядзі іл. 30.



Іл. 32. Падлога ў царкве
№ 1 Аврадака (Вялікі Прэслаў).
Паводле Н. Чаневай-Дзечэўскай.

Цяпер коротка спынімся на параўнанні некаторых **асаблівасцей архітэктурнага і дэкаратыўнага стылю** храмаў. Усе тры гарадзенскія помнікі вызначаюцца ўстойлівымі характарыстыкамі, якія адрозніваюць іх ад аб'ектаў іншых усходнеславянскіх школ дойлідства. У цэлым аб'ёмна-прасторавая кампазіцыя вызначалася асіметрычнасцю. Гэта шасціслуповыя крыжова-купальныя храмы правінцыяльнага тыпу з падоўжаным па лініі ўсход-заход планам. Адносіны даўжыні храмаў да іх шырыні складалі 1,57 для Ніжняй, 1,5 для Прачысценскай і 1,59 для Каложскай царквы²⁸.

²⁸ Глядзі таксама іл. 33: 1–3.



Іл. 3. Плары трох гарадзенскіх
храмаў XII ст.: Ніжняя
царква, Прачысценская
царква, Каложская царква.
Паводле П. Рапапорта.

У дзвюх першых купал абапіраўся на заходнія пары слупоў, у выніку чаго ўсходні канец упісанага крыжа атрымаўся падоўжаным, а хоры адкрываліся непасрэдна ў падкупальную прастору. У іх было па адной апсідзе, слаба выяўленай (дугападобнай і прамавугольнай) формы. Апсіды працягваліся ўнутры будынка доўгімі прасценкамі, якія абмяжоўвалі дастаткова вялікую алтарную прастору. Пратэзіс і дыяканнік замест адсутных бакавых апсід размяшчаліся ў нішах, уладкаваных ва ўсходняй сцяне, якія пачыналіся ад цокаля.

Абсалютна нехарактэрны для ўсходнеславянскага культывага дойлідства прыём знаходзім у Ніжняй царкве. Члянэнне лапаткамі фасадаў на ўсход ад купала не супадае з канструкцыйным члянэннем будынка. Апорныя слупы квадратнай формы са зрэзанымі пад 45 градусаў вугламі, унізе пашыраныя. Купал Каложскай царквы размяшчаўся над усходнімі парамі слупоў. Апсіды ў ёй тры, прасценкі паміж імі доўгія, у іх зробленыя праходы ў пратэзіс і дыя-



каннік. Слупы круглыя, заходнія, на якіх спачывалі хоры, таўсцейшыя.

Пластычная распрацоўка фасадаў была даволі сціплай. Цокаль вышыняй каля 1 м, што апаясваў будынкі па перыметры, акцэнтаваны адным ці двума ўступамі, ствараў нешта накшталт базы дзвюхабломных лапатак. Абрамленне вузкіх вакон і высокіх парталаў прафіляванае, сцены апсід гладкія, на заходніх кутах лапаткі або адсутнічаюць, або простыя аднаабломныя (Каложская царква). Адзіным пластычным упрыгожаннем муроў апсід з'яўляліся аконныя праёмы. Неардынарным было афармленне інтэр'ерных сцен, што бачым на прыкладзе Каложскай царквы (Іл. 35, 36). Уздоўж усіх трох сцен наоса па перыметры ідзе рад сляпых паўцыркульных ніш — высокіх у прасценках і ніжэйшых на пілястрах. Нішы ўнутры былі атынкаваныя.

Гарадзенскія помнікі культывага дойлідства вылучаюцца багатай дэкаратыўнасцю паліхромных каменных і керамічных элементаў (Іл. 13, 20–22). Граніты шэрага і ружовага колеру, гнейсы шэра-зялёнага, карычневага і чырвона-фіялетавага колераў, а таксама жоўтыя, зялёныя і карычнева-чырвоныя маёлікавыя пліткі розных форм, зялёныя талеркі ўпрыгожвалі фасады і падлогі царкваў.

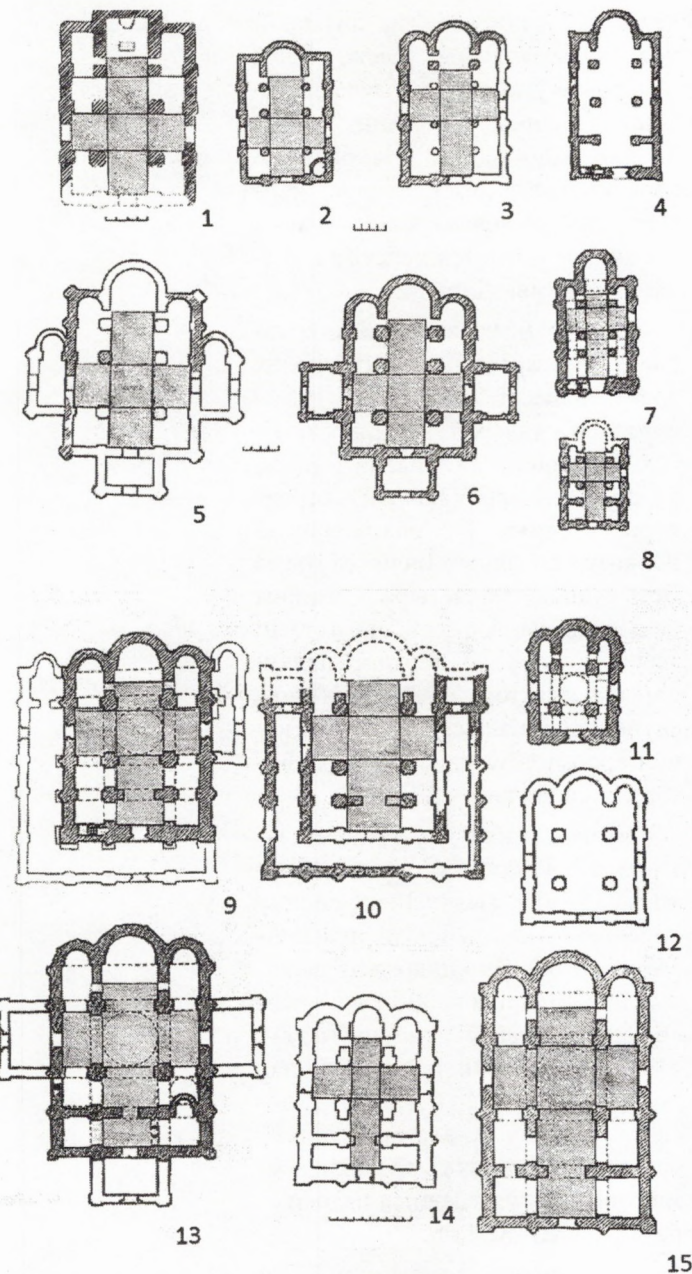
Цяпер паспрабуем пашукаць адпаведнасці некаторым архітэктурным адметнасцям гарадзенскай школы сярод помнікаў іншых земляў. Падоўжанасць плана характэрная чаргнігаўскім храмам канца XI–XII ст. (Іл. 33, 9–13). Разам з тым купал мясцовых цэркваў размеш-

чаны ўшчыльную да алтарнай прасторы. Упісаны крыж, такім чынам, быў амаль пазбаўлены ўсходняга канца, а заходні атрымліваўся падоўжаным. Найбольшае падабенства ў архітэктурнай канструкцыі знаходзім паміж двума помнікамі — Барысаглебскімі цэрквамі Чарнігава і Гародні.

Да істотных адрозненняў гарадзенскіх храмаў ад чарнігаўскіх трэба аднесці адсутнасць у іх нартэкса, галерэй і прытворай. Прасочваюцца агульныя рысы ў аб'ёмна-планіровачнай структуры Ніжняй і Прачысценскай цэркваў і полацкага Вялікага храма Бельчыцкага манастыра і царквы на дзядзінцы. Апроч выцягнутасці звернем увагу на перанос падкупальнай прасторы на заходнія пары слупоў, што падаўжала ўсходні канец крыжа, візуальна аддаляла алтар углыб царквы.

Незвычайнай для ўсходнеславянскага дойлідства была форма апсід, слаба выяўленых звонку і выдзеленых глыбокімі прасценкамі знутры. Як сцвярджаў Мікалай Варонін, апсіды нібы апынуліся ўціснутымі ў асноўны аб'ём. У Прачысценскай царкве адзіная апсіда мела выгляд невялікага плоскага выступу. Аналагічны прыём бачым у некалькіх смаленскіх храмах, але яны ўзведзеныя пазней — на мяжы XII–XIII стст.

Наступная адметнасць гарадзенскіх помнікаў была звязана з алтарнай часткай і ўласціва Ніжняй і Прачысценскай цэрквам. Яна тычылася замены бакавых апсід нішамі. Такая канструкцыя прымянялася ў Полацкай зямлі (царква на



Іл. 33. Пляны крыжова-купальных храмаў XII ст.: 1 — Прачысценская царква, 2 — Ніжняя царква, 3 — Каложская царква (Гародня); 4 — Дабравешчанская царква (Віцебск); 5 — царква на дзядзінцы, 6 — вялікі сабор Бельчыцкага манастыра, 7 — Спасаўская царква Спасаўскага манастыра, 8 — Барысаглебская царква Бельчыцкага манастыра (Полацк); 9 — Барысаглебскі сабор, 10 — Дабравешчанская царква, 11 — Пятніцкая царква, 12 — Міхайлаўская царква, 13 — Успенскі сабор Ялецкага манастыра (Чарнігаў); 14 — Старая кафедра, 15 — Успенскі сабор (Уладзімір-Валынскі). Паводле П. Рапапорта.

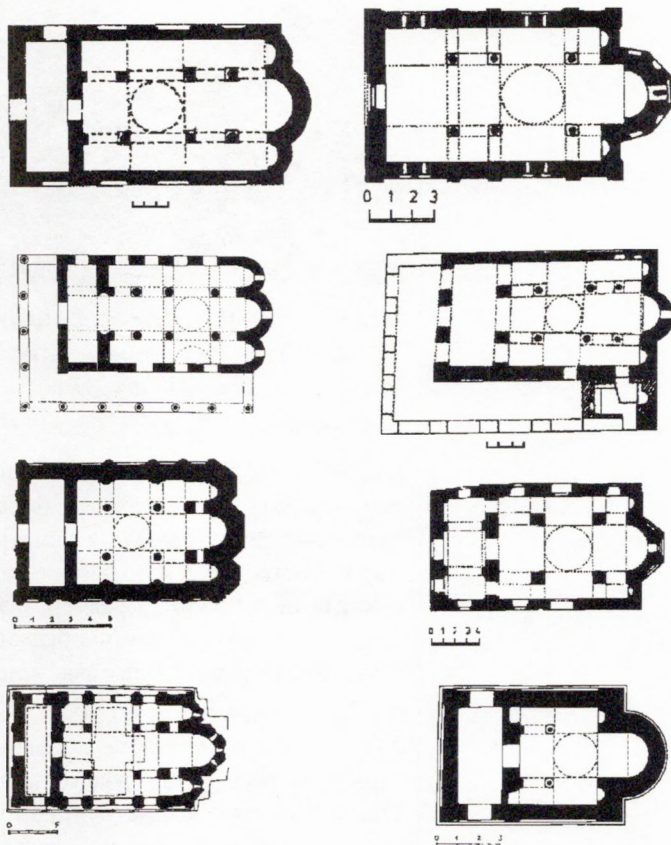
дзядзінцы, храм-пахавальня і Спасаўская царква Спасаўскага манастыра, Барысаглебская Бельчыцкага манастыра — у Полацку і Дабравешчанская царква ў Віцебску), а таксама ў дойлідстве Смаленска (помнікі канца XII — пачатку XIII ст.).

Надзвычай рэдкай была і форма апорных слупоў. Традыцыйнай для ўсіх усходнеславянскіх школ дойлідства былі крыжовыя слупы. У Гародні ж бачым квадратныя са зрэзанымі (як бы скругленымі) кутамі або зусім круглыя (Каложа).

У дэкаратыўнай праграме толькі гарадзенскіх храмаў XII ст. у адрозненне ад усіх іншых усходнеславянскіх архітэктурных школ перавага відавочна была адададзена жыццядаснай паліхроміі за кошт пластычнай аздабы, на якую асабліва рабілі акцэнт, напрыклад, у Чарнігаве.



Іл. 34. Пляны храмаў Балканскага рэгіёна: злева зверху ўніз — саборная царква манастыра Сарака Мучаніц у Тырнаве (XIII–XIV ст.), царква Узнясення ў Тырнаве (XIII ст.), царква № 1 мясцовасці Белы брыг у Вялікім Прэславе, Верхняя царква ў Вялікім Прэславе; справа зверху ўніз — саборная царква Св. Багародзіцы Марковійскага манастыра ў Македоніі (1350 г.), саборная царква манастыра Св. Пятра і Паўла ў Тырнаве (XIII–XIV ст.), саборная царква манастыра Св. Клімента ў Охрыдзе (1295 г.), царква № 3 у мясцовасці Селішча ў Вялікім Прэславе. Паводле Н. Чаневай-Дзечэўскай і Н. Ангелава.



Немагчыма адмаўляць падабенства культавых помнікаў XII ст. Гародні і іншых усходнеславянскіх цэнтраў, якое прасочваецца па асобных аспектах архітэктуры і будаўнічай тэхнікі. Аднак існуе рэгіён, у кантэксце царкоўнай архітэктуры якога ўсе адметнасці гарадзенскай школы неяк перастаюць успрымацца такімі ўжо ўнікальнымі. І гэты рэгіён не раз згадваўся вышэй пры разглядзе будаўнічых матэрыялаў і будаўнічай тэхнікі — Балканскія краіны, а дакладней, — Усходняя Балгарыя.

Там у перыяд XII — XIV ст. узводзіліся крыжова-купальныя храмы як складанага тыпу (канстанцінопальскага, сталічнага) з дадатковым чляннем перад алтарнай часткай (папулярныя ў Полацку), так і правінцыяльнага (без вімы)²⁹.

Незалежнасць балгарскіх дойлідаў ад царградскіх канонаў наймацней праявілася ў правінцыяльным варыянце, у якім прадстаўлены своеасаблівыя спалучэнні форм у розных варыянтах. Асаблівую папулярнасць набылі аднаапсідныя цэрквы, чые пратэзіс і дыяканнік былі пераўтвораны ў нішы ва ўсходняй сцяне³⁰. Менавіта такім чынам была арганізавана алтарная прастора Ніжняй і Прачысценскай царквы. Асаблівасцю трохапсідных храмаў правінцыяльнага тыпу было тое, што бакавыя апсіды злучаліся з цэнтральнай праходамі³¹.

²⁹ Н. Чанева-Дечевска, *Цэрквы і манастыры...*, с. 17–32.

³⁰ Тамсама, с. 33.

³¹ Тамсама, с. 34.



Іл. 28. Дэкаратыўная распрацоўка фасадаў царквы Пантакратара ў Нэсэбры. Фота А. Каскевіч-Сяргунчык.

(дакладна як у Каложскай царкве). Арыгінальны характар мелі фасадныя элементы, не звязаныя з унутранымі канструкцыямі, г. зн. члянэнне фасадаў не адпавядала размеркаванню апорных слупоў унутры будынка і мела толькі дэкаратыўнае значэнне.

Варта нагадаць, што ў XII–XIV стст. у Балгарыі развіццё атрымаў раскошны дэкаратыўны стыль. Сляпыя неканструкцыйныя нішы — багатае члянэнне фасадаў камбінавалася з пластычнымі і каларытнымі элементамі, якія ўтваралі некалькі пасаў адзін на другім³².

Усё гэта стварала цэласны фасадны ансамбль тагачаснай царкоўнай архітэктуры. Сцены не тынкаваліся, а ўздзейнічалі сваёй багатай пластыкай і колерам. Папулярным быў цагляны дэкор, які запаўняў люнеты сляпых арак, вуглы і фрызны паміж імі. Істотным элементам колеравай аздабы з’яўляецца керамічны дэкор з жоўтых, зялёных і карычнева-чырвоных паліваных і непаліваных разетак паміж радамі цэгля. Гэткая паліхромія загучала новым і яркім

акордам у балгарскай сярэднявечнай архітэктуры ў XII ст. і не была раней вядома ў Візантыйскім свеце. У Заходняй Балгарыі, дарэчы, фасады традыцыйна тынкаваліся і аздаба была стрыманай і выключна пластычнай³³.

Сярэднявечная Балгарыя была своеасаблівым катлом, у якім сустракаліся, суіснавалі і ўзаемадзейнічалі архітэктурныя ідэі і будаўнічыя тэхналогіі з заходне- і ўсходнехрысціянскага свету. Тут знойдзеш і класічныя раманскія базілікі, і гатычныя канструкцыі, і самыя розныя варыянты крыжова-купальнага храма, характэрныя як для сталічнай канстанцінопальскай школы, так і для візантыйскіх правінцый. Помнікі культывага дойлідства з самых розных рэгіёнаў візантыйскага ўплыву могуць знайсці аналогіі ў Балгарыі.

Што тычыцца ўсходнеславянскіх земляў, то, на маю думку, існуе вялікая верагоднасць таго, што Другое Балгарскае царства было донарам архітэктурных ідэй і будаўнічай практыкі для Чарнігава, Валыні, Полацка і Гародні. Пры гэтым ва ўсіх пералічаных цэнтрах сфармаваліся цалкам адметныя школы дойлідства. Не варта шукаць дакладных копій храмаў, іх, так бы мовіць, дваінікоў. У кожным выпадку помнікі не ідуць следам за гатовымі ўзорамі, а перажываюць змены на мясцовай глебе, адаптуючыся да густаў і патрэб новых заказчыкаў, існуючых традыцый і даступных будаўнічых матэрыялаў.

³² Глядзі таксама іл. 25–27.

³³ Н. Чанева-Дечевска, *Цэрквы і манастыры...*, с. 74.

Археалагічныя даследаванні горада Гродна ў часы Другой Рэчы Паспалітай (1921–1939)

Aleh Trusau

Archaeological research of Harodnia during the Second Rech Paspalitaya (1921–1939)

The author reported that the first large-scale excavations were realized in 1932–1934 on the territory of the Old Castle by Józef Jodkowski. As a result of his work have been found unique architectural monuments. Upper Church, which dates from the end of the XIII to the beginning of the XVI centuries, as well as two buildings of the XII century — Lower Church and the Prince's palace. In 1935, Jodkowski conducted excavations near Kalozha (St. Boris and Gleb) Church of the XII century and later the results of his work were published in a book. However, archaeologists from Warsaw criticized his methods of excavation and forbade him to continue further researches. In 1936 archaeologist Zdzisław Durczewski was sent from Warsaw, who continued the excavations in 1937–1939. After World War II in 1949 Nikolaj Voronin completed the researches on the territory of Old Castle.

Наглядзячы на неаднаразовае згадванне ў старажытных летапісах, існаванне Гродна ў XII ст., яго канкрэтнае месцазнаходжанне было доўгі час невядомым. Таму ў XIX — пачатку XX ст. паміж гісторыкамі праводзілася дыскусія на тэму, дзе і калі ўзнікла летапісная Гародня. Большасць навукоўцаў лічылі, што гэта і ёсць Гродна над Нёманам, але былі і такія, што атаясамлялі летапіснае Гродна з мястэчкам Гародня, што знаходзіцца на Століншчыне.

Першым гісторыкам, які здолеў пацвердзіць сваю думку з дапамогай археалогіі быў Яўстафій Арлоўскі,

які быў выкладчыкам гродзенскай гімназіі і вядомым краязнаўцам. У 1893 г. на IX археалагічным з'ездзе ў Вільні ён выступіў з дакладам на тэму „Основание г. Гродно и его история до 1241 г.», у якім сцвярджаў, што летапісная Гародня — гэта Гродна над Нёманам¹. Арлоўскі быў першым, хто планаваў правесці раскопкі на Замкавай гары ў Гродне. Атрымаўшы спецыяльны дазвол на раскопкі ў Санкт-Пецярбургу, ён звярнуўся да кіраўніцтва вайскавай часці, якая на той час займала Ста-

¹ Е. Орловский, Основание г. Гродны и его история до 1241 г. // Труды IX Археологического съезда в Вильне, т. 2, Москва, 1897, с. 197–200.

ры замак. Але яму ўдалося зрабіць толькі некалькі шурфоў, у якіх быў знойдзены культурны слой. Праз некалькі дзён вайскоўцы забаранілі раскопкі і на гэтым працы Арлоўскага скончыліся.

Вучнем Арлоўскага быў будучы даследчык Гродна Юзаф Ядкоўскі, які нарадзіўся ў гэтым горадзе ў 1890 г. Ён скончыў гродзенскую гімназію і Маскоўскі археалагічны інстытут у 1912 г., пазней уладкаваўся на працу ў Румянцаўскі музей у Маскве. Быў першым археолагам, які зрабіў раскопкі ў Мірскім замку, вывучаў абарончыя храмы XV–XVI стст. Адначасова валодаў прыватнай калекцыяй археалагічных знаходак. Напярэдадні Першай сусветнай вайны вярнуўся ў Гродна і атрымаў пасаду кансерватара. У адпаведнасці са сваімі службовымі абавязкамі Ядкоўскі сачыў за станам рухомах і нерухомах (архітэктурных) помнікаў гісторыі і мастацтва. Адначасова збіраў этнаграфічныя і нумізматычныя матэрыялы і старадрукі.

Падчас нямецкай акупацыі Ядкоўскі адмовіўся ад'ехаць у эвакуацыю і прадоўжыў павялічваць сваю калекцыю. Па яго прапанове ў сакавіку 1920 г. пры гродзенскім павятовым упраўленні была створана Камісія па ахове помнікаў мастацтва і культуры, у якой ён заняў пасаду яе адказнага сакратара. Па яго прапанове ў будынку архіва Гродзенскага староства збіраліся матэрыялы для будучага музея. 11 сакавіка 1920 г. Камісія прапанавала зрабіць музейную экспазіцыю ў будынку Старога

замка. У ліпені 1920 г. Гродна занялі (да верасня) войскі Чырвонай Арміі. Аднак Ядкоўскі перад наступам савецкага войска паспеў вывезці асноўныя экспанаты ў польскі горад Влацлавак. Пасля вяртання польскага войска экспанаты вярнуліся ў Гродна.

Гродзенская камісія аднавіла сваю дзейнасць 17 верасня 1921 г. На наступны дзень была ўрачыста адкрыта выстаўка „мясцовых старажытнасцей старога Гродна”², якую наведалі польскія чыноўнікі і нават Юзаф Пілсудскі. Музей адчыніў свае дзверы 9 снежня ў чатырох невялікіх залах дома староства. 24 ліпеня 1924 г. музею быў перададзены будынак Старога замка, які патрабаваў рамонт і рэстаўрацыі. У красавіку 1928 г. Ядкоўскі стварыў камітэт рэстаўрацыі Старога замка. Менавіта таму толькі ў 1931 г. музей пераехаў у замкавы будынак.

Трэба адзначыць, што ў 20-х гадах мінулага стагоддзя археалагічных раскопак у Гродне не праводзілі, але назіранні за землянымі працамі ў гістарычнай частцы горада мелі месца. Так, адзін з даследчыкаў Гродна, Мікалай Варонін, у сваёй манаграфіі паведамляе, што на тэрыторыі Новага замка ў 1926 г. падчас земляных прац на глыбіні 1,9 м былі знойдзеныя рэшткі драўляных будынкаў. Падчас будаўнічых прац на адлегласці 500 м на ўсход ад Старога замка, у двары дома на рагу плошчы Стэфана Баторыя, насупраць фарнага касцёла, былі зафіксаваныя зрубныя пабудовы. Акрамя таго, рэшткі драўляных маставых і бу-

² А. Гужалоўскі, *Музеі Беларусі (1918–1941 гг.)*, Мінск, 2002, с. 119.





дынкаў былі знойдзеныя і на вуліцы Замкавай³.

Спраўдныя археалагічныя даследаванні ў Гродне пачаліся толькі ў 1932 г. У той час Ядкоўскі выконваў абавязкі дырэктара музея, які размяшчаўся ў будынку Старога замка. Пасля веснавой паводкі 1932 г. былі моцна падмытыя схілы Замкавай гары, у выніку чаго замкавыя сцены часоў Вітаўта апынуліся пад пагрозай абвалу. Каб прадухіліць гэтую небяспеку, кіраўніцтва музея вырашыла зрабіць нівеліроўку на тэрыторыі гары. Частка зямлі з двара была знята і выкарыстана для ўмацавання схілаў замчышча. Час паказаў, што такая кансервацыя Замкавай гары аказалася недастатковай.

Падчас земляных работ у паўднёвай частцы двара Вітаўтавых муроў XIV–XV стст. былі адкрыты рэшткі нейкай цаглянай пабудовы, складзенай з плінфы. Ядкоўскі выказаў меркаванне, што гэта княскі хорам. Рускі эмігранцкі даследчык Аляксандр Салаўёў у верасні 1934 г. прыехаў у Гродна, агледзеў мury будынка, раскапанага Ядкоўскім, і пагадзіўся, што гэта княжацкі палац („церма“)⁴.

Ад гэтай пабудовы засталася толькі паўночная частка. Сцяна будынка даўжынёй 9,72 м захавалася на вышыню да 2 м, пасярэдзіне — дзвяр-

ны праём шырынёй 1,63 м. Палац, відаць, быў двухпавярховым і меў драўляныя перакрыцці на бэльках. Зроблены з плінфы ў раўнаслойнай тэхніцы. Памер цаглін 4–5×18–20×29,5–31 см. На тарцах плінфы меліся знакі. Звонку ў муроўку палаца былі ўкладзеныя амаль неапрацаваныя камяні. Падмурак уяўляе сабой рад камянёў, пад якім знаходзіцца праслойка бітай цэглы і вапны. Агульная таўшчыня яго 35–40 см, ён упушчаны ў культурны слой XI–XII ст., у якім былі знойдзеныя пліткі падлогі (у тым ліку і фігурныя), зліткі аплаўленага свінцу (відаць, ад лістоў пакрыцця даху) і шматлікія бытавыя рэчы XII ст.

Дзякуючы раскопкам удалося высветліць, што пазней, у канцы XIV — пачатку XV ст., да палаца быў прыбудаваны ганак з вялікапамернай цэглы, на якой прасочана некалькі метак. Да гэтага часу можна аднесці каменныя гарматныя ядры, якія знойдзеныя ў памяшканнях будынка. Палац быў разбураны ў XVI ст. падчас перабудовы Старога замка Стэфанам Баторыем.

Нягледзячы на тое, што Ядкоўскі і іншыя даследчыкі 30-х гадоў мінулага стагоддзя лічылі вышэйназваную пабудову княскім палацам, Варонін сцвярджаў, што дадзены будынак трэба лічыць рэшткамі абарончай вежы. Гэтае меркаванне было аспрэчана ў выніку даследаванняў Паўла Рапапорта і аўтара артыкула (раскопкі 1981 г.). Былі прыведзеныя доказы адносна грамадскага прызначэння гэтай пабудовы і выказана думка, што ў канцы XIV–XV ст. гэты будынак мог выконваць абарончую функцыю, калі

³ Н. Воронин, *Древнее Гродно. По материалам археологических раскопок 1932–1949 гг.* // *Материалы и исследования по археологии СССР*, № 41, Москва, 1954, с. 17.

⁴ А. Соловьёв, *Новые раскопки в Гродне и их значение для русской истории*, „Записки Русского Научного Института в Белграде“, в. 13, Белград 1936, с. 69–96.

ўвайшоў у склад мураванага замка, збудаванага Вітаўтам.

Вывучэнне рэшткаў двухпавярховага гродзенскага палаца дазваляе зрабіць вывад, што ён больш ма-нументальны і багацей аздоблены, чым аналагічныя будынкi ў Полацку і Смаленску⁵.

Фактычна з моманту адкрыцця палаца і пачаліся археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Старога замка. Іх мэтай Ядкоўскі лічыў пошукі іншых каменных пабудоў і, перш за ўсё, культавых.

Даследаванні на Замкавай гары былі працягнутыя ў 1933 г. У іх выніку на поўнач ад хорама, на адлегласці 20 м, былі знойдзеныя рэшткі яшчэ дзвюх пабудоў, таксама складзеных з цэглы. Абедзве пабудовы, якія залягалі на рознай глыбіні адна над другой, а значыць, і датаваліся розным часам, Ядкоўскі вызначыў як разваліны храмаў. У навуковай літаратуры гэтыя помнікі вядомыя як Ніжняя і Верхняя царквы. Падмуркі Ніжняй царквы даследчык датаваў XI–XII стст. Усе рэчы, якія былі знойдзеныя ў культурным слоі побач з храмамі, археолаг вызначыў XI–XIV стст. Акрамя таго, па выніках раскопак 1932–1933 гг. выказаў гіпотэзу аб нарманскім паходжанні Гродна і яго назвы⁶.

⁵ А. Трусаў, *Кароткая гісторыя архітэктуры Беларусі*, Мінск, 2015, с. 44–45.

⁶ J. Jodkowski, *Grodno wczesnośredniowieczne w świetle prac wykopaliskowych dokonanych na królewskim Zamku Starym w Grodnie w latach 1932 i 1933*, Warszawa, 1934, 18 s. (odbitka z „Przeglądu Historyczno-Wojakowego”, t. VII, z. 1).

Трэба адзначыць нізкі навуковы і метадычны ўзровень, на якім праводзіліся археалагічныя раскопкі Юзафам Ядкоўскім. Даследчык не звяртаў увагі на стратыграфію культурнага пласта, не апісваў слаі і праслойкі, не фіксаваў глыбіню іх залягання. Усе знаходкі, што былі сабраныя падчас раскопак, ніякім чынам не звязваліся з культурным пластом. Увесь рэчавы матэрыял археолаг датаваў на падставе толькі тыпалагічнага метаду, г. зн. па аналогіі з рэчамі, якія былі знойдзеныя ў іншых гарадах пры археалагічных раскопках. Другой сур’ёзнай метадычнай памылкай Ядкоўскага было тое, што архітэктурныя помнікі, якія ён раскапаў (княскі хорам і дзве царквы — Верхняя і Ніжняя), былі цалкам адрэзаны ад культурнага пласта.

Справа ў тым, што Ядкоўскі быў прадстаўніком маскоўскай школы архітэктурнай археалогіі, якая не акцэнтавала ўвагі на стратыграфію культурнага слоя і драўляную забудову, таму што вывучала толькі мураваныя будынкi. У якасці прыкладу можна згадаць раскопкі Міхаіла Каргера, які ўжо ў пасляваенны перыяд адразу падмуркі храмаў ад культурнага пласта і асабліва не цікавіўся археалагічнымі знаходкамі (напрыклад, ганчарным посудам), якія не мелі дачынення да будаўнічых матэрыялаў. Менавіта адарванасць унікальных помнікаў архітэктуры ад культурнага пласта выклікала ў даследчыкаў розныя меркаванні наконт іх датавання.

Так, напрыклад, Верхнюю царкву польскія вучоныя



Здзіслаў Дурчэўскі⁷ і Яраслаў Вайцяхоўскі⁸ датавалі часам не пазней сярэдзіны XIII ст. Літоўскі даследчык Вітаўтас Левандаўскас⁹ адносіў помнік да другой паловы XIII ст., а вядомы рускі археолаг Мікалай Варонін¹⁰ лічыў, што ён быў ўзведзены ў канцы XIV — пачатку XV ст.

Нагадаем, што існуе і некалькі варыянтаў рэканструкцыі Верхняй царквы. Першую рэканструкцыю храма ў 1938 г. прапанаваў архітэктар Тадэуш Анджэячэк — памочнік археолага Дурчэўскага. Другая рэканструкцыя была падрыхтавана літоўскім даследчыкам Стасісам Абрамоўскасам¹¹.

Аўтар артыкула ў свой час падрыхтаваў свой праект рэканструкцыі храма, зроблены сумесна з архітэктарамі Рыгорам Сташкевічам і Фёдарам Селязнёвым. У якасці аналагаў мы ўзялі выявы віленскіх праваслаўных храмаў на малюнках і гравюрах XVI ст. Аўтар артыкула прапанаваў і сваё датаванне Верхняй царквы — канец XIII — пачатак XIV ст.¹²

Трошкі больш шырокія храналагічныя рамкі для помніка дае Аляксандр Кушнярэвіч. Улічыўшы тэхніку муроўкі, склад рошчыны, памеры цэглы, асаблівасць канфігурацыі плана і, наколькі мажліва было, даныя стратыграфіі, ён датуе царкву канцом XIII — першай паловай XIV ст.¹³

Верхняя царква, раскапаная ў 1933 г., была цалкам пазбаўлена археалагічнага асяроддзя. Гэта быў невялікі храм, квадратны ў плане (прыкладна 8,9×8,9 м), з адной моцна выступаючай апсідай. Вуглы яго былі абрэзаны, што нагадвае абрысы Ніжняй царквы. Падмурак байніцы складзены з 2–3 радоў камянёў. У муроўцы выкарыстаныя два гатункі цэглы — тонкая (амаль плінфа) і тоўстая брусковая (31×17×8,7 см; 31×16×8 см; 39,5×15×7 см; 28,7×13,5×7 см). Таўшчыня швоў паміж цаглянамі вагаецца ад 1 да 5 см. У якасці рошчыны ўжывалася белая вапна з нязначнымі дамешкамі пяску і жвіру. Варонін лічыў, што будынак быў атынкаваны, але гэта малаверагодна, бо тынкоўка на Беларусі з'яўляецца толькі ў другой палове XVI ст.

Падлога ў царкве была цагляная. У сярэдзіне будынка знойдзеныя рэшткі крыжовага ў плане слупа са зрэзанымі кутамі, які, на думку Вароніна, быў зроблены значна пазней. Пазнейшага паходжання, як меркаваў даследчык, былі два другія слупы, што аддзялялі апсіды ад асноўнага

⁷ Z. Durczewski, *Stary Zamek w Grodnie w świetle wykopalisk dokonanych w latach 1937–1938* // Niemen, Grodno, 1939, № 1, s. 4.

⁸ J. Wojciechowski, *Stary Zamek w Grodnie, „Biuletyn historii sztuki i kultury”*, Warszawa, 1938, z. 6, s. 130.

⁹ В. Левандаускас, *Материалы кладки и их применение в строительстве Литвы XIII-середины XVII в. автореферат дис. канд. техн. наук*, Каунас, 1984, с. 16.

¹⁰ Н. Воронин, *Древнее Гродно*, с. 189.

¹¹ S. Abramauskas, *Murines statybos raida Lietuvoje XIII–XVI a.*, Vilnius, 2012, s. 68.

¹² О. Тусов, *Памятники монументального зодчества Белоруссии XI–XVII вв.: архитектурно-*

археологический анализ, Минск, 1988, с. 50–51.

¹³ А. Кушнярэвіч, *Верхняя царква ў Гродне // Старонкі гісторыі Беларусі*, Мінск, 1982, с. 60.

аб'ёму будынка. Варонін прапанаваў першапачатковую рэканструкцыю плана Верхняй царквы ў выглядзе бясстоўпнага аб'ёму з адной вялікай апсідай. У верхніх сляях развалаў вакол рэшткаў будынка былі сабраныя фігурная стрэлападобная цэгла і чырвоная пляскатая дахоўка. Варта адзначыць, што наконт датавання гэтага помніка адзінай думкі ў навукоўцаў няма.

Пад падмуркамі Верхняй царквы была адкрыта Ніжняя царква, заходняя і паўднёвая сцены якой былі выяўленыя Ядкоўскім. Дурчэўскі, які працягваў раскопкі царквы ў 1937–1939 гг., выказаў думку аб тым, што Ніжняя царква загінула падчас пажару 1183 г. і потым не аднаўлялася. У 1949 г. раскопкі царквы былі працягнутыя Вароніным.

Муры храма захаваліся на вышыню ад 2 да 3,5 м. Гэта быў шасцістаўповы храм даўжынёй каля 18,4 м, шырынёй 11,7 м, з трыма апсідамі. Вуглы будынка зрэзаныя пад вуглом 45 градусаў. У выніку археалагічных раскопак быў адкапаны паўночна-заходні слуп, таксама са зрэзанамі вугламі. Фасады і інтэр'еры некалі аздабляліся плоскімі лапаткамі. Унутраныя паверхні сцен мелі шматлікія адтуліны, што ўтвараліся гарлавінамі галаснікоў. У паўднёва-заходнім рагу царквы знаходзілася цагляная вінтавая лесвіца, якая вяла на хоры. Муры царквы складзеныя з плінфы, яе сярэднія памеры 3,5–4×15×25–26,5 см. Некаторыя цагліны маюць на тарцах знакі. Фасады будынка аздабляліся керамічнымі паліванымі пліткамі рознай формы, вялікімі шліфаванымі камянямі і паліванымі

блюдамі. Захаваліся рэшткі падлогі з керамічных паліваных плітак, якія стварылі ў падкупальнай прасторы складаны геаметрычны малюнак. Падмурак царквы быў складзены з дробных камянёў без вапнавай рошчыны. Знойдзеныя кавалкі спёклых у агні свінцовых лістоў. Прасочаны рэшткі драўлянай алтарнай сценкі, аздабленай некалі шматлікімі меднымі пласцінамі з рознымі малюнкамі. Выяўленыя кавалкі панікадзіл, лампад, рэшткі звона з рэльефным надпісам.

На думку Мікалая Вароніна, Ніжняя царква была ўзведзена ў другой чвэрці — сярэдзіне XII ст. У сваю чаргу Павел Рапапорт датаваў гэты храм другой паловай XII ст., як і іншыя помнікі гродзенскай архітэктурнай школы¹⁴. Варта таксама нагадаць, што каляровую рэканструкцыю маёлікавай падлогі Ніжняй царквы выканала Марыяна Малеўская¹⁵.

Раскопкі на Замкавай гары працягвалі ў пазнейшым часе. У 80-х гадах XX ст. ля паўночнай сцяны Старога замка на глыбіні каля 3 м ад дзённай паверхні намі была прасочана праслойка разбурэння Ніжняй царквы. Сабраная багатая калекцыя плінфы розных памераў і форм са знакамі на тарцах, а таксама паліваных керамічных плітак для аздаблення фасадаў і падлогі царквы. Былі знойдзеныя кавалкі рас-

¹⁴ П. Раппопорт, *Русская архитектура X–XIII вв. // Сборник архитектурных исследований*, Ленинград, 1982, вып. Е 1–47, с. 102.

¹⁵ М. Малевская, *К реконструкции майоликового пола Нижней церкви в Гродно // Культура Древней Руси*, Москва, 1966, с. 146–151.



плаўленага свінцу з даху будынка, фрагменты галаснікоў і цэлая арнаментаваная медная накладка XII ст. Магчыма, яна аздабляла алтарную перагародку ў інтэр'еры вышэйзгаданага храма¹⁶.

Пасля разбурэння Ніжняй царквы на яе месцы, відаць, яшчэ да будаўніцтва мураванага замка, была ўзведзена невялікая замкавая капэла, г. зн. Верхняя царква. Сляды яе разбурэння зафіксаваныя на глыбіні каля 3 м.

Аднак пасля першых сенсacyjnych публікацый у Юзафа Ядкоўскага з'явіліся праблемы. Варшаўскія навукоўцы абвінавачалі яго ў непрафесіяналізме і стварылі спецыяльную камісію па ацэнцы яго навуковай дзейнасці.

Пасля двух гадоў працы, у 1934 г. спецыяльная камісія Юзафу Ядкоўскаму было забаронена весці археалагічныя раскопкі на Старым замку. Камісія крытычна ацаніла і прызнала недазваляючай методыку работ. У гэты час Стары замак у Гродне знаходзіўся пад аховай спецыяльнага ваяводскага Камітэта па святкаванні памяці караля Стэфана Баторыя. Азначаны камітэт меў сваёй мэтай даследаванне гісторыі помніка, архітэктурных асаблівасцей і паслядоўнае яго аднаўленне. Акрамя таго, меркавалася вывучыць не толькі замак часоў Стэфана Баторыя, але і культурныя насленні і архітэктурныя помнікі больш ранняга часу. У намеры камітэта ўваходзіла правядзенне работ па захаванні схілаў Замкавай гары і абарончых сцен часоў Вітаўта з боку Нёмана.

У 1935 г. у сувязі з рамонтам Каляжскай царквы Ядкоўскі правёў раскопкі каля яе паўночна-усходняй апсіды. Вынікі даследаванняў былі надрукаваныя ў 1936 г.¹⁷ Яе з'яўленне выклікала яшчэ большы канфлікт з варшаўскімі археолагамі. У выніку скандала Ядкоўскі адмовіўся ад кіраўніцтва Гродзенскім музеем і вырасыў пераехаць у Варшаву¹⁸.

Каб працягнуць навуковыя работы на тэрыторыі замка, з Варшаўскага археалагічнага ўніверсітэта ў 1936 г. быў запрошаны доктар археалогіі Здзіслаў Дурчэўскі, які ў 1937 г. узначаліў раскопкі на Старым замку. На працягу трох гадоў ім былі праведзеныя даследаванні на захад ад Ніжняй царквы. Рэшткі Верхняга былі закансерваваны. Пазней іх знялі з падмуркаў Ніжняй царквы і перанеслі ў спецыяльна ўзведзены каля будынка каралеўскага палаца будан, дзе яны знаходзяцца і зараз.

Адзначым, што менавіта Дурчэўскі запачаткаваў кансервацыйныя працы на тэрыторыі Старога замка. У 1937 г. па яго ініцыятыве на аснове закансерваваных раскопаў было распачата стварэнне яшчэ аднаго археалагічнага музея. Дарэчы, у БССР гэтая ідэя была рэалізавана значна пазней, Пятром Лысенкам у Брэсце.

Агульная плошча, якую раскопаў Дурчэўскі, склала каля 300 кв. м. Раскопкі пачаліся з глыбыні 3,4 м ад узроўню тагачаснай дзённай паверхні, таму што больш познія насленні былі знятыя Ядкоўскім пры ўмаца-

¹⁶ А. Трусаў, В. Собаль, Н. Здановіч, *Стары замак ...*, с. 10.

¹⁷ О. Трусов, *Памятники монументального зодчества ...*, с. 26–27.

¹⁸ А. Гузалоўскі, *Музеі Беларусі ...*, с. 124.

ванні схілаў Замкавай гары. Такім чынам, культурны пласт ад XV ст. і вышэй не вывучаўся. За дзённую паверхню сваіх раскопак Дурчэўскі прыняў брук замкавага двара часоў Вітаўта. На працягу аднаго палявога сезона 1937 г. даследчык распрацаваў культурны пласт на глыбіню 2,2 м і дасягнуў глыбіні 5,6 м. Трэба адзначыць, што раскопкі вяліся па тагачаснай методыцы. Уся плошча, якая раскопвалася, была падзелена на квадраты плошчай 4 кв. м. Кожны з квадратаў меў свой нумар.

Пільную ўвагу археолаг надаваў апісанню стратыграфіі культурнага пласта. На працягу трох гадоў Дурчэўскі вывучыў культурныя наслаенні таўшчынёй каля 4,5 м, даводзячы даследаванні да мацерыка, які залягаў на глыбіні ад 8 да 8,15 м. Усяго ім было зафіксавана 14 розначасовых слаёў і праслоек, а таксама выяўлены рэшткі 23 драўляных пабудоў. Падкрэслім, што слаі з дрэвам Дурчэўскі стратыграфічна вызначаў па рэштках пабудоў, выяўленых на адной глыбіні. Па сутнасці, такая методыка выкарыстоўваецца і сучаснай археалогіяй пры вычлененні будаўнічых ярусаў¹⁹. Толькі зараз археолагі за аснову яруса бяруць вулічную маставую і рэшткі пабудоў, адначасныя з ёю.

У развіцці Гродна Дурчэўскі вылучыў два перыяды: „рускі горад” канца XII — першай паловы XIII ст. і час панавання літоўскіх князёў, так званы літоўскі перыяд, які абмяжоўваўся даследчыкам XIII–XIV стст. Стратыграфічна першаму пе-

рыяду адпавядалі слаі 6–8, друго-му — 1–5.

Даследаванні Дурчэўскага канчаткова вырашылі навуковую дыскусію адносна месцазнаходжання летапіснага Гродна на карысць горада над Нёманам. У 1937 г. на самым мысе Замкавай гары археолаг раскрыў частку цаглянага мура з плінфы на даўжыню 4, 5 м, вышынёй 1,8 м і таўшчынёй 1,38–1,40 м. У 1949 г. гэты старажытны мур быў умацаваны бетоннай сценкай Вароніным, які выказаў меркаванне, што гэта рэшткі мураванай абарончай вежы драўлянага гарадзенскага дзядзінца. Вывучэнне помніка было прадоўжана намі ў 1981 г. Цалкам рэшткі каменных муроў вывучаны ў 1985–1986 і ў 1988 гг.²⁰

Ацалелая частка мураванай сцяны на паўночным схіле Замкавай гары захавалася прыкладна на даўжыню каля 12 м, аднак працягласць першапачатковага мура была значна большай. У 1988 г. развал гэтай сцяны з плінфы быў прасочаны на 20–22 м. Агульная даўжыня цаглянага мура ў паўночнай частцы дзядзінца калісьці дасягала 42–45 м. Можна дапускаць, што мур меў абарончае і дэкаратыўнае значэнне, таму што істотна выдзяляўся на фоне драўлянай замкавай забудовы. Намі ў адной з публікацый была прапанавана рэканструкцыя гарадзенскай цаглянай сцяны²¹.

¹⁹ Д. Авдусин, *Полевая археология СССР*, Москва, 1980, с. 196–199.

²⁰ Л. Большаков, П. Раппопорт, О. Трусов, М. Ткачев, *Памятники древнерусского зодчества в гродненском детинце // Памятники культуры: Новые открытия*, 1987, Москва, 1988, с. 461–467.

²¹ О. Трусов, *Памятники монументального зодчества...*, с. 31.



Вывучалі польскія даследчыкі і будынкі Старога замка. Некаторыя звесткі аб гэтых даследаваннях надрукаваў у 1938 г. даследчык Старога замка прафесар Яраслаў Вайцехоўскі²².

Пасля заканчэння вайны, у лістападзе 1945 г., у Гродна прыехалі вядомыя польскія віленскія археолагі Уладзімір Галубовіч і Алена Цегак-Галубовіч, якія ўдзельнічалі ў археалагічных раскопках старажытнага Менска. Вучоныя стварылі пад сваім кіраўніцтвам рабочую групу ў складзе чатырох чалавек і на працягу пяці месяцаў, па сакавік 1946 г. уключна, правялі вялізную працу па выратаванні музейных калекцый Старога замка, у тым ліку і археалагічных. Намаганнямі даследчыкаў удалося аднавіць пашпарты амаль на 70 % знаходак з раскопак 1932–1939 гг. Агульная колькасць знойдзеных за гэтыя гады рэчаў складала звыш 11 тысяч прадметаў.

Скарыстаўшы дзённік даследаванняў Дурчэўскага, палявыя чарцяжы і замалёўкі, а таксама калекцыйны вопіс знаходак, Галубовічы значна дапоўнілі апісанне стратыграфіі культурных насленняў гродзенскага дзядзінца. За аснову стратыграфіі найбольш старажытных культурных адкладанняў даследчыкі ўзялі рэшткі драўлянай забудовы. На падставе дэталёвага аналізу рэчавых матэрыялаў папярэдніх раскопак археолагі сур'ёзна ўдакладнілі храналогію культурнага пласта. Пры гэтым былі

выкарыстаныя шматлікія аналогіі рэчаў, знойдзеных савецкімі археолагамі пры раскопках старажытных гарадоў на ўсходнееўрапейскай тэрыторыі. Заўважым, што раней гэтыя матэрыялы польскімі даследчыкамі амаль не заўважаліся.

Акрамя таго, вынікі параўнаўчага аналізу стратыграфічных назіранняў і храналогіі культурнага пласта Дурчэўскага і сваіх даных Галубовічы адлюстравалі ў спецыяльнай табліцы. Яна змешчана ў рукапісе кнігі, якая была падрыхтавана археолагамі ў выніку праведзенай у 1945 г. работы ў Гродзенскім музеі. Рукапіс гэтай працы пад назвай „*Новые материалы по истории Гродна в раннефеодальную эпоху*” захоўваецца ў Фондзе археалагічнай навуковай дакументацыі Цэнтральнага навуковага архіва Нацыянальнай Акадэміі Навук Беларусі. На жаль, кніга па невядомых прычынах так і не была выдадзена²³, што, хутчэй за ўсё, было звязана з выездам Галубовічаў у Польшу. Пазней іх матэрыялы выкарыстаў у сваёй манаграфіі Мікалай Варонін.

²² J. Wojciechowski, *Stary zamek w Grodnie*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, R. VI, 1938, № 2, s. 119–142; № 3, s. 239–270.

²³ В. Голубович, Е. Цегак-Голубович, *Новые материалы по истории Гродно*, Фонд археалагічнай навуковай дакументацыі Цэнтральнага навуковага архіва Нацыянальнай Акадэміі Навук Беларусі, спр. 352.

Кафля з раскопак па вуліцы Вялікай Траецкай, 48 у Гродне

Aliaksandr Khatsko

Tile from the excavations at the Vjalikaja Traeckaja Street, 48 in Hrodna

This article analyzes the tiles found during excavations in the city of Hrodna on the street. Vjalikaja Traetskaja 48. Tile is one of the most interesting and richest archaeological sources. It can provide insight into the development of decorative art, the level of trade, the daily life of the inhabitants of cities and towns, because the tiled stoves were in almost every home, palace or castle.

Кафля з'яўляецца адной з найцікавейшых і найбагацейшых археалагічных крыніц. Яна можа даць уяўленне аб развіцці дэкаратыўнага мастацтва, узроўні развіцця рамёстваў, паўсядзённым жыццём жыхароў гарадоў і мястэчак. І гэта зразумела. Кафляныя печы знаходзіліся амаль у кожнай хаце, сядзібе, палацы або замку. Акрамя таго, кафля лічыцца адной з важнейшых крыніц датавання археалагічнага помніка.

Вывучэнне гаршковай і каробкавай кафлі доўгі час не прыцягвала ўвагу беларускіх даследчыкаў. Сітуацыя пачала прыкметна змяняцца ў 70-я гады XX ст. Археалагічнае вывучэнне беларускіх замкаў, гарадоў і вясковых паселішчаў XIV—XVIII стст., без сумнення, надало штуршок да распрацоўкі храналогіі беларускай кафлі і яе тыпалогіі. Пасля раскопак, якія праводзіліся ў Гродне, найбольш каштоўныя артэфакты, у тым ліку кафля, пера-

даваліся ў фонды Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея. Здаралася аднак, што кафля адбіралася без уліку культурных напластаванняў. Гэта завужала магчымасці датавання, пакідаючы археолагам варыянт аналізу па аналогіях, асабліва ў вырабу, ці стылістычнага аналізу¹.

Першыя спробы правесці тыпалагізацыю і храналогію беларускай кафлі належаць Любаві Панічавай. Распрацаваныя ёй табліцы выкарыстоўваліся амаль да 80-х гадоў XX стагоддзя. На падставе даследаванняў замка ў Лідзе Алегам Трусавым, Валянцінам Собалем, Уладзімірам Угрыновічам былі падрыхтаваны новыя схемы эвалюцыі форм і арнаменту кафлі². Апошнія грунтоўныя працы па гродзенскай кафлі былі

¹ А. Трусаў, *Кафля на старым замку ў Гродне, „Спадчына“, № 6, 1992, с. 63–67.*

² Ю. Заяц, *Кафля і кафляныя печы // Археалогія Беларусі, т. 4. Помнікі XIV—XVIII стст., Мінск, 2001, с. 319.*



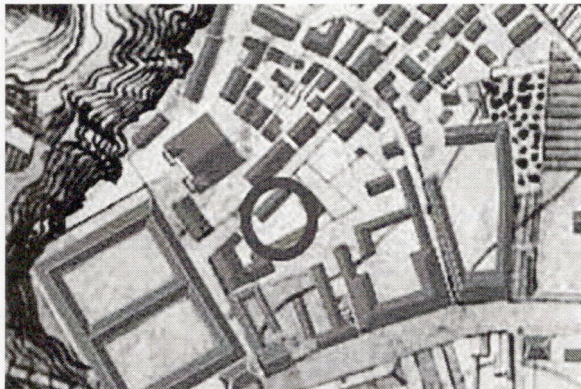
апублікаваныя ў пачатку 90-х гадоў XX стагоддзя. У 1993 г. выйшла праца „Стары замак у Гродна XI—XVIII стст.», падрыхтаваная Алегам Трусавым, Валянцінам Собалем і Нінай Здановіч³.

Вынікам даследчай працы Алеся Краўцэвіча на Гродзеншчыне стала манаграфічная праца „Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV—XVIII стст. Планіроўка, культурны слой”, выдадзеная ў 1991 г., якая распавядала пра эвалюцыю беларускай кафлі ў часе. У раздзеле, прысвечаным кераміцы, аўтарам надаецца ўвага характарыстыцы гаршковай і каробкавай кафлі з мястэчак і гарадоў Верхняга Панямоння⁴.

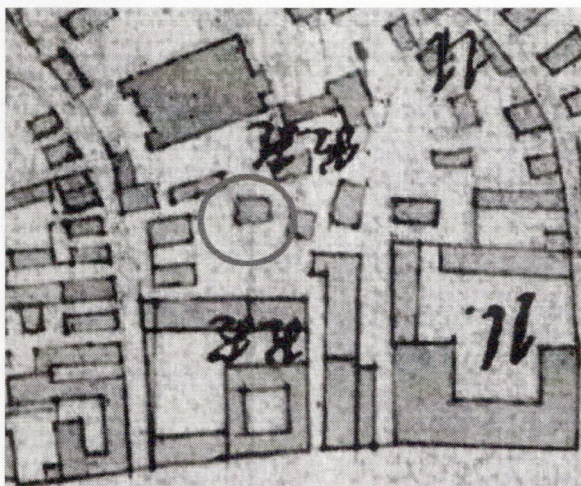
Мэтай дадзенага артыкула з’яўляецца ўвядзенне ў навуковы абарот новых матэрыялаў, перадусім гаршковай і каробкавай кафлі, выяўленай у Гродне падчас раскопак у 2012 г.

Вясной 2012 г. па вуліцы Вялікая Траецкая, 48 (у сувязі з планаваным узвядзеннем офіснага будынка ў зоне земляных і будаўнічых работ) было праведзена выратавальнае археалагічнае абследаванне. Трэба адзначыць, што згаданы ўчастак даследаванняў размяшчаецца паміж старажытнымі вуліцамі Школьнай Жыдоўскай і Цеснай Жыдоўскай, якія ўзгадваюцца ў крыніцах XVI ст., г. зн. знаходзяцца ў зоне археа-

лагічнага нагляду за выкананнем ахоўных мер пры правядзенні земляных і будаўнічых работ⁵.



Мал. 5. Месца даследаванняў. Карта Гродна 1832 г.



Мал. 6. Карта Гродна 1753 г.

³ А. Трусаў, В. Собаль, Н. Здановіч, *Стары замак у Гродна XI—XVIII стст.: гісторыка-археалагічны нарыс*, Мінск, 1993.

⁴ А. Краўцэвіч, *Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV—XVIII стст. (планіроўка, культурны слой)*, Мінск, 1991.

⁵ Пастанова Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь 22 мая 2002 г. N651 Аб зацвярджэнні палажэння аб ахове археалагічных аб’ектаў пры правядзенні земляных і будаўнічых работ, ажыццяўленні ініцыяў дзейнасці на тэрыторыі археалагічных аб’ектаў, <http://euimedia.com/menu/narmatyuna-pravavaia-bazy-i-kamientary/bielarus/pastanovy-savieta-ministrau-respubliki-bielarus/pastanova-savieta-ministrau-respubliki-bielarus-22-maia-2002-gh-n-651-ab-zatsviardzhenni-palazhennia-ab-akhovie>.

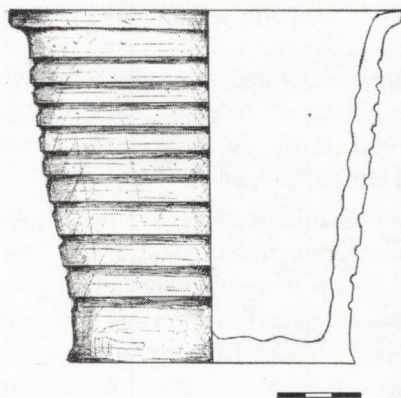
Памянёныя вуліцы ў даўнія часы мелі вельмі шчыльную драўляную забудову, што, зрэшты, пацвердзілі археалагічныя даследаванні. Падчас прац быў знойдзены фрагмент драўлянай канструкцыі з рэшткамі печы. У XVIII ст. тэрыторыя квартала скарацілася па прычыне таго, што абшар паміж вуліцай Замкавай і сінагогай быў заняты каралеўскімі стайнямі⁶.

У згаданай зоне былі закладзены раскоп і шурф. У выніку даследаванняў была сабрана значная калекцыя гаршковай і каробкавай кафлі. З выяўленых фрагментаў удалося аднавіць 5 цэлых вырабаў і 9 поўных профілей гаршковай кафлі. Акрамя таго на аб'екце было сабрана 238 фрагментаў кафлі.

Падчас раскопак у чорным гумасаваным слоі была выяўлена пляма жоўта-рудой гліны неправильнай формы з фрагментамі гаршковай кафлі. Як высветлілася, дадзены аб'ект уяўляў развал печы выкладзенай, як можна меркаваць, цалкам з гаршковай кафлі. Акрамя таго, у паўночна-ўсходняй частцы развала былі знойдзеныя дзве цэлыя формы кафлі, а таксама значная колькасць артэфактаў, захаваных фрагментарна.

Склад фармовачнай масы ў большасці з іх аднолькавы. Яна ўяўляе сабой чырвоную пластычную гліну, з невялікай колькасцю дамешкаў (пяску ці жарствы). На зломе некаторых кафляў выяўлены нераўнамерны трохслойны абпал. Памеры кафлі нязначна вагаюцца. Дыяметр донца ад 8 да 10,4 см (большасць 9–9,5 см); вышыня кафлі ад 12,1 да 13,8 см (толькі два фрагмента дасягаюць 14,7 і 15,1 см); дыяметр вусця 11,2–13,8 см.

⁶ Ю. Гардзеў, *Магдэбургская Гародня*, Гародня — Wrocław, 2008, с. 131.



Мал. 1. Гаршковая кафля (выканана Юліяй Юркавец).



Фота 7. Гаршковая кафля.

Форма знойдзенай у аб'екце кафлі конусападобная, цела звужаецца бліжэй да донца. Канфігурацыя вусця гаршковай кафлі ў асноўным круглая, але сустракаецца і авальная (магчыма дэфармавалася падчас абпалу). Знешні край вянца кафлі адцягнуты і мае форму невялікага карнізіка. Уся знешняя і ўнутраная паверхня тулава пакрытая паралельнымі лініямі — барознамі, якія засталіся пасля вырабу кафлі ганчаром. Шырыня ліній ад 0,2 да 2 см. Такі тэхналагічны прыём, хутчэй



за ўсе, служыў для лепшага замацоўвання кафлі ў сценцы печы⁷.

Цікава, што на дзвюх кафлях бачныя адціскі пальцаў ганчара, зробленыя падчас здыму з ганчарнага кола. На некаторых кафлях захаваліся сляды цёмна-зялёнай, зялёнай і карычневай палівы.

Сярод апублікаваных кафляў з раскопак Мірскага, Лідскага і Гродзенскага замкаў найбольш набліжаныя памеры яе да кафлі, знойдзенай на Старым замку (памеры дна 8–10 см, вусце 11–13 см), якая датуецца XV—XVI стст.

Гаршковая кафля, знойдзеная ў шурфе і ў раскопе (па-за межамі аб'екта), адносіцца да таго ж тыпу, акрамя некалькіх фрагментаў міскавай кафлі з квадратным вусцем, на якой захаваліся сляды зялёнай палівы. Гэтую кафлю можна аднесці да XVI ст.

Акрамя гаршковай кафлі на аб'екце была знойдзена і каробкавая (у раскопе—173 фрагмента, у шурфе—26 фрагментаў). Яна прадстаўлена рознымі тыпамі. Калекцыю складаюць у асноўным рэльефныя вырабы, але трапляюцца і фрагменты плоскіх, якія адносяцца да XIX—пачатку XX ст. Большасць фрагментаў пакрыта зялёнай палівай, радзей сустракаюцца паліхромныя вырабы. Кафля, пакрытая белай эмаллю, з калекцыі XIX—пачатку XX ст. адназначна была выраблена пры выкарыстанні машынных сродкаў.

Падчас раскопак сабрана шмат фрагментаў пласцін сценкавых кафляў, гызмсавых, карнізных каро-

нак, шматлікія румпы і адзін мацавальны шып. Пры гэтым спосаб вырабу ўсіх экзэмпляраў у асноўным характарызаваўся аднастайнасцю. Пласціны (люстэрка) кафлі фармаваліся ў формах, румпы рабіліся на ганчарным коле, пасля чаго прымацоўваліся да пласціны. Швы паміж румпай і пласцінай замазваліся з дапамогай дадатковага кавалка гліны.

Кафля XVI—XVII ст. трапляецца як добра абпаленая, аднаслойная, так і трохслойная, з дамешкамі пяску ды жарствы. Форму пласцін і румп амаль немагчыма прасачыць па прычыне стану захаванасці невялікіх фрагментаў кафлі. Аднак па некаторых знаходках можна меркаваць, што форма сценкавай кафлі была квадратнай.

У сваёй большасці кафля пакрытая зялёнай палівай, рэдка трапляецца паліхромная кафля. Як адзначалася вышэй, у раскопе была знойдзена плоская кафля з белай палівай, якая датуецца мяжой XIX—XX ст.

Аналіз тэматыкі дэкаратыўных выяў дазваляе канстатаваць яе разнастайнасць. У залежнасці ад відаў арнаменту можна вылучыць некалькі тыпаў кафлі. Сабраны матэрыял паказвае на тое, што найбольшая група кафлі мае раслінны арнамент з выявай кветак, напрыклад, валошак. Да ліку цікавых прыкладаў належыць кафля з вельмі распаўсюджаным сюжэтам XVI—XVII стст. „вазон з кветкай”. Сустракаецца раслінна-геаметрычны арнамент з сюжэтам „каванага жалеза”. Згаданыя сюжэты знаходзяцца як у падвоеных рамках, так і ў адзінарных.

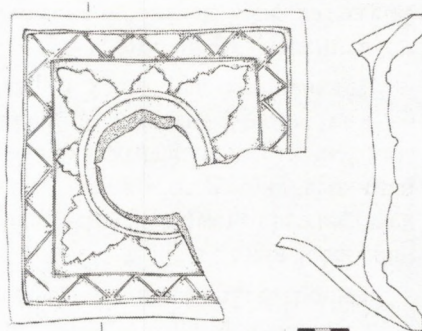
⁷ А. Трусаў, В. Собаль, Н. Здановіч, *Стары замак ...*, с. 50–52.

Не меншую цікавасць прадстаўляе фрагмент гербавай кафлі, на якім захавалася частка крыла арла. Хутчэй за ўсё, гэта герб Рэчы Паспалітай (выява Пагоні, Белага Арла, ніжэй — прыватны радавы герб). Падобная кафля была знойдзена каля Успенскай царквы ў вёсцы Лаўрышава⁸.

Захаваўся вельмі маленькі кавалак кафлі з анімалістычным сюжэтам, г. зн. выявай галавы каня. Нельга выключыць таго, што гэта таксама была гербавая кафля. Падчас раскопак была таксама знойдзена кафля-каронка ў выглядзе гарадкоў: зубчыкаў расліннага характару. Кафля пакрыта белай палівай. Захавалася яна на вышыню 6,8 см.

У шурфе, акрамя фрагментаў каробкавай кафлі, былі знойдзеныя і вельмі цікавыя экзэмпляры, якія можна цалкам аднавіць. Адзначым, што ў выніку далейшых пошукаў удалося натрапіць на добра захаваную сцянную кафлю, якая складалася з квадратнай пласціны памерам 17,8 × 18 см і круглай румпы. Яна была пакрыта зялёнай палівай і мела геаметрычна-раслінны арнамент з разеткай у цэнтры. Вакол апошняй па вуглах сіметрычна былі размешчаныя лісткі дуба. Падвоеная рамка была аздоблена зігзагамі.

Адным з вынікаў археалагічнага вывучэння пляцоўкі па вуліцы Траецкай, 38 з'яўляецца знаходка партрэтнай кафлі з выявай чалавека ў профіль, які трымае ў руках рэчы, нагадваюць атрыбуты каралеўскай улады. Памеры пласціны кафлі — 18,5 × 17,8 см. Цікава, што падобная



Мал. 2. Каробчатая кафля-разетка (выканана Юліяй Юркавец).



Фото 9. Каробкавая кафля.

кафля была знойдзена Алегам Трусавым на тэрыторыі Старога замка ў Гродне, на якой размяшчалася выява чалавека ў рэнесансным адзенні з рэльефным плашчом, капелюшом з пяром, жэзлам і дзяржавай⁹.

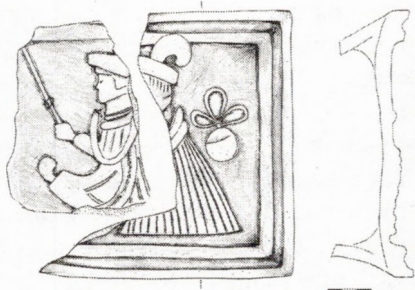
Фрагменты падобнай кафлі былі знойдзеныя аўтарам у Каложскім парку падчас будаўніцтва царкоўна-прыходскага комплексу. Падобны выраб, праўда, непаліваны, быў адкрыты таксама ў Мінску¹⁰.

Урэшце рэшт, варта дадаць, што кафля з аналагічным сюжэтам была выяўлена падчас раскопак у гістарычным цэнтры Каўнаса.

⁸ Ю. Заяц, *Кафля і кафляныя печы* // *Археалогія Беларусі* ..., с. 336.

⁹ А. Трусаў, *Стары замак у Гродна* ..., с. 153.

¹⁰ Тамсама.



Мал. 3. Два кавалкі каробчатай кафлі з выявай караля (выканана Юліяй Юркавец).



Фота 8. Кафля з выявай караля.



Мал. 4. Каробчатая кафля з выявай караля з Каўнаса.

Літоўскія археолагі датуюць яе другой чвэрцю XVI ст. Дадзеная кафля стылістычна вельмі падоб-

ная да гродзенскай. Выява караля размяшчаецца ў той самай позе, што і постаць манарха на кафлі з Гродна. Разам з тым на каўнаскай кафлі адсутнічае выява дзяржавы. На думку літоўскіх спецыялістаў, на кафлі знайшла адлюстраванне выява Жыгімонта I Старога¹¹.

Такім чынам, можна адзначыць, што нават нешматлікія знаходкі рэльефнай каробкавай кафлі з'яўляюцца доказам даволі высокага ўзроўню майстэрства гродзенскіх кафляроў. Тым больш, што ў 1989 г. Рыгор Акінчыц даследаваў культурны слой побач з домам № 21 па вуліцы Кашаваго (сённяшняя вуліца Вялікая Траецкая). Аналіз знаходак, адкрытых у шасці мацерыковых ямах, дазволіў выказаць меркаванне аб размяшчэнні ў гэтым месцы ў XVII ст. майстэрні ганчара, які спецыялізаваўся на вырабе кафлі. Прадстаўленую думку даводзілі знаходкі гліняных матрыц для вырабу кафлі (недзе каля шасцідзясяці фрагментаў), формы для цынкавага аконнага пераплёту ці формы для вырабу ўпрыгожанняў-завушніц¹². Майстэрня знаходзілася недалёка ад ракі Гараднічанкі, таму што для вытворчага працэсу патрэбны водны рэсурс. Даследчык Юрый Гардзееў высветліў, што з крыніц XVIII ст. вядома пра іншых рамеснікаў, якія жылі ўздоўж ракі Гараднічанкі. Гэта былі стрыхары (вытворцы цэгля). Выраб цэгля

¹¹ D. Balčiūnas, A. Žalnierius, *Kafle pólcyldryczne z Kowna // Średniowieczne i nowożytnie kafle*, Białystok, 2007, s. 241–252.

¹² Р. Акінчыц, Гліняныя формы-матрыцы гродзенскага рамесніка другой паловы XVII стагоддзя, „Краязнаўчыя запіскі”, Гродна, 1993, вып. 2, с. 55–61.

падобны да вырабу кафлі, таму кафляры і страхары сяліліся побач з крыніцай вады, якую яны маглі ўзяць з ракі.

Увыніку праведзенага даследавання можна зрабіць наступныя высновы. Дзякуючы археалагічным раскопкам на вуліцы Вялікай Траецкай удалося адкрыць значную калекцыю гаршковай кафлі. Яе аналіз

дае падставу правесці аналогію з кафляй, знойдзенай на Замкавый гары ў Гродне, якую Алег Трусаў адносіць да XV—XVI стст. Разам з тым, нягледзячы на ​​немалую плошчу, ахопленую раскопкамі, а таксама іх месцазнаходжанне ў самым цэнтры даўняга горада, нельга пахваліцца вялікай колькасцю знаходак каробкавай кафлі.



Ненавуковыя праблемы археалогіі Гродна: выпадковыя знаходкі, адсутнасць належнага археалагічнага нагляду, „чорныя капальнікі”

Ігар Трусаў

Unscientific problems Hrodna archeology. Random findings, lack of adequate archaeological control, „black diggers”

This article discusses the system and legal problems of protection of the archaeological heritage in the modern city boundaries of Hrodna before the new edition of the Code of Culture of the Republic of Belarus becomes operative (presumably — spring 2016). The period of 1987–2016 is analyzed, when the author was taking part in restoration projects in the city of Hrodna, during which some archaeological investigations and archaeological supervision was carried out.

Analysis of the collected materials and personal observations led to the following conclusions: Hrodna area is covered by the activities of so-called „black diggers”, who conduct an illegal search of archaeological artifacts using metal detectors (MD) in the „big Hrodna” line.

The author has analyzed the legal and system defects of the current Law on the Protection of the cultural heritage of the Republic of Belarus and the new, coming to replace it Code of Culture of the Republic of Belarus in the sphere of protection of the archaeological heritage. The author’s conclusions are clear: the new Code on the Culture of Belarus does not only preserve all the previous legal and system defects, but the number of such defects has increased to a large extent.

The further bureaucratization of the system of protection of the archaeological heritage is still taking place, which is not conducive to the preservation of the cultural layer. Code on the Culture of Belarus doubts the further existence of private collections and private museums in the Republic of Belarus.

Мэтай дадзенага артыкула з’яўляецца выяўленне і разгляд „ненавуковага аспекту” гарадской археалогіі, г. зн. прац, якія не абапіраюцца на

агульна прынятай даследчыцкай метадалогіі, а праводзяцца ў Гродне без адпаведнай археалагічнай разведкі, нагляду ці навуковага аналізу. Разгляд праблемы немагчыма

ўявіць без прадстаўлення сукупнасці сістэмна-юрыдычных фактараў, якія ў 1987–2015 гг. уплывалі на магчымасць выканання беларускага заканадаўства аб ахове культурнай спадчыны ў галіне аховы культурнага слоя на тэрыторыі горада. Зыходзячы з этычных меркаванняў, аўтар не змяшчае імёнаў і прозвішчаў некаторых „дзеючых асоб”.

Артыкул рыхтаваўся да прыняцця Кодэкса аб Культурцы Рэспублікі Беларусь, праект якога стаў даступны толькі ў канцы 2015 г.¹ Як можна меркаваць, дакумент будзе прыняты ў першай палове 2016 г. Міністэрства культуры афіцыйна абвясціла аб яго „грамадскім абмеркаванні”, але, на нашу думку, адметных ці радыкальных змен у Кодэксе не прадбачыцца. Таму аўтар палічыў магчымым спасылацца ў тэксце на адпаведныя палажэнні праекта.

У першую чаргу варта спыніцца на пытанні выпадковых знаходак археалагічных артэфактаў, якія выяўляюцца не столькі ў выніку планаваных археалагічных даследаванняў, колькі з-за дзейнасці фізічных асоб ці прыродных з’яў.

Як правіла, у сродках масавай інфармацыі ўвага традыцыйна надаецца такой катэгорыі выпадковых знаходак, як скарбы. І гэта зразумела: спрацоўвае эфект сенсацыйнасці. Разам з тым на тэрыторыі як

гістарычнага цэнтра, так і „вялікага Гродна” (маецца на ўвазе горад у сённяшніх межах) за апошнія сто гадоў не было зафіксавана аніводнага значнага з навуковага пункту гледжання скарбу. Але гэта зусім не значыць, што такіх скарбаў не было ці не будзе знойдзена. У гістарычным цэнтры Гродна, а таксама на тэрыторыях, якія не ўвайшлі ў зону аховы, такіх, напрыклад, як гарадзенскі Падол (у шырокім значэнні), Рыбацкая вуліца ці Пярэселка, існуе верагоднасць адкрыцця скарбу, які прадстаўляе не толькі матэрыяльную, але і навуковую каштоўнасць.

У савецкі час утаіць такую знаходку, а тым больш падпольна яе рэалізаваць было надзвычай складана. У наш час адкрыты скарб (афіцыйна не зарэгістраваны і збыты на чорным рынку) — хутчэй правіла, чым выключэнне.

Як беларускае заканадаўства разглядае выпадкі ўтойвання скарбу? Артыкул 215 Крымінальнага кодэкса прадугледжвае адказнасць за „прысваенне ў асабліва буйным памеры знойдзенай заведама чужой маёмасці або скарбу”². Такое правапарушэнне караецца грамадскімі працамі, штрафам ці арыштам на тэрмін да трох месяцаў. За другі склад, які кваліфікуецца не столькі як злачынства, а як адміністрацыйнае парушэнне, згодна з артыкулам 10.6. Кодэкса Рэспублікі Беларусь аб

¹ Праект Кодэкса Рэспублікі Беларусь аб культуры http://house.gov.by/files/docs/zk30059r_23.10.15.doc. 3 снежня 2015 года праект Кодэкса Рэспублікі Беларусь аб культуры прыняты ў першым чытанні, <http://kuchinskaya.house.gov.by/ru/davajte-obsudim-ru/view/3-snezhnja-2015-goda-praekt-kodeksa-respubliki-belarus-ab-kultury-prynjaty-u-pershym-chytanni-150>.

² Уголовный кодекс Республики Беларусь 9 июля 1999 г. № 275-З. Принят Палатой представителей 2 июня 1999 года. Одобрено Советом Республики 24 июня 1999 года. Статья 215. Присвоение найденного имущества, <http://уголовный-кодекс.бел/statya-215>.



адміністрацыйных правапарушэннях³ пагражае накладанне штрафу ў памеры да пяці базавых велічынь. Не выключана, што ў новым Кодэксе аб культуры велічыня штрафу можа быць істотна павялічана.

Трэба адзначыць, што прыкладны Беларусі належыць да вялікай рэдкасці. Заўважым, што апошні такі выпадак адбыўся ў сярэдзіне 90-х гг. XX ст., калі на Брэстчыне дзіця знайшло скарб каля 300 рымскіх манет, за што атрымала ўзнагароду ў памеры 20 мільёнаў беларускіх рублёў⁴. Можна сказаць, што існуючыя правілы ўзнагароджвання за падобныя ўчынкі трэба прызнаць недасканалымі. У заканадаўстве выразна не сфармулявана, што такое кошт скарбу і яго ацэнка ў залежнасці ад гістарычна-антыкварнай каштоўнасці. Разам з тым у пракце Кодэкса аб культуры прысутнічае адназначнае сцвярджэнне аб тым, што выпадкова выяўленыя археалагічныя артэфекты з'яўляюцца ўласнасцю дзяржавы⁵.

Не выклікае сумнення, што навуковая каштоўнасць скарбу значна перавышае антыкварную. Аднак такое паняцце, як „матэрыяльныя ці антыкварныя” кошт, у беларускім заканадаўстве не фігуруе. Навуковая атрыбутыя прадметаў скарбу і прывязка да мясцовасці куды

больш важнейшая за антыкварны ці матэрыяльны кошт. З другога боку, адсутнасць ацэнкі рэальнага кошту скарбу і адпаведнай узнагароды за яго знаходку прыводзіць і будзе прыводзіць да яго ўтойвання і нелегальнага продажу незалежна ад прававога рэгулявання пытання.

Куды ж трапляюць гродзенскія скарбы, якія, па ўсёй верагоднасці, удалося выявіць у апошнія трыццаць гадоў?

Аб складанасцях рэалізацыі артэфактаў у савецкі час было сказана вышэй. У эпоху інтэрнэту няма неабходнасці звяртацца да спецыялістаў з нагоды ацэнкі каштоўных рэчаў. Наколькі нам вядома, у Гродне існуе досыць абмежаваны антыкварны рынак, таму адэкватна прадаць скарб у комплексе, хутчэй за ўсё, немагчыма. Аўтар не валодае звесткамі пра антыкварны рынак у Мінску. Як нам уяўляецца, тэарэтычна, знойдзены ў Гродне скарб у комплексе можна прадаць за адпаведны кошт у Маскве на Ізмайлаўскім вернісажы у антыкварных крамах ці там жа на „блышыным рынку”.



Іл. 1. Лаўка на Ізмайлаўскім пассажы ў Маскве. Фота РИА Новости. ria.ru.

³ Кодэкс аб адміністрацыйных правапарушэннях Рэспублікі Беларусь са зменамі ад 28 жніўня 2013 г.

⁴ Інфармацыя атрымана ад „чорнага капальніка” з Брэста пад нікам „Аляксандр”, з якім удалося звязацца праз знаёмых.

⁵ Праект Кодэкса Рэспублікі Беларусь аб культуры, арт. 122, п. 2, 3.

У гістарычным цэнтры Гродна можна натрапіць на яшчэ адну катэгорыю скарбаў, звязаную з перыядам Халакосту. Як вядома, яўрэйскае насельніцтва горада ў часы Другой сусветнай вайны хавала каштоўнасці ў месцах пражывання, г.зн. у гета, а таксама па-за яго межамі. У 1988 г. падчас папярэдніх рэстаўрацыйных работ дома № 19 па вуліцы Найдуса, які абследавалі гродзенскія археолагі Рыгор Акінчыц і Аляксандр Ткачоў, рабочым быў знойдзены скарб. У сувязі з тым, што скарб знаходзіўся на гарышчы дома, яго было нельга аднесці да археалагічных знаходак. Ён складаўся з парных сярэбраных указак для торы ў стылі класіцызму выдатнай работы варшаўскай ювелірнай фірмы. Рыгору Акінчыцу з цяжкасцю ўдалося ўгаварыць рабочага, які знайшоў гэтыя артэфакты, прадаць адзін з іх. У выніку адна з указак трапіла ў музей Яд Вашэм. Другую ж рабочы так і не захацеў прадаць гродзенскім музеям з-за „смешнай“ ацэнкі. Таму, як можна меркаваць, яна магла трапіць у нейкую прыватную калекцыю⁶.

Зрэшты, свежы прыклад. У пачатку лютага 2016 г. у часе рэканструкцыі будынка па вуліцы Антонава (былая Ерусалімская) быў знойдзены „яўрэйскі скарб“⁷. Не выключана, што скарб (пярсцёнак з гравіроўкай і залатыя манеты)



Іл. 2. Клад з вуліцы Антонава, <http://grodnonews.by/category/glavnoe/news24827.html>.

быў схаваны ў часы Другой сусветнай вайны.

На думку аўтара, цікавымі з’яўляюцца выпадковыя знаходкі фрагментаў старадаўняга водаправода ў Гродне. Упершыню драўляныя водаправодныя трубы, відавочна з першай паловы XVI ст., былі адкрытыя ў канцы 50-х гадоў XX ст. у раёне сучаснага „Дома быту“⁸. Навуковай фіксацыі гэтага археалагічнага адкрыцця не было.

Адносна нядаўна, падчас „пажарнага“ *postfactum* нагляду археолагі Гродзенскага ўніверсітэта выявілі яшчэ адзін фрагмент водаправода недалёка ад тэрыторыі гродзенскіх замкаў⁹. Складана сказаць, колькі фрагментаў драўляных труб першага гродзенскага водаправода бясследна зніклі падчас земляных прац. У час земляных і будаўнічых работ, якія праводзяцца без нагляду археолага, зрок рабочага, як правіла, можа хутчэй

⁶ Здымкі з выявай указак былі страчаныя ў 2001 г., калі частка архіва „Гроднарэстаўрацыі“ па рашэнні кіраўніцтва была знішчана, фактычна аказалася на бліжэйшым сметніку.

⁷ В Гродно случайно нашли клад из золотых монет, 05. 02. 2016, <http://www.belaruspartisan.org/life/332725>.

⁸ Е. Квитницкая, *Планировка Гродно в XVI-XVIII вв.*, „Архитектурное наследство“, № 17, Москва, 1964, с. 26.

⁹ В. Шостко, *Земля хранилище времён*, „Биржа Информации“, № 279 12. 06. 2003, <http://www.gazeta.grodno.by/279/t5.html>.

засяродзіцца на „нечым бліскучам”, чым на непрыкметнай дзеравяцы.

Канечне, у кантэксце сказа-нага можна было б згадаць „пра меч вікінга”, які быў выпадкова знойдзены ў 1975 г. на тэрыторыі вытворчага аб'яднання „Азот” падчас закладкі фундамента аднаго з карпусоў, ці пра знаходку рыцарскіх даспехаў, адкрытых у красавіку 1988 г. вучнямі СШ № 24 на левым беразе Нёмана ў межах „вялікага Гродна”¹⁰.



Іл. 3. Зброя і даспехі з берага Нёмана ў Гродне. Фота з архіва аўтара.

¹⁰ Н. Николаев, Меч X в. из Гродно // Древнерусское государство и славяне, Минск, 1983, с. 81–82; Ф. Гуревич, Скандинавские находки X–XI вв. на территории Белоруссии // Скандинавский сборник XXXIII, Таллин, 1990, <http://ulfdalir.ru/literature/0/2182>; Ю. Кітурка, Мячы з калекцыі Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея // Краязнаўчыя запіскі, вып. 6, Гродна 2003, с. 7–15.

Аднак па сутнасці гэта не змяненне сітуацыі. Адсутнасць належнага археалагічнага нагляду — гэта не толькі юрыдычная, але і сістэмная праблема. Як вядома, згодна з беларускімі заканадаўчымі нормамі прадугледжваецца абавязковае правядзенне археалагічнага нагляду падчас земляных работ у ахоўных зонах культурнага слоя горада ці на археалагічным аб'екце. Акрамя таго, беларускае заканадаўства не ў стане прыпыніць вываз ці продаж выпадковых знаходак. Юрыдычная адказнасць асобы, якая дзейнічае па-за прававым полем, і матэрыяльны кошт археалагічнага артэфакта — гэта два бакі аднаго медаля.

Урэшце нельга не заўважыць, што ахоўная зона гістарычнага цэнтра Гродна на дадзены момант не адпавядае рэчаісным межам залягання культурнага слоя. Яна не ахоплівае частку наднёманскага Падола, вуліцу Рыбацкую, даліну рэчкі Гараднічанкі і ручая Юрыздыка, Пярэселку, Загарадную слабаду, Панямунь, Друцк, занёманскую (левабярэжную) частку горада з Августоўкам, даліну Ласасна і Баранавічы. У межах „вялікага Гродна” зона аховы не распаўсюджваецца на тэрыторыю гістарычных вёсак, што згадваюцца ў крыніцах XVI ст., і ўвайшлі ў склад горада. Наколькі вядома, падчас будаўніцтва катэджнай забудовы на іх тэрыторыі археалагічны нагляд цалкам адсутнічаў. Археалагічную ж разведку фактычна вялі „чорныя капальнікі”, на справаздачу якіх разлічваць не даводзіцца.

Аналіз праекта Кодэкса аб культуры схіляе да думкі аб фактычным адмаўленні яго аўтараў ад механізму сістэмнай абароны „ахоўнай зоны”. Апошнйе паняцце, вядома, у Кодэксе існуе¹¹. Разам з тым адсутнасць прамога ўказання крыніц фінансавання арганізацыі навуковых прац ці пашырэння ахоўных зон сведчыць аб тым, што гэта частка кодэкса мае дэкларатыўны характар. Сродкі фінансавання Інстытута гісторыі беларускай Акадэміі Навук максімальна абмежаваныя. Колькасць археолагаў недастатковая. Да таго ж да непасрэдных абавязкаў навуковых супрацоўнікаў належаць перш за ўсё акадэмічныя даследаванні. Прыкладна такая ж сітуацыя і ў абласных цэнтрах, дзе існуе штат універсітэцкіх і музейных археолагаў.

Ствараецца ўражанне, што навукова-праектнае рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства „БелНДІГорадабудаўніцтва” — галоўны праекціроўшчык генеральных планаў беларускіх гарадоў — ставіцца да праектавання ахоўных зон як да неабавязковай дэталі праектаў генплана. Яскравы прыклад — адсутнасць ахоўных зон ці іх анклаваў у межах „вялікага Гродна”.

Сістэмная праблема правядзення археалагічнага ў беларускіх гарадах заключаецца ў адсутнасці „кантролю за кантралёрамі”. У мэтах атрымання дазволу на земляныя работы¹² ў Гродне трэба сабраць

10 подпісаў чыноўнікаў, у тым ліку подпісы дзвюх асоб, якія, згодна са службовымі абавязкамі, адказваюць за парушэнні заканадаўства аб культурнай спадчыне. Гаворка ідзе пра архітэктара горада Гродна і інспектара па ахове культурнай спадчыны гарвыканкама. Па апошніх дадзеных, атрыманых аўтарам, у аддзеле ідэалагічнай працы, культуры і па справах моладзі гэты дазвол не ўзгадняецца. Менавіта на гэтай стадыі здараюцца „правалы” ў назначэнні і правядзенні археалагічнага нагляду. Больш як на 90 % дазвол (ордэр) у Гродне выдаецца на перакладку існуючых трас водаканала, гаргазу ці гарэнерга. Археалагічны нагляд у гэтым выпадку губляе сэнс. А вось у невялікім адсотку, калі земляныя і будаўнічыя работы могуць пашкодіць культурны слой, чыноўнікі гродзенскага гарвыканкама (наўмысна ці праз адсутнасць неабходных ведаў) узгадняюць дазволы на іх правядзенне без археалагічнага нагляду.

Нельга не заўважыць, што археалагічны нагляд у Гродне быў наладжаны ў 1987–1993 гг. мясцовымі рэстаўрацыйна-праектнымі прадпрыемствамі. Яго ажыццяўлялі археолагі Рыгор Акінчыц і Аляксандр Ткачоў. Пасля ліквідацыі гэтых арганізацый нагляд у горадзе праводзіўся нерэгулярна. У дадзены

органами и иными государственными организациями по обращениям граждан за выдачей справок или других документов (в редакции Указа Президента Республики Беларусь от 06. 09. 2007 № 402 в редакции Указа Президента Республики Беларусь от 11. 06. 2009 № 305). Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь, 2010 г., № 66, Минск, 2010.

¹¹ Праект Кодэкса Рэспублікі Беларусь аб культуры, арт. 101, п. 1. 4; арт. 79, абз. 7; арт. 98, п. 4. 4.

¹² Указ Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь ад 16 сакавіка 2006 г. № 152 Аб утварэнні перапіскавага адміністрацыйных працэдур, выконваюцца дзяржаўнымі

момант ім займаюцца археолагі гродзенскага ўніверсітэта і мясцовага гісторыка-археалагічнага музея.

Да найбольш сур'ёзных прагалаў у практыцы археалагічнага нагляду ў Гродне трэба аднесці работы па рэканструкцыі гродзенскага стадыёна „Нёман”, якія праводзіліся ў 2003 г.¹³



Іл. 4. Сёстры Гінзбург на новых яўрэйскіх могілках у Гродне ў 1936 г. Фота з архіва аўтара.

У аналізаваным выпадку, згодна меркавання праекціроўшчыкаў „Гроднаграмадзянпраекта”, рэканструкцыя стадыёна праводзілася паводле беларускага заканадаўства. Адсутнасць жа комплекснага археалагічнага нагляду тлумачылася тым, што аб'ект не ўнесены ў спіс культурнай спадчыны. Варта падкрэсліць і тое, што беларускае заканадаўства на момант эксгумацыі прадугледжвала прыпыненне земляных работ, а за яго парушэнне адказнымі асобамі (праекціроўшчыкі і чыноўнікі гарвыканкама) — адпаведнае пакаранне паводле артыкула 346 п. 1 „Здзек над гісторыка-культурнымі каштоўнасцямі” і арт. 347

¹³ В. Шостко, *Земля хранилище времён*, „Биржа Информации”, 2003, № 279, <http://www.gazeta.grodno.by/279/t5.html>.

п. 1. „Здзек над трупам ці магілай”¹⁴ Крымінальнага кодэкса.

Трэба адзначыць, што праекціроўшчыкі „Гроднаграмадзянпраекта”, у тым ліку галоўны інжынер Рышард Кацынэль, не маглі не ведаць пра наяўнасць чалавечых астанкаў на тэрыторыі гэтага аб'екта. У 1963 г. менавіта гэты інстытут прымаў удзел у будаўніцтве стадыёна „Чырвоны Сцяг”, які быў узведзены на месцы вялікіх яўрэйскіх могілак горада.



Іл. 5. Адзін з гродзенскіх дамоў на Пярэсэльцы, фундамент якога зроблены з помніка Новых яўрэйскіх могілак. Фота з архіва Рамана Бараноўскага.

Не залішне будзе адзначыць, што Кацынэль у 1993 г., у амаль аналагічнай сітуацыі падчас будаўніцтва цэнтра ВАЗ у Гродне, дзе былі знойдзеныя брацкія магілы, абвясціў у прэсе пра „Гродзенскую Катынь”¹⁵. Адзначым, што менавіта гэтая заява не дазволіла даследаваць адну з магіл. І гэта нягледзячы

¹⁴ Уголовный Кодекс Республики Беларусь, 9 июля 1999 г., № 275-3, с. 25, www.newsby.org/kodeks/uk/2011_01_14/index.htm.

¹⁵ R. Kacynel, *Mówi do nas Druck*, „Goniec Kresowy”, Białystok, 1993, № 2, s. 6–11.

на пратэсты археолага Рыгора Акінчыца і меркаванне, выказанае польскімі спецыялістамі.

Больш за ўсё аўтар быў уражаны, калі сябра — краязнаўца і калекцыянер — запрасіў азнаёміцца са „знаходкамі” свайго суседа на Пярэсельцы, знойдзенымі ў слоі падсыпкі вуліцы грунтам, прывезеным з тэрыторыі стадыёна. У яго панадворку былі раскладзены больш за два дзясяткі чарапоў. Сусед таксама засведчыў наяўнасць іншых частак шкiлетаў. Адзначым, што згаданыя чарапы гэтыя пазней былі „паціхаму” перазахаваныя на занёманскіх яўрэйскіх могілках. Аўтарам ў 2013 г. гэтае месца было знойдзена ўжо з цяжкасцю.



Іл. 6. Чарапы з падсыпкі вуліцы на Пярэсельцы. 2003 год. Фота Рамана Бараноўскага.

Не прадстаўляецца магчымым высвятленне лёсу іншых парэшткаў, якія „пайшлі на падсыпку” у час рэканструкцыі тэрыторыі стадыёна. Магчыма, што нейкая частка ўсё ж была перазахавана. У выніку вельмі складанага дыялогу з гродзенскімі абласнымі і гарадскімі ўладамі нарэшце ўдалося ўстанавіць памяtnы знак на стадыёне.



Іл. 7. Памяtnы знак на стадыёне "Нёман". Фота з архіва Рамана Бараноўскага.

Значны грамадскі рэзананс атрымалі працы па рэканструкцыі Савецкай плошчы ў Гродне ў 2005–2006 гг., якія па прычыне інфармацыйнай насычанасці заслугоўваць асобнага разгляду¹⁶. Абмінем увазе аспект нагляду за культурным слоem. Не выклікае сумнення, што назваць тое, што адбылося, „археалагічнымі раскопкамі” не прадстаўляецца магчымым. Хутчэй за ўсё, гаворка павінна ісці аб недарэчным, абмежаваным „археалагічным наглядзе” з боку ўпраўлення па ахове гісторыка-культурнай спадчыны Міністэрства культуры, мясцовых ўладаў, навуковых кіраўнікоў праекта ў тым ліку яго археалагічнай часткі.

Па памяннёных прычынах гараджане мелі неабмежаваныя магчымасці збору археалагічных артэфактаў, адарваных ад культурнага слоя. Яны папоўнілі прыватныя калекцыі. І гэта не толькі дробныя рэчы, якія можна схаваць да кішэні

¹⁶ В. Смок, *Гарадская палітыка ў Беларусі: Case-Study рэканструкцыі гістарычнага цэнтра Гродна*, <http://students.ehu.lt/projects/haradskaia-pal-tyka-u-bielarus-case-study-rekanstrukcy-h-starycnaha-centra-hrodnavadz-m-sm>.

ці ў пакет. Паказальным у гэтай гісторыі з'яўляецца наступны прыклад. Знаёмы па гродзенскай кавярні дызайнер Косця схітраваў забраць з месца работы замковы камень ад камяніцы, якая стаяла недзе побач з манументам танка. Аб яго каштоўнасці сведчыць ілюстрацыя, размешчаная ніжэй.



Іл. 8. Замковы камень з месца земляных работ. 2005. Фота з архіва аўтара.

Згаданыя работы на тэрыторыі Савецкай плошчы суправаджаліся шматлікімі дыскусіямі, пратэстамі і прапановамі неабходнасці правядзення комплексных археалагічных раскопак на тэрыторыі ўсёй плошчы і сумежных вуліц. Разам з тым трэба спадзявацца, што, пасля заканчэння рэканструкцыйных работ, археалагічная спадчына тэрыторыя плошчы, „закаваная” ў гранітныя пліты, захаваецца да лепшага часу.

Чарговая праблема, якая патрабуе разгляду, гэта гродзенскія „чорныя капальнікі”. Падчас падрыхтоўкі артыкула аўтар сустракаўся з некаторымі з іх. Таксама азнаёміўся са зместам інтэрнэт-рэсурсаў, правёў апытанне трох асоб. Давялося су-

стрэцца з „іншым бокам”, а менавіта з аператыўнікамі, якія фармальна павінны „наглядаць” за „чорнымі капальнікамі”.

У сваім асяродку „чорныя капальнікі” падзяляюцца на некалькі катэгорый, прадстаўнікі якіх не кантактуюць паміж сабой.

Частка „чорных дыгераў” займаецца здабычай зброі часоў Другой сусветнай вайны. Не выключана, што пасля рэстаўрацыі знойдзенае можа трапляць у неадпаведныя рукі. Адна са „збройных” падгруп, якая колькасна пераважае, спецыялізуецца на калекцыянаванні адрэстаўраванай зброі і іншых вайсковых прадметаў часоў вайны. Аднак у Гродне прадстаўнікі гэтай падгрупы хутчэй за ўсё адсутнічаюць. Магчыма таму, што прыродныя ўмовы ў межах гістарычнага Гродна і „вялікага Гродна” не спрыяюць захаванню зброі.



Іл. 9. Салдацкія „несмярцельнікі” з незарэгістраванага пахавання ў ваколіцах Гродна. Фота Уладзіміра Абрамава (архіў аўтара).

Частка „чорных капальнікаў” займаецца пошукам антыкварных прадметаў, у тым ліку і археалагічных артэфактаў, якія асядаюць ва

ўласных калекцыях. Аднак прадстаўнікі гэтай групы, якія, як можна меркаваць, функцыянуюць у Гродне, больш працуюць на антыкварны рынак. Адзначым, што небеспадстаўныя сумненні выклікае магчымасць сур'ёзнага заробку на продажы знаходак, выяўленых у межах гістарычнага і „вялікага” Гродна.

Невялікая частка „чорных капальнікаў”, ці, як яны сябе самі называюць, „копары”, — гэта асобы, якія ў большай ступені цікавяцца самім працэсам пошуку і т. зв. навуковым даследаваннем тэрыторыі. Зразумела, што гаворка ідзе пра калекцыянераў, якія ўдзельнічаюць як у абмене, так і ў продажы антыкварыяту і археалагічных артэфактаў.



Іл. 10. Гродзенскі „копар” у час працы. Фота Андрэя Чарнякевіча.

Трэба адзначыць, што дзве апошнія катэгорыі „чорных капальнікаў” маюць даволі высокі ўзровень самастойнай навуковай падрыхтоўкі, дасканала аналізуюць картаграфічны матэрыял XIX—першай паловы XX ст. у маштабе 1:25 000, 1:50 000, 1: 100 000. Такія карты можна набыць на адпаведных сайтах, там жа спампаваць практычна любую літаратуру па археалогіі, а так-

сама каталогі з актуальнымі цэнамі на антыкварыят і археалагічныя артэфакты. Падрыхтоўка большасці „копараў” дазваляе ім пераводзіць даўнія карты у фармат з магчымасцю застасаваць GPS. Такім чынам, маштаб іх дзейнасці, як здаецца, часам куды большы, чым у прафесійных археолагаў. Тым больш, што апошнія моцна „завязаныя” на сваю акадэмічную тэму, якой аддаюць большасць часу.

Аналіз размоў з гродзенскімі „копарамі” і іх пісьмовых адказаў¹⁷, пакідае ўражэнне, што яны на самой справе „працуюць” не столькі ў межах гістарычнага Гродна, а ў значнай ступені па-за яго межамі. Усё ж такі, трэба падкрэсліць, большая частка знаходак, аб якіх аўтар валодае інфармацыяй, можна аднесці да малакаштоўнага антыкварыяту, які цяжка назваць археалагічнымі артэфактамі. „Копары” часцей за ўсё працуюць на сельскагаспадарчых палетках (палях ці лугах), ці нават на балатах. Выкарыстанне металадэтэктараў дазваляе ім адшукаць артэфакты ці антыкварыят у месцах сельскагаспадарчых прац, г.зн. дзе парушаўся культурны слой археалагічных аб'ектаў. Гэта значыць там, дзе вельмі рэдка, ці вогуле бывае прафесійны археолаг.

Канечне, гэтыя высновы можна палічыць спрошчанымі. Існуюць звесткі аб тым, што ў межах „вялікага Гродна” (былыя вёскі Зарыца, Альшанка ці Малышчына) былі знойдены сапраўдныя археалагічныя артэфакты, у тым ліку і XII ст.

¹⁷ Глядзі Дадатак.



Іл. 11. Здабыча гродзенскіх „копараў”. Фота з архіва аўтара.

Трэба сказаць, што аўтар атрымаў ад „гродзенскіх копараў” толькі тую інфармацыю, якая рэальна не стварае для іх аніякай пагрозы і юрыдычных наступстваў.

„Другі бок”, г. зн. аператыўнікі сілавых структур, выказваліся па тэме з меншай ахвотай, чым „копары”, падкрэсліваючы невялікае значэнне праблемы нелегальных раскопак і абароту артэфактаў¹⁸. Іх падыход абапіраецца на прынцып: „будзе загад ад кіраўніцтва — будзем працаваць, а так — больш важкіх спраў хапае”.

Можна выказаць думку аб тым, што ўвесь „рэстрыкцыйна-рэпрэсіўны” напрамак праекта Кодекса аб культуры адносна „чорных капальнікаў”, калекцыянераў і розных прыватных калекцый не прынясе станоўчых вынікаў. Калекцыянеры прыойдуць на нелегальнае становішча, „чорныя капальнікі” пачнуць вы-

карыстоўваць больш тэхналагічныя гаджэты (такія ўжо ёсць), новыя прыватныя музеі наўрад ці будуць адкрывацца. Не зусім ясным выглядае лёс старых прыватных музеяў і калекцый.

Указ Прэзідэнта „Аб удасканаленні аховы археалагічных аб’ектаў і археалагічных артэфактаў” ад 14 снежня 2015 г. як юрыдычны акт нясе на сабе адчувальныя рэстрыкцыйныя рысы¹⁹. Тэкст стаў даступны шырокім колам у пачатку 2016 г. і вызваў даволі цікавую дыскусію ў Інтэрнэце. Але і гэты дакумент не вырашае сістэмныя праблемы аховы археалагічнай спадчыны.

Якімі падаюцца перспектывы археалагічнай спадчыны Гродна? Зыходзячы з існуючай сітуацыі, належала б інвеставаць у развіццё кафедры археалогіі і этнаграфіі факультэта гісторыі, камунікацыі і турызму Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта, павялічваючы колькасць „афіцыйных” археолагаў. Падаецца цалкам лагічным правядзенне дэбюракратызацыі Інстытута гісторыі беларускай Нацыянальнай Акадэміі Навук, перадаючы частку яго паўнамоцтваў рэгіянальным універсітэтам. Неабходна таксама распрацаваць сучасныя праграмы археалагічных даследаванняў, забяспечваючы іх адэкватным фінансаваннем. Безумоўна, варта рагледзець пытанне прыцягнення часткі „чорных капальнікаў” да ўдзелу ў рэгіянальных археалагічных праграмах, перадусім у правядзенні археалагічнай разведкі.

¹⁸ Нельга не нагадаць, што адзін з гродзенскіх сілавікоў пасля тэракта ў мінскім метро ў 2011 г. заўважыў: „Если президент Беларуси Александр Лукашенко дал министру внутренних дел команду упрятать „черных и белых копателей” за решетку, это будет сделано в ближайшие дни”.

¹⁹ *Комментарий к Указу № 485 от 14 декабря 2015 г.* http://president.gov.by/ru/news_ru/view/kommentarij-k-ukazu-485-ot-14-dekabrja-2015-g-12720.

Дадатак

Адказы на апытальнік для „чорных капальнікаў”

Проводите ли вы поиски в историческом центре Гродно?

Нет, конечно, не проводим. Хотя однажды обратили внимание, что в центре — рядом с Советской площадью, роют котлован под фундамент павильона „Цветы”, а землю просто вывозят на городскую свалку, куда мы и отправлялись с детекторами. В кучах земли было много керамики, стекла, „черного железа”, попалась и пара монеток — боратинок.

И с другой стороны, при проведении раскопок, да и вообще земляных работ в центре города, с большим удовольствием оказали бы помощь официальным археологам. Но, к сожалению, никто нас не зовет.

Проводите ли вы поиски в современной черте Гродно? Как вы определяете места поисков: по исторической литературе, на основании археологических источников, на основании антикварных карт? Какие типичные артефакты встречаются в черте современного Гродно?

Поиск места поиска — дело весьма сложное, построенное на сочетании анализа источников (исторических, архивных, карт) как времен Речи Посполитой, так и империи и СССР, и их сопоставления с совре-

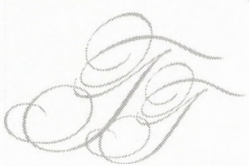
менным рельефом. Проводится анализ рельефа — близость к водным источникам, наличие керамики, осколков кирпича, кафли, стекла.

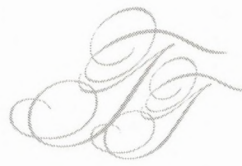
В черте города не так и много мест, где можно побродить с детектором. Сейчас это возделываемые поля в районе бывших деревень Малыщино, Лапенки, Зарица. Более 80 процентов находок — „империализм”, т. е. артефакты Российской Империи — монеты, пуговицы, торговые пломбы, предметы фалеристики (кокарды, пряжки).

Среди этих „угодий” выделяется поле возле деревни Зарица, где есть находки по периоду Великого Княжества Литовского. Это монеты Жигимонта Старого, Яна Казимира (боратинки), Августа II, Станислава Августа Понятовского. К сожалению, из-за обилия удобрений, вносимых на поля, сохранность этих монет и прочего весьма плохая.

Пожелание к властям, к официалам-архам

Есть замечательная „английская” практика — когда все любители поиска с помощью МД (металадэтэктар, — I.T.) зарегистрированы в клубах под руководством профессиональных археологов, регистрируют свои находки в местных музеях, и при этом музеи имеют первоочередное право на выкуп наиболее ценных предметов.





Невялічкае даследаванне Юзафа Ядкоўскага, якое прапануецца чытачам, уяўляе цікавасць як для археолагаў, так і для даследчыкаў яго біяграфіі. Гэта адзін з першых артыкулаў будучага вядомага даследчыка гродзенскай даўніны, у якім аўтар праводзіць своеасаблівую рысу паміж сваім юнацкім перыядам работы ў якасці краязнаўцы і сапраўды навуковай работай гісторыка. Як бачым, на ваколіцах Гродна аўтар вандраваў, пачынаючы з трынаццаці да дваццаці гадоў, калі быў надрукаваны гэты артыкул, меў за спіною ўжо досыць шмат цікавых адкрыццяў. Выпускніку гродзенскай гімназіі яўна не хапала ведаў для таго, каб правесці выразную мяжу паміж помнікамі каменнага веку, сярэднявечча і новага часу. У ягонае апраўданне скажам, што і сёння большасць згаданых аўтарам аб'ектаў адсутнічаюць не толькі на археалагічнай карце Гродзеншчыны, але і ў сучасным Дзяржаўным спісе гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь. Таму за прамінулыя сто гадоў артыкул не страціў цікавасці і для даследчыкаў археалагічнай спадчыны, якім, безумоўна, варта прайсці па шляху Юзафа Ядкоўскага.

Яўген Махнач і Андрэй Вашкевіч

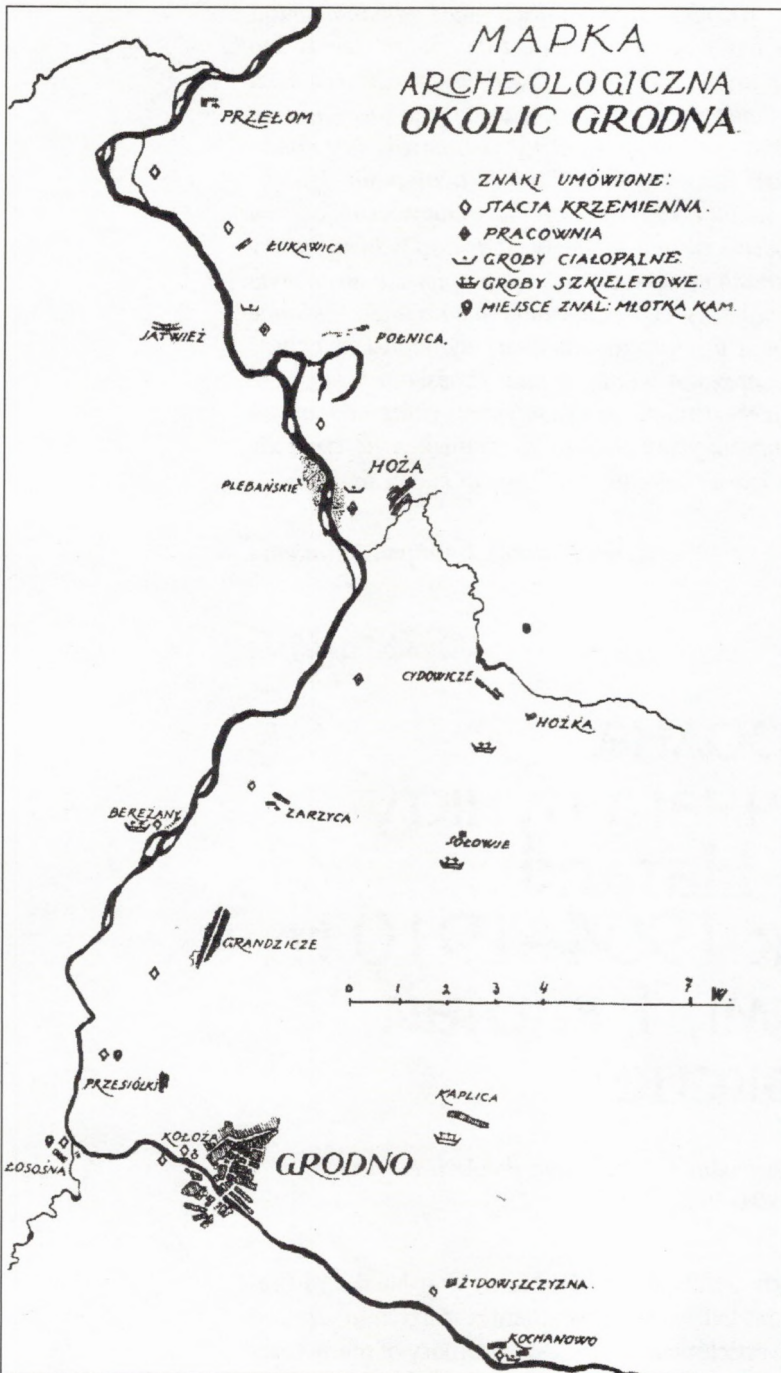
Юзаф Ядкоўскі

Ваколіцы Гродна з археалагічнага пункту гледжання. Нататкі з вандровак 1904–1910 гг. (з 2 табліцамі, 1 картай і 1 мал. у тэксце)¹

Józef Jodkowski, *The Neighborhood of Grodno From the Archeological Point of View. Notes From Trips Made in 1904–1910.*

Historians Andrei Vashkevich and Yauheni Makhnach translated and prepared for publication one of the first articles by a prominent researcher of Grodno region's past Józef Jodkowski. The article was written as a summary of many years

¹ Пераклад і каментары Яўгена Махнача і Андрэя Вашкевіча паводле: J. Jodkowski, *Okolice Grodna pod względem archeologicznym: notatki z wycieczek odbytych w latach 1904–1910*, [Warszawa, 1912], 8 s. [1–8]. Odbitka stron z czasopiśma „Światowit”, t. X, Warszawa, 1912, s. 80–88.



Іл. 1. Археалагічная карта ваколіц Гродна.

of trips in the neighborhood of Grodno in his adolescence. The article provides a brief description of archeological sites and artefacts Jodkowski discovered. Many of those sites were not thoroughly studied by archeologists during the next one hundred years.

Ваколіцы Гродна, дзе з 1904 г. я вяду археалагічныя даследаванні, знаходзяцца на правым беразе Нёмана ў яго сярэднім цячэнні.

Рэльеф няроўны, складаецца пераважна з пясчаных пагоркаў, якія дасягаюць 220 метраў, асабліва ў паўднёва-ўсходнім напрамку.

Над узроўнем пясчанай раўніны ўзвышаюцца дзёнідзе невялікія дэлювіяльныя пагоркі, якія ўяўляюць сабой плямы больш урадлівай глебы, тут таксама здабываюць гліну для вырабу цэглы і збіраюць вапняковыя глыбы для выпальвання з іх вапны.

У многіх месцах пад дэлювіяльнымі ўтварэннямі змяшчаюцца трацічныя адкладанні, якія выступаюць у выглядзе белых і зеленаватых (глаўканітавых) пяскоў, у іншых адкладаннях шмат крэйды.

У нізінах, дзе азёр зараз няма, калісьці яны мусілі існаваць, паколькі на гэта



ўказвае наяўнасць тарфяных балот і слаістых адкладаў пад самым Гродна.

Аб значна большых памерах азёр у даўнейшыя часы сведчаць гліністыя і глініста-пясчаныя ўтварэнні, шырока распаўсюджаныя ў некаторых мясцінах. Сувязь гэтых утварэнняў з фарміраваннем сучасных азёр з'яўляецца відавочнай. Такіх мясцін мы знаходзім шмат на ўсход ад Гродна, каля Скідзеля.

Адносна нядаўна, у 1836 годзе, досыць значнае возера Салацце выцекла ў Нёман, а з вялікага возера пад мястэчкам Азёры (на ўсход ад Гродна) няшмат бы засталася, калі б была знесена грэбля каля мясцовай паперні, бо найвялікшая глыбіня таго возера — 7 метраў, аднак увагуле яна не перавышае 2–5 метраў.

Гідраграфічныя ўмовы, а таксама пераважна бязводны, прыўзняты рэльеф спрыялі засяленню гэтай мясцовасці ў дагістарычныя часы. Ішло засяленне, верагодней за ўсё, ад Нёмана, дзе існавалі найбуйнейшыя і, бадай, найстарэйшыя ў тых краях стаянкі.

Тым не менш раён вельмі мала даследаваны.

Тое ж самае можна сказаць і аб найбліжэйшых ваколіцах Гродна.

Хаця здаўна меркавалася, што Гродна існуе як пасяленне з часоў дагістарычных, ніхто, аднак, ажно да сённяшняга часу не адкрыў якіх-небудзь слядоў існавання тут чалавека ў старажытную эпоху.

Каля трыццаці гадоў таму В. Гразноў² знайшоў крамянёвыя

прылады ля падножжа Каложскай гары, на якой захаваліся руіны царквы, закладзенай, верагодна, у XIII стагоддзі. Гэтыя знаходкі былі паказаныя падчас археалагічнага з'езду ў Вільні, аднак аўтэнтычнымі іх не прызналі.

З. Глогер³ падчас кароткатэрміновага знаходжання ў Гродне таксама не знайшоў дагістарычных помнікаў паблізу самога горада.

Аднак зарослыя травой берагі Нёмана, на маю думку, утойваюць бясцэнныя скарбы для навукі. Толькі дзякуючы шанцаванню тут можна знайсці лязо, ножык альбо іншую прыладу з крэменю ці каменю, якая створана рукамі чалавека.

Так, праходзячы ў 1904 г. па беразе Нёмана, за некалькі дзясяткаў крокаў ад Каложы я знайшоў вельмі

Даследчык старажытнай рускай і беларускай архітэктуры, матэрыяльнай культуры і мастацтва. З 1864 г. жыў у Вільні, выкладаў маляванне ў гімназіях. Сабраў унікальную калекцыю прадметаў беларускай культуры і побыту. Упершыню навукова апісаў і замалёваў Барысаглебскую (Каложскую) царкву ў Гродне, замак у Лідзе, цэрквы-крэпасці ў Сынковічах Зэльвенскага і Мураванцы (Маламажэйкаве) Шчучынскага раёнаў (Слонімскага ўезд Гродзенскай і Лідскага ўезд Віленскай губерняў адпаведна). Многія малюнкі Гразнова сталі ілюстрацыямі да кніг: Л. В. Алексеев, Василий Васильевич Грязнов // *Археология и краеведение Беларуси. XVI в. — 30-е годы XX в.*, Мінск, 1996, с. 121–12.

³ Зыгмунт Глогер (1845–1910) — польскі археолаг, этнограф, гісторык, фалькларыст. Паходзіў з ваколіц Ломжы. Усё жыццё даследаваў польскую і беларускую культуру, неаднаразова ажыццяўляў вандроўкі па ваколіцах Гродна. Фактычна першы даследаваў берагі Нёмана на прадмет наяўнасці археалагічных помнікаў каменнага веку. Г. Кахановскі, *Глогер Зыгмунт // Эцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 3, Мінск, 1996, с. 47.

² Васіль Васільевіч Гразноў (? — 1909) — краязнавец, рысавальшчык і літограф.

прыгожы крамянёвы нож, які падаецца на малюнку. Гэта найвялікшая крамянёвая прылада, знойдзеная пад Гроднам. Даўжыня — 104 мм. Захоўваецца ў калекцыі аўтара.

На левым беразе Нёмана, на адлегласці пары соцень крокаў ад апошняга дома на Фарштаце ў кірунку да Ласосны, існуе старажытная стаянка. Выяўлена яна таксама выпадкова ў 1909 годзе. Даследаванне яе, аднак, ускладнена, таму што гэтае месца засейваецца. Тут знойдзеныя абломкі крамянёвых нажоў, аскепкі і фрагмент глінянага посуду, добра абпаленага, зробленага на ганчарным коле, з арнаментом, які складаецца з пяці прамых гарызантальных ліній пад крыху пашыраным венчыкам.

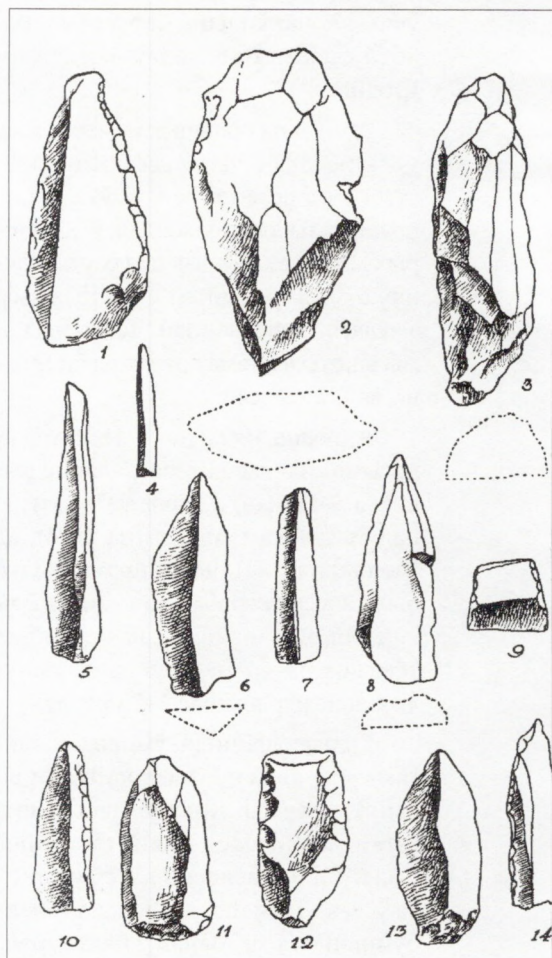
Адна з крамянёвых прылад заслугоўвае асобнай увагі, таму што сваім выглядам набліжана да прадаўгаватых наканечнікаў стрэл, але надта тоўстая. Я лічу, што гэта скрабок з групы т. зв. геаметрычных прылад.

Іншыя стаянкі, крыху далей ад Гродна, апісаныя ніжэй у алфавітным парадку мясцовасцей, паблізу якіх яны знаходзяцца.

Цідовічы

Пясчаныя выдмы над Нёманам завуцца „Цідовіцкімі гарамі”.

Тут існавала стражытнае пасяленне, майстэрня прылад, а таксама могільнік. Сярод вялікай колькасці прылад, сабраных мною ў 1910 г., вылучаюцца нуклеусы, ножыкі, шылы, скраб-



Іл. 2. Крамянёвыя прылады з ваколіц Гродна. № 1, 2, 4, 6, 7, 9, 12 — Пералом, рэшта — Лукавіца і Пальніца.

кі і іншыя крамянёвыя прыстасаванні невядомага прызначэння, мноства крамянёвых аскепкаў і каменьчыкаў.

На адным з пагоркаў паблізу Нёмана знойдзены фрагмент глінянага посуду: добра абпаленага, зробленага са светлай чырвона-жоўтай гліны з пяском, на ганчарным крузе, з арнаментом,



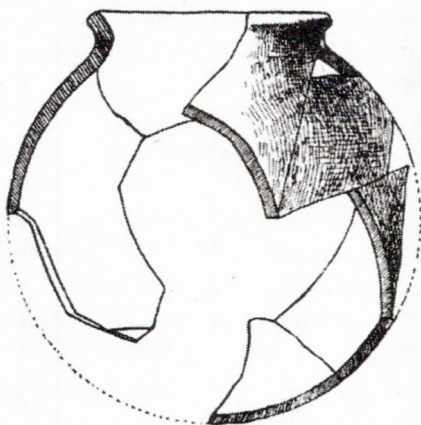
які складаецца з гарызантальных хвалістых ліній.

Грандзічы

Паблізу „шведскіх” акапаў на полі знойдзена некалькі крамянёвых адшчэпаў і скрабок.

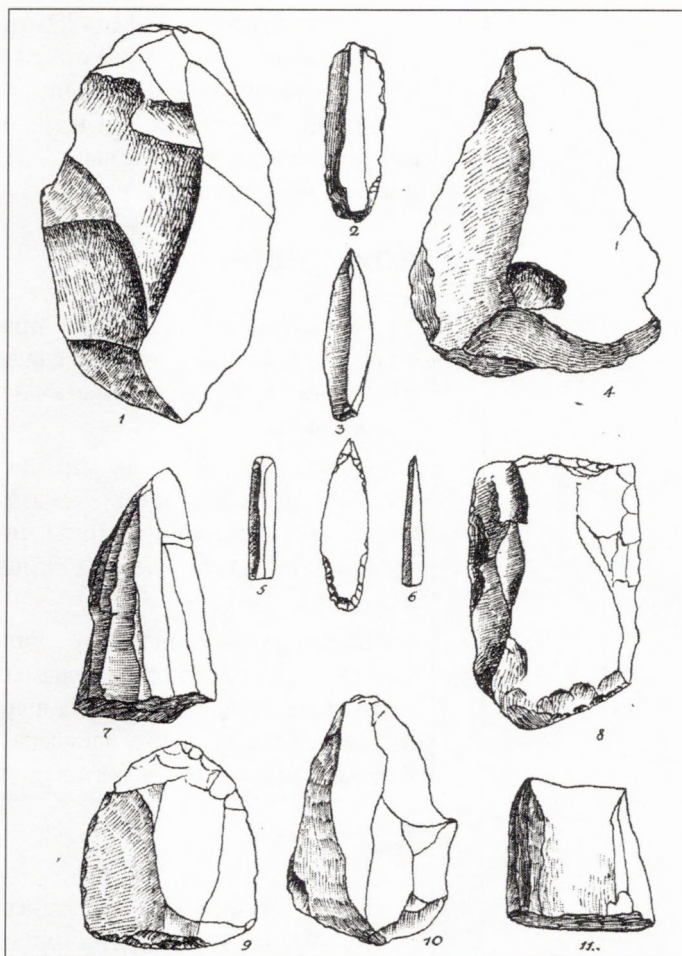
Гожа

На шматлікіх пясчаных выдмах, якія знаходзяцца на поўнач і поўдзень ад мястэчка, ёсць следы старажытных пасяленняў. Тут існавала старажытная майстэрня прылад. У маім зборы знаходзяцца знойдзеныя там прыгожа выкананыя крамянёвыя нажы, даўжынёй да 108 мм, шылы, скрабкі і іншыя інструменты невядомага прызначэння, досыць груба адшчэпленыя.



Іл. 3. Гожа, шкляная пасудзінка.

Паблізу мястэчка на пясчанай выдме знойдзеныя рэшткі шклянога посуду, які падаецца на малюнку. Шкло зеленаватае з чырвоным адценнем, мала празрыстае.



Іл 4. Крамянёвыя прылады з ваколіц Гродна. Пальніца.

Гожка

На пагорку, званым „Магілеўская гара”, знаходзіцца магільнае пахаванне. Не даследавана.

Капліца

Паблізу вёскі, за палатном Палескай (Мікалаеўскай) чыгункі⁴, у ля-

⁴ У гэтым раёне разыходзяцца былая Мікалаеўская (на Вільню і Варшаву) і Палеская (на Масты і Ваўкавыск) чыгункі.

ску, на зямлі, што належыць Ю. Андрукевічу, ёсць сляды магільных пахаванняў, прыкрытых палявымі камянямі. Навуковых даследаванняў не праводзілася. Магчыма, гэта магілы каменнага веку.

Коханава

На пясчаным пагорку на прывым беразе Нёмана маюцца сляды пасялення і грунтовага целапальнага могільніка.

Сярод крамянёвых прылад большасць складаюць абломкі ножыкаў, скрабкі і іншыя інструменты нявыяўленага прызначэння.

Шмат дробных абломкаў глінянага посуду з арнамантам з прамых і хвалістых ліній. Гліна жоўта-чырвоная, са слюдой, добра абпаленая. Я наведваў стаянку ў 1908 г.

Ласосна

Каля падножжа Крыжовай гары ў 1904 годзе знойдзена палова каменнага малатка (зараз яна знаходзіцца ў музеі пана Е. Маеўскага (пад № 16448)) і некалькі крамянёвых адшчэпаў.

Лукавіца, Пальніца I Пералом

Уся прастора паміж гэтымі вёскамі ў старажытныя часы была густа заселена, аб чым сведчаць шматлікія, найбагацейшыя ў ваколіцах Гродна старажытныя стаянкі з перыяду па меншай меры ранняга неаліту. Тут былі майстэрні прылад.

Знаходзім тут вельмі прыгожыя нуклеусы, большыя камяні, падрыхтаваныя да апрацоўкі, і мноства дробных крамянёвых прылад.

Знаходзім тут адбітыя крамянёвыя сякеркі, разцы, ножыкі, скрабкі, іголки, лістападобныя (выключна) наканечнікі стрэл і іншыя прылады часта невядомага прызначэння.

Я наведваў гэтыя стаянкі ў чэрвені 1910 года і знайшоў, акрамя адзначаных тыпаў прылад, адзін прадаўгаваты наканечнік стралы.

Лунна

(не змяшчаецца на карце)

На паўднёвы ўсход ад мястэчка, за некалькі дзясяткаў крокаў ад прыстані, існуюць сляды старажытнай стаянкі. Знайшоў тут у 1907 г. некалькі абломкаў крамянёвых нажэй, нуклеусы, ножападобныя пласцінкі і няскончаны лістападобны наканечнік.

Салаўі⁵

На зямлі п. Конрада Прушынскага, на плошчы 480 кв. сажаняў, знаходзяцца т. зв. „крыжацкія” могілкі з мноствам палявых камянёў вялікіх памераў, пакрытых мохам.

Да сённяшняга дня ніхто могілак не раскопваў.

Зарыца

На пясчанай выдме паблізу Нёмана знойдзены абломак плас-

⁵ Хутчэй за ўсё маецца на ўвазе маёнтак Салаўі, што існаваў недалёка ад вёсак Чашчаўляны і Багушоўка. Цяпер адносіцца да населенага пункта Русота.





ціны і пашкоджаны лістападобны наканечнік.

Жыдаўшчызна⁶

Пан Я. Арлоўскі⁷, настаўнік гродзенс[кай] гім[назіі], знайшоў тут разец і некалькі пласцінак.

Ваколіцы Гродна, размешчаныя на ўсход і поўдзень, да сённяшняга часу цалкам не даследаваныя, як і прытокі Нёмана ў межах Гродзенскага павета.

Сабраныя ў паўночных ваколіцах Гродна крамянёвыя прылады дакладна паходзяць з каменнага веку. Ці ўсе яны з'яўляюцца помнікамі неаліту, зараз сказаць складана, таму што не маем дастаткова пэўных крытэрыяў.

Найбольш верагодна, некаторыя інструменты належаць да ранняга неаліту, гэтыя ўзоры таксама нічым не адрозніваюцца ад сабраных у іншых месцах палеалітычных прылад. У любым выпадку дакладных палеалітычных стаянак у Гродзенскім павеце не выяўлена⁸.

Гродзенскі крэмень паходзіць перш за ўсё з адкладаў крэйды, якія

знаходзяцца крыху ніжэй Грандзіч над Нёманам. Па колеры знаходзім толькі адценні белага, шэрага і чорнага. Жоўтага крэменю амаль не сустракалася.

Што да характару саміх інструментаў, мушу адзначыць, што шліфаваных прылад знаходзім толькі некалькі асобна ляжачых, з якіх адна — крамянёвая сякерка, у вельмі добрым стане, даўжыня каля 120 мм. Яна знойдзена ў ваколіцах Ласосны і аддадзена ў калекцыю нядаўна памерлага шанюўнага Зыгмунта Глогера.

Інструменты, сабраныя з ваколіц Пераломы, Пальніцы і Лукавіцы, вельмі грубыя, адзначаюцца прымітыўнасцю расшчаплення і апрацоўкі.

Свёрлы знаходзяць тут сапраўды рэдка, найбольш тыповым я лічу свярло з Гожы, зробленае з пласціны. Яно мае адзін, апрацаваны з дапамогай рэтушавання, канец.

Разцы, будучы характэрнымі для эпохі палеаліту прыладамі, служылі для выразання малюнкаў на дрэве і косці. Іх мы сустракаем у ваколіцах Пальніцы і Лукавіцы.

Шмат скрабкаў, літаральна тузін, знаходзім у ваколіцах Пальніцы. Яны шырокія, з больш-менш затупленай паўакруглай вярхушчай, перапрацаваныя са сколатых адшчэпаў.

Наканечнікі стрэл сустракаюцца тут сапраўды рэдка. Я маю вельмі добрыя, зграбныя лістападобныя экзэмпляр з ваколіц Пальніцы, без чаранка.

Плоскія трохгранныя іголки, зробленыя з крамянёвых пласцін,

⁶ Цяпер вёска Прынёманская на беразе Нёмана на ўсход ад мясцовасці Панямунь.

⁷ Яўстафій Філарэтавіч Арлоўскі (1862/1863–1913) — гісторык, краязнавец і педагог. Даказаў тоеснасць летапіснага Гродзеня і сучаснага Гродна на Нёмане, рабіў захады распацаць археалагічныя раскопкі на Замкавай гары. Даследаваў гісторыю Гродна ад яго заснавання да пачатку XX ст. Адным з вучняў Арлоўскага быў Юзаф Ядкоўскі.

⁸ На сённяшні дзень у ваколіцах Гродна выяўленыя і даследаваныя палеалітычныя стаянкі ў Берагавым, Дарошавічах, Жылічах.

у вялікай колькасці былі знойдзеныя ў ваколіцах Пальніцы.

Прадаўгаваты наканечнік з затупленымі краямі, зроблены з адшчэпа, знойдзены ў ваколіцах Пералома.

Прыгожы прыклад ножыка, знойдзены ў ваколіцах Пальніцы і Пералома, з дзівосна адламанымі краямі. Адшчэпы, якія служылі ножыкамі, маюць да 110 мм даўжыні.

Нуклеусы або крамянёвыя канкрэты, ад якіх аддзяляліся пласцінкі і адшчэпы, складаюць, за выключэннем Пальніцы, Лукавіцы і Пералома, у ваколіцах Гродна сапраўдную рэдкасць. Маю некалькі ўзораў канічнай формы са слядамі адколаў з усіх бакоў.

Бронзавых і жалезных прадметаў паблізу Гродна да гэтага часу не знойдзена.



Абарончыя ўмацаванні Гародні часоў Паўночнай вайны: гісторыя ўзнікнення і сучасны стан

Mechyslau Supron

Defensive Fortifications of Harodnia during the Northern War: history of creation and current state

Defensive earthworks in Harodnia emerged during the first phase of the Great Northern War in January-February 1706 as a fortification temporary reinforcement for troops allied armies of Russia and the Polish-Lithuanian Commonwealth in a sudden attack of the Swedish army of Charles XII, and played a great importance for the protection of the city for several years. They were a deep ditch that ran along the northern, north-eastern and eastern boundaries of the city. Significant ground differences, which remained in place of these fortifications were essential boundary objects on topographic map of the area in XVIII — first half of the twentieth century. A small part of these earthworks has remained to the present days, mainly to the east of the the historical center of the city.

Гародня займае надзвычай выгуднае з тапаграфічнага пункту гледжання месца на правым беразе Нёмана, што, напэўна, і было адной з асноўных прычын узвядзення тут паселішча яшчэ ў сярэднявеччы. З паўднёвага боку горада знаходзіўся Нёман, з захаду — Гараднічанка. Магчыма, таму патрэбы ва ўзвядзенні магутных абарончых умацаванняў вакол Гародні, апроч Старога Замка, у перыяд Новага часу не ўзнікала.

На адсутнасць лініі абарончых умацаванняў указана ў легендзе медзярыта Гародні 1575 г. Георга Браўна і Франца Гагэнберга. У 1586 г. нямецкі падарожнік Са-

муэль Кіхель заўважыў, што горад не мае муроў¹. Не былі ўзведзеныя

¹ Ю. Гардзееў, *Магдэбургская Гародня*, Гародня-Wrocław, 2008, с. 61. У якасці доказу існавання ўмацаванняў з усходняга боку Гародні даследчыкі абавіраюцца на гравюру 1600 г. Тамаша Макоўскага, дзе зафіксавана лінія абарончых сцен з дзвюма вежамі на ўсход ад бернардзінскага касцёла (Як і адкуль малявалі наш горад Ганс Адэльгаўзер і Тамаш Макоўскі, <http://harodnia.com/be/uczora/vkl-recz-paspalitaja/418-adkul-maliavali-horad>). Аднак пры дэталёвым вывучэнні гравюры і супастаўленні некаторых зафіксаваных на ёй аб'ектаў, месцазнаходжанне якіх нам вядомае, з нямецкім аэрафотаздымкам часоў Другой сусветнай вайны, мы прыйшлі да высновы, што дзве вежы і сцяна за касцёлам — гэта ні што іншае, як абарончая сцяна самога бернардзінскага кляштара (Абарончая сцяна Бернардынскага касцёла,

абарончыя ўмацаванні, хутчэй за ўсё, і перад вайной Расіі з Рэччу Паспалітай у 1654–1667 гг., хаця гэтае пытанне разглядалася на пасяджэннях сойма. У 1655 г., пасля захопу Вільні і Коўна, асобныя часці маскоўскай арміі рабілі вынішчальныя рэйды, маючы загад „*идти [...] с [...] ратными людьми к Гродне войною*”². Прааналізаваўшы перапіску рускага цара Аляксея Міхайлавіча з ваяводамі, можна прыйсці да высновы, што „*государевы люди взяли*” горад без асаблівых цяжкасцей, а навакольныя „*сёла, деревни повоевали и пожгли*”³.

У навуковай літаратуры часта сустракаецца інфармацыя, што да захопу горада рускімі войскамі ў 1655 г., уздоўж яго межаў былі ўзведзеныя фартыфікацыйныя ўмацаванні⁴. Гэтае дапушчэнне грунтуецца выключна на падставе аналізу плана, які быў складзены нібыта ў гэтым жа годзе⁵. Апошнія даследаванні дазваляюць з вялікай доляй упэўненасці сцвярджаць, што згаданы план быў падрыхтаваны шведамі,

<http://supron-licvin.livejournal.com/105048.html>).

² Отписка воеводы Алексея Трубецкого о получении государственной грамоты с извещением о взятии города Вильны // Акты Московского государства, т. II, Санкт-Петербург, 1894, с. 427–428; Отписка князя Я. К. Черкаского о времени сбора ратных людей в Борисове // Тамсама, с. 436.

³ Отписка боярина Трубецкого о посылке в Москву роспросных речей М. Конопки об его переговорах с Быховским старостой Богушевичем // Тамсама, с. 448.

⁴ Ю. Гардзееў, *Магдэбургская Гародня*, с. 62.

⁵ A. Kotljarchuk, *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century*, Stockholm 2006, p. 301.

хутчэй за ўсё, у часы Паўночнай вайны⁶. Аб гэтым сведчыць шэраг фактаў. Па-першае, у легендзе плана было занатавана, што ўмацаванні, якія пазначаны на ім, зробленыя для арміі цара: „*Plan des Retrenchement fait devant grodno par l'armée de la Majeste K Zariene*” („План умацаванняў вакол Гародні зроблены для арміі Яго Вялікасці Цара”). Па-другое, дата „1655” знаходзіцца па-за межамі легенды і напісана іншым почыркам, што можа быць доказам яе пазнейшага паходжання. Па-трэцяе, некаторыя архітэктурныя аб’екты горада (ратуша, езуіцкі і францысканскі касцёлы) нагадваюць пабудовы XVIII ст.⁷

У часы Паўночнай вайны Гародня ў чарговы раз становіцца арэнай баявых дзеянняў. Вясной 1702 г. у горад увайшлі войскі шведскага караля Карла XII. Аднак пад націскам рускай арміі, з якой пазней Рэч Паспалітая заключыла ваенны саюз, яны былі вымушаныя адступіць да Балтыйскага мора. Акрамя таго, на пачатку вайны ў ВКЛ абвастрылася барацьба паміж Сапегамі, якія сталі на бок шведаў, і большасцю беларуска-літоўскай шляхты⁸.

Восенню 1705 г. рускі цар Пётр I, пасля заняцця Курлянды, накіраваў у Літву вайсковы кантынгент у агульнай колькасці

⁶ P. Borowik, *Jurydyki miasta Grodna w XV—XVIII wieku*, Supraśl, 2005, s. 18.

⁷ План Гародні 1655 г.: доказы таго, што ён быў складзены ў часы Паўночнай вайны, <http://supron-licvin.livejournal.com/84866.html>.

⁸ Паўночная вайна 1700–1721 // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя, т. 2, Мінск, 2007, с. 412.



35 тысяч чалавек. Ваенныя дзеянні абмяжоўваліся перасоўваннем войск і нязначнымі сутычкамі. Да надыходу зімы рускае камандаванне пачало шукаць месца для зімовага раскватаравання арміі⁹, якое было выбрана ў занёманскім левабярэжжы ад Гародні. Адсюль на пачатку верасня гэтага года Аляксандр Меншыкаў напісаў цару: „Здесь [...] место, где полкам стоятъ, благоугодное, а именно за Неманом против города; с двух сторон ров превеликий; сзади река. Можно здесь безопасно от неприятеля ополчиться; хотя бы со всею силою пришел, ради такой натуральной крепости ничего не сделает [...]». Здешняя фортеция зело крепка и безопасна; притом же замок весьма может её очищать”¹⁰.

Меншыкаў называе Гародню „самый крепкий транжамент”, дзе „неприятеля мы удержим и изнурим”. Відаць, немалаважнае значэнне ў выбары базы адыграла тое, што ў Старым замку знаходзіўся ўвесь правянт рускай арміі. Пётр згадзіўся з ідэяй Меншыкава, загадваючы фельдмаршалу Георгу Агільві накіроўвацца ў горад з усімі палкамі. У канцы верасня цар прыбыў сюды ў мэтах агляду месца¹¹. Галоўнакамандуючым саюзным кантынгентам быў прызначаны кароль Аўгуст II, а фельдмаршалу Агільві

было загадана „во всех делах быть ему послушным”¹².

У кастрычніку 1705 г. войскі пачалі ўмацоўваць Стары замак і ўзводзіць у занёманскай частцы горада часовыя ўмацаванні. У сваім лісце ад 31 кастрычніка брытанскі дыпламат Чарльз Уйтварт паведамаў: „Тры дні таму рускія пачалі ўмацоўваць тут стары замак, які стане магазінам, а цяпер яны абносяць увесь горад [тут маецца на ўвазе занёманская частка горада—М. С.] лініяй умацаванняў, дастатковай каб абараніць яго ад усялякага нечаканага нападу”¹³. Да 26 снежня, калі дыпламат пакінуў горад, на „іншым баку горада”¹⁴ ўжо была ўзведзена лінія ўмацаванняў. У той жа час сам горад не меў „ні вала, ні сцяны, а стары замак знаходзіцца ў стане не нашмат лепшым, чым гурба смецця, хоць ён быў нанова абнесены палісадам, каб абараняць невялікі склад з боепрыпасамі”¹⁵. Можна меркаваць, што згаданыя ўмацаванні

¹² В. Борисов, *Походы 64-го пехотного Казанского Его Императорского Высочества Михаила Николаевича полка, Санкт-Петербург, 1888, с. 59.*

¹³ „The moscovites begun to fortify an old castle here, which is designed to be the magazine, and they are now throwing up a line quite round the town, which will be sufficient to secure it from any sudden surprise”. (Сборник императорского русского исторического общества, т. 39. Дипломатическая переписка английских послов и посланников при русском дворе (годы с 1704 по 1708), ч. 3, Санкт-Петербург, 1884, с. 180).

¹⁴ „the other side of the town”. (Сборник императорского русского исторического общества..., с. 237).

¹⁵ „is neither wall nor tower, and the old castle is little better than a heap of rubbish, through it has been new pallisadoed to keep a little magazine”. (Сборник императорского русского исторического общества..., с. 236).

⁹ Ф. Ласковский, *Материалы для истории инженерного искусства в России*, ч. 2, Санкт-Петербург, 1861, с. 241.

¹⁰ Н. Устрялов, *История царствования Петра Великого*, кн. 4, ч. 1, Санкт-Петербург, 1863, с. 383–384. Альтэрнатывай Гародні ў якасці базы для раскватаравання была Мерач (каля 70 км ніжэй па цячэнні Нёмана).

¹¹ Н. Устрялов, *История...*, с. 385.

пазначаныя на шведскім плане пачатку XVIII ст. пункцірнай лініяй. Паводле гэтай картаграфічнай крыніцы, іх лінія прасціралася ад французскага касцёла да занёманскага палаца Радзівілаў. Аналагічныя ўмацаванні былі ўзведзеныя таксама вакол Старога замка¹⁶.

Відаць, саюзныя войскі не чакалі зімовага наступу асноўных сіл праціўніка, абмежаваўшы абарону горада замкам і яго занёманскай часткай. Па задумцы абаронцаў, Гародня з захаду мела прыродную перашкоду — Нёман. Вышэй горада па цячэнні быў нацягнуты канат, які стрымліваў плывучыя лідзіны, перашкаджаючы тым самым замярзанню вады ніжэй па цячэнні¹⁷.

Планы саюзнікаў абламаліся, калі ў сярэдзіне студзеня 1706 г. пракаціліся чуткі, што Карл XII разам з войскам Сапегаў перайшоў Віслу „*проти всех воинских рассуждений*”¹⁸ і, магчыма, накіраваўся ў бок Гародні¹⁹. Гэта акалічнасць, відаць, прымусіла задумацца саюзнае камандаванне аб узвядзенні часовых умацаванняў вакол горада ў кароткі тэрмін і аб канцэнтрацыі ў горадзе вайскавай сілы, раскінутай па зімовых кватэрах.

23 студзеня шведскія войскі затрымаліся ў некалькіх кіламе-

трах ад Гародні. У горадзе тым часам быў скліканы ваенны савет, на якім большасць выказалася за адступленне. Аднак кароль Аўгуст II, які камандаваў арміяй, быў супраць гэтай ідэі²⁰. У мэтах вырашэння пытання 25 студзеня Георг Агільві запрапанаваў каралю размясціць у горадзе 45 батальёнаў на працягу 48 гадзін. Фельдмаршал быў перакананы, што „*неприятель атаковать нас в окопах не может и обойдёт Гродно справа или слева*”²¹. Хутчэй за ўсё, гэтая згадка з’яўляецца ўскосным пацверджаннем таго, што паспешнае ўзвядзенне ліній ўмацаванняў знаходзілася на завяршальнай стадыі. У гэты ж дзень 18-тысячнае войска пад камандаваннем Карла XII²², пераправілася на другі бераг Нёмана, у 2–3 км вышэй па цячэнні ад горада. Пасля няўдалай спробы стрымаць праціўніка, саюзныя войскі накіраваліся ў горад. Упэўніўшыся, што адсюль выманіць іх не атрымаецца²³, шведы разбілі лагерь

²⁰ Тамсама, с. 61.

²¹ Н. Устрялов, *История...*, т. 4, ч. 1, с. 445.

²² Н. Устрялов, *История...*, т. 4, ч. 1, с. 442. Гісторык Фёдар Ласкоўскі падае лічбу колькасці шведскага войска ў 20 тысяч чалавек (Ф. Ласковский, *Материалы...*, ч. 2, с. 243). Чарльз Уйтварт паведамляе, што шведская армія складалася з „21 батальёна, 10 тысяч кавалерыі і 8 тысяч палякаў” (Сборник императорского русского исторического общества..., с. 245). Князь Барыс Куракін паведамляе: „Король шведской той зимы в январе пришел под Гродню, в 24 тысячах войска, где в проходе от великих стуж померло войска 3000 инфантарии” (Б. Куракин, *Русско-шведская война. Записки. 1700–1710 // Архив князя Ф. А. Куракина*, кн. 1, Санкт-Петербург, 1890, с. 303).

²³ Е. Орловский, *Гродненская старина*, Гродно, 1910, с. 129; Сборник императорского русского исторического

¹⁶ План Гародні 1655 г..., <http://supron-licvin.livejournal.com/84866.html>.

¹⁷ Сборник императорского русского исторического общества..., с. 236.

¹⁸ Н. Устрялов, *История...*, т. 4, ч. 2, с. 444. Паводле сведчання крыніц, зіма ў тыя дні была вельмі халоднай, што, відаць, і паслужыла прычынаю таго, што саюзнае войска не чакала пры такіх метэаралагічных умовах прасоўвання арміі Карла XII.

¹⁹ В. Борисов, *Походы 64-го...*, с. 60.



у некалькіх кіламетрах на поўнач ад горада, ля вёскі Дзевятоўка, дзе пры моцным морозе армія правяла ноч²⁴.

26 і 27 студзеня шведская армія зноў падышла пад горад „на гарматны стрэл”, чакаючы „баталии” з боку Аўгуста II. У мэтах агляду лініі вельмі блізка да ўмацаванняў горада пад’язджаў шведскі кароль з генераламі²⁵. Саюзнае ж войска не краналася і „стояло на стенах, выжидая приступа”²⁶. Калі ж з боку горада прагрымела некалькі гарматных выстралаў, Карл XII адступіў, а 28 студзеня размясціў свае войскі ў навакольных вёсках²⁷. Гэта дало магчымасць частцы саюзнай арміі „скрытно выйти из заключения”. Кароль Аўгуст II пакінуў горад, за-

браўшы ўсю саксонскую кавалерыю і чатыры рускія драгунскія палкі²⁸.

Фельдмаршал Георг Агільві 4 лютага паведаміў Чарльзу Уйтварту, што Гародня „добра ўмацаваная”²⁹, таму апасацца нападу з боку шведскай арміі не варта. Хутчэй наадварот, ён быў упэўнены, што абарона горада спрычыніцца да перамогі і можа пакласці канец вайне³⁰. Адначасова князь Анікіта Рэпнін у лісце Аляксандру Меншыкаву паведаміў, што „мы крепостью управились и к обороне готовы”³¹. Гэтыя словы ўказваюць на тое, што ўзвядзенне земляных умацаванняў было завершана, і, у выпадку штурму горада, пад іх прыкрыццём размешчаная па перыметры армія ў стане адбіць шведскае напаўзенне.

общества ..., с. 237; Н. Устрялов, История..., с. 451.

²⁴ Сборник императорского русского исторического общества..., с. 244–245. Паводле расійскага гісторыка Мікалая Устрялава, войска Карла XII размясцілася ля Грандзіч (Н. Устрялов, История..., т. 4, ч. 2, с. 252). Гісторык Дзмітрый Бутурлін сцвярджаў, што Карл XII „занял квартиру свою в Грандичах” (Д. Бутурлин, Военная история походов россиян в XVIII столетии, т. 2, ч. 1, 1820, с. 10). У свой час гарадзенскі гісторык Юзаф Ядкоўскі ўзгадаў аб наяўнасці ў пачатку XX ст. ля Грандзіч на апрацаваным полі шведскіх акапаў (J. Jodkowski, Okolice Grodna pod względem archeologicznym: notatki z wycieczek odbytych w latach 1904–1910, „Światowit”, Warszawa, 1912, т. 10, s. 85); да нашага часу якіх-небудзь слядоў умацаванага лагера шведскага войска не было выяўлена (Суровы студзень 1706 г: як Карл XII спрабаваў захапіць Гародню, <http://supron-licvin.livejournal.com/103363.html>)

²⁵ Сборник императорского русского исторического общества ..., с. 244–245.

²⁶ Н. Устрялов, История..., т. 4, ч. 2, с. 451.

²⁷ Сборник императорского русского исторического общества..., с. 245.

²⁸ В. Борисов, Походы 64-го..., с. 60–61.

²⁹ „strongly retrenched” (Сборник императорского русского исторического общества..., с. 245).

³⁰ Саюзнае войска, паводле Устрялава, налічвала не менш за 40 тысяч чалавек. 4 лістапада 1705 г., паводле табеля колькасці войска, ля Гародні знаходзіліся наступныя рускія палкі: Прэабражэнскі (3212 чалавек), Сямёнаўскі (2432), Інгерманландскі (1843), фельдмаршала Шарамяцёва (1308), фельдмаршала Агільві (1671), генерала Рэпніна (1310), Шанбека (395), Чамберса (1108), Галоўкіна (1217), Шарфа (1210) (Н. Устрялов, История..., т. 4, ч. 1, с. 450); князь Б. Куракін паведамляе, што „в Гродне войск было инфантерии 30 тысяч, да кавалерии с шесть тысяч под командою генерала Рена, да саксонской кавалерии было 5000” (Б. Куракин, Русско-шведская война..., с. 303). У расійскай навуковай літаратуры падаецца наступная лічба саюзнай арміі, якая знаходзілася ў Гародні: 35 тысяч чалавек — руская армія, 10 тысяч — войска Аўгуста II, якое галоўным чынам складалася з саксонцаў (Северная война 1700–1721 гг., Иллюстрированная энциклопедия Руссика. История России. 18–20 вв., Москва, 2004, с. 454).

³¹ Н. Устрялов, История царствования Петра Великого, т. 4, ч. 2, 1863, с. 361.



Мал. 1. Бітва ля Хельсінборга. Фрагмент гравюры пачатку XVIII ст. Горад атачаюць фартыфікацыйныя ўмацаванні. Аналагічныя былі ўзведзеныя ў Гародні ў 1706 г.

У гэты ж дзень Карл XII пачаў адступаць на больш значную адлегласць ад горада³². Шведы замерлі ў чаканні, пакуль абаронцы з-за недахопу харчавання пакінуць умацаваныя лініі. У такім становішчы абедзве арміі заставаліся ўсю зіму, церпячы ад недахопу правізіі, пакуль шведская армія ўсё ж такі не аддалілася ад горада на 40 верст³³.

Можна дапусціць, што дрэнныя санітарныя ўмовы, як вынік засяроджання вялікай колькасці вайскоўцаў, што размясціліся на адносна невялікай тэрыторыі і адчувалі брак правіянту, сталі прычынай эпідэміі, ад якіх расійскае войска панесла сур'ёзныя страты³⁴.

³² Н. Устрялов, *История...*, т. 4, ч. 1, с. 452–453.

³³ В. Борисов, *Походы 64-го...*, с. 60–61.

³⁴ Ф. Ласковский, *Материалы...*, ч. 2, с. 243. Паводле данасення Густава Адлерфельда, камергера Карла XII, ад голаду і хваробаў

Такім чынам, ва ўмовах наступлення войскаў Карла XII, саюзная армія Расіі і Рэчы Паспалітай адступіла ў Гародню пад прыкрыццём „сильных окопов, построенных на правом берегу Немана, вокруг всего города, и обоими флангами примыкавших к реке”³⁵. Тое, што фартыфікацыйныя ўмацаванні ўзводзіліся ў студзені-лютым 1706 г., дадаткова пацвярджае запіс легенды плана 1706 г.: „План Гродни како тамо его царского величества войско под командою его королевского величества польского и его царского величества генерала фельдмаршала барона фон Огильвия ошанцовалось в месяце генваре и феврале 1706 егда король шветской в 26 день генваря по новому стилю с своим войском после полудня окоп осматривал но однакож не посмел такое в удобном месте установленное войско атаковать и егда их несколькими пушечными выстрелами подарили, то король швецской с своим войском к вечеру назад отишел и с милію уступил и больши ничего не испытал”³⁶.

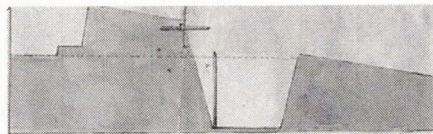
Памянёныя ўмацаванні складаліся з высокага бруствера, прыкрытага шырокім ірвом, з якога і бралася зямля. Уздоўж унутранай часткі рова ішоў двайны рад часта-

руская армія страціла ў горадзе каля 8 тысяч чалавек, у тым ліку двух генералаў. Агулам падчас гарадзенскай кампаніі страты расійскай арміі складалі не менш за 14 тысяч чалавек (Н. Устрялов, *История царствования Петра Великого*, т. 4, ч. 1, с. 463).

³⁵ *Военный энциклопедический лексикон*, т. IV, Санкт-Петербург, 1853, с. 512.

³⁶ Е. Квитницкая, *Планировка Гродно в XVI–XVIII вв. Часть Третья*, <http://harodnia.com/be/uczora/vkl-recz-paspalitaja/618-elena-kvitnitskaya-planirovka-grodno-v-khvi-khvi-vv-chast-tretya>.

колу. Папярочны зрэз умацаванняў паказаны ў верхняй частцы шведскага плана.

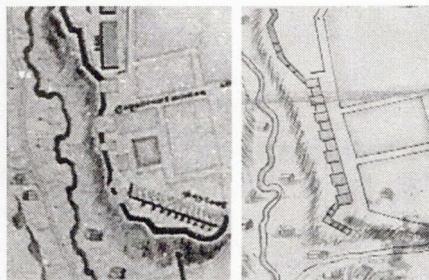


Мал. 2. Папярочны разрэз гарадзенскіх умацаванняў. Фрагмент плана пачатку XVIII ст.

Па ўсім перыметры валы абараняліся шматлікай артылерыяй. У многіх месцах знаходзіліся штурмавыя бочкі³⁷. Саюзная армія размясцілася ўнутры горада ля самага вала ў наступным парадку. На поўначы стаў генерал-маёр Мікалай фон-Вердэн, на ўсходзе — генерал-маёр Ёст Фрыдрых Арнштэdt і Зейдліц, на поўдні — генерал-маёр Джон (Іван) Чамберс, у якога ў брыгадзе, разам з Прэабражэнскім, Інгерманландскім палкамі і палком Агільві, знаходзіўся полк Івана фон Дэльдэна³⁸.

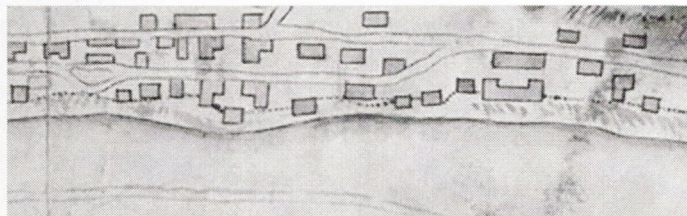
На працягу ўсходняй лініі ўмацаванняў знаходзіўся замкнёны акуп, пабудаваны для ўнутранай абароны лагера. Паўночны і паўночна-заходні фрагменты, што характарызаваліся большай бяспечнасцю па прычыне перападу мясцовасці ў даліне Гараднічанкі, былі ўзмоцненыя слабей. Шматлікія пабудовы ўвайшлі ў лінію ўмацаванняў і, маг-

чыма, будучы занятымі войскамі, былі прыстасаваныя для абароны³⁹.



Мал. 3. Паўночна-заходняя частка лініі ўмацаванняў, у якую былі ўключаныя пабудовы над берагам Гараднічанкі. Фрагменты планаў пачатку XVIII ст.

Меншай абарончай прыгоднасцю вылучалася частка лагера, павернутая ў бок Нёмана⁴⁰. Тут, уздоўж амаль усёй берагавой лініі, як вынікае са шведскага плана, была зроблена абарончая лінія з палісадам, у якую таксама ўвайшлі пабудовы, размешчаныя над берагам ракі.



Мал. 4. Лінія ўмацаванняў уздоўж Падолы. Фрагмент плана пачатку XVIII ст.

Акрамя гэтага, для забеспячэння пераходу войск на левы бераг Нёмана быў заняты Стары замак. На

³⁷ Д. Бутурлин, *Военная история походов россиян в XVIII столетии*, т. 2, ч. 1, 1820, с. 10.

³⁸ В. Борисов, *Походы 64-го...*, с. 59; М. Азанчевский, *История Лейб-гвардии Преображенского полка*, Москва, 1859, с. 208.

³⁹ Ф. Ласковский, *Материалы...*, с. 242.

⁴⁰ П. Бутурлин, *Планы и карты к военной истории походов россиян в XVIII столетии*, ч. I, т. IV, Санкт-Петербург, 1821, план № 6.

месцы сучаснага Новага замка было даволі значнае ўмацаванне, а ў трох месцах над ракой былі размешчаны артылерыйскія батарэі⁴¹.

Фронт пазіцыі быў прыстасаваны да моцнай крыжаванай абароны такім чынам, што атакуючы, заняўшы насупраць паўночнай ускраіны яго вышыню, знайшоў бы там выгоднае месца для сваіх батарэй, з якімі мог абстрэльваць цэнтр лагера, які ляжаў за фронтам. Менавіта таму найбольш моцны засяроджаны агонь быў накіраваны на гэтыя пункты. Суцэльная лінія ўмацаванняў цалкам адпавядала мэце лагера *„держаться в оборонительном положении“*. Таму Пётр I, а потым і кароль Аўгуст II, пакідаючы горад, запатрабавалі строгага выканання гэтай умовы⁴².

Аналізуючы дзеянні шведскай арміі, можна прыйсці да высновы, што тактыка Карла XII заключалася ў справакаванні саюзных войск да выхаду з горада, што магло б спрычыніцца да генеральнай бітвы. Адмовіўшыся ад атакі і ведаючы невыгоднае становішча саюзнага войска, шведы вырашылі адрэзаць адступленне ад лагера і таму размясціліся на ўсходніх шляхах, якія ішлі ў бок Расіі.

Пратрымаўшыся ва ўмацаваным горадзе на працягу ўсёй зімы, войска Пятра I 24 сакавіка 1706 г. пакінула горад⁴³, накіраваўшыся ў бок Тыкоціна, а пазней у Брэст.

⁴¹ Артылерыйскія батарэі часоў Паўночнай вайны на беразе Нёмана, <http://supronlicvin.livejournal.com/87945.html>; *Трэцяя артылерыйская батарэя*, <http://supronlicvin.livejournal.com/91771.html>.

⁴² Ф. Ласковский, *Материалы...*, с. 242.

⁴³ Н. Устрялов, *История...*, т. 4, ч. 1, с. 473.

3-за моцнага ледаходу на рэках і дрэннага стану сухапутных дарог, якія ў час адлігі ператварыліся ў балота, войска Карла XII толькі 3 красавіка кінулася ў пагоню за рускай арміяй⁴⁴.

Як відаць, абарончыя ўмацаванні Гародні адыгралі вялікую ролю ў ходзе „гарадзенскай кампаніі“, пераўтварыўшы горад у цяжкадаступны абарончы пункт, які на працягу амаль трох месяцаў даў прытулак расійскай арміі.

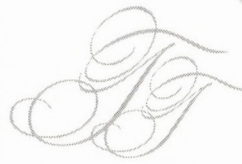
У 1708 г. Гародня зноў становіцца арэнай расійска-шведскага супрацьстаяння⁴⁵. Даведаўшыся аб тым, што армія Карла XII накіроўвалася ў бок Гародні, 1 лютага сюды з Дзятлава прыбыў Пётр I⁴⁶ з 9-тысячным войскам. Пасля кароткай, але жорсткай шведскай атакі і спробы захапіць мост над Нёманам, рускія адступілі ў горад, схаваўшыся па-за лініяй абарончых умацаванняў. Не валодаючы дакладнымі звесткамі аб рэальнай колькасці шведскіх войск⁴⁷, Пётр I адступіў у Вільню, пакінуўшы для абароны горада і нёманскай пераправы 3 тысячы чалавек кавалерыі пад камандаваннем брыгадзіра Мюлендорфа.

⁴⁴ *История русской армии и флота: том IV*, Москва, 1911, с. 114.

⁴⁵ У выніку падпісання Альтранштадскага міру са Швецыяй, Аўгуст II адрокся ад польскай кароны на карысць Станіслава Ляшчынскага, і, дэ-факта, разарваў ваенны саюз з Расіяй. Са жніўня 1706 да лета 1709 г. Расія вяла вайну са Швецыяй без саюзнікаў (*Иллюстрированная энциклопедия «Руссика». История России. 18–20 вв.*, Москва, 2004, с. 454).

⁴⁶ *Военный энциклопедический лексикон...* с. 513.

⁴⁷ Згодна з дадзенымі, кантынгент Карла XII складаў ад 600 да 800 чалавек (А. Konstam, *Poltava 1709: Russia comes of age*, 1994, p. 93).



Апошні атрымаў загад разбурыць мост у выпадку, калі сілы праціўніка прымусяць адступіць.

Аднак Мюлендорф, напалоханы чуткамі аб наступе перавышаючага ў колькасным плане войска шведаў, пакінуў горад у руках непрыйцеля, так і не ліквідаваўшы мост. У ноч на 8 лютага, згодна з загадам Пятра I, брыгадзір зняацку для шведаў уварваўся ў горад, але так і не здолеў у ім замацавацца⁴⁸. Нягледзячы на тое, што руская армія заняла зручнае са стратэгічнага пункту гледжання месца — у горадзе, акружаным моцнымі абарончымі збудаваннямі, — і валодала выразнай колькаснай перавагай, яна атрымала ганебнае паражэнне з боку шведаў.

Пасля завяршэння вайны пачынаецца перыяд адбудовы горада з руінаў. Гародня на працягу ўсяго XVIII ст. пашырае свае межы. На карце горада з'яўляюцца новыя вуліцы. У другой палове стагоддзя гарадскія ўскрайкі дасягаюць усходняй і паўночна-ўсходняй часткі былых земляных умацаванняў. На гэта паказваюць назвы вуліц, непасрэдна звязаныя з закінутымі ўмацаваннямі: „Падвале” і „Пад акопамі”. Акрамя таго, у крыніцах натуецца мікратапонім „вал”, г. зн. яр, які на Падоле цягнуўся ў бок Нёмана⁴⁹.

У канцы XVIII ст. пачалі распрацоўвацца планы будаўніцтва новых умацаванняў. Узвядзенне абарончай лініі з усходняга боку горада было распачата ў траўні-чэрвені 1792 г. пад кіраўніцтвам капітана інжынер-

най службы Міхаіла Сакальніцкага. Вакол горада пачалі перабудоўваць валы, насыпаныя яшчэ падчас Паўночнай вайны, на якіх планавалася размясціць гарматы. Аднак імгненны ход ваенных дзеянняў у вайне не дазволіў скончыць гэтыя працы своєчасова. 25 чэрвеня 1792 г. рускія войскі ўвайшлі ў Гародню⁵⁰. Пасля гэтых падзей абарончыя ўмацаванні назаўсёды страцілі сваё прызначэнне, паступова знікаючы з карты горада.

Аналізуючы картаграфічныя крыніцы XIX ст., можна прыйсці да высновы, што на працягу XIX ст. рэшткі лініі абарончых умацаванняў яшчэ існавалі на ўсход ад чыгункі, з'яўляючыся важнымі межавымі аб'ектамі горада⁵¹. Рэшткі часткі аналізуемай лініі былі яшчэ прыкметныя на нямецкім аэрафотаздымку, які быў зроблены ўлетку 1941 г.⁵² На працягу пасляваенных гадоў, у выніку будаўніцтва шматпавярховых будынкаў, гаражоў і расшырэння прыватнага сектара, ад іх засталіся, за выключэннем некалькіх участкаў, толькі тапаграфічныя „напаміны” ў выглядзе перападаў рэльефу.

Супастаўляючы планы XVIII — XIX стст. і аэрафотаздымак 1941 г., мы вырашылі вызначыць мяжу асноўных земляных умацаванняў,

⁴⁸ Военный энциклопедический лексикон..., с. 513.

⁴⁹ Ю. Гардзееў, *Магдэбургская Гародня*, с. 62.

⁵⁰ S. Szymański, *Niezrealizowany rosyjski projekt ufortyfikowania Grodna przed wyprawą Napoleona na Moskwę // Studia i materiały do historii wojskowości*, t. XII, cz. 1, Warszawa, 1966, s. 231–235.

⁵¹ *Гарадзенскі вал*, <http://supron-licvin.livejournal.com/62096.html>.

⁵² *Аэрофотосъёмка Второй мировой войны*, <http://warfly.ru/?lat=53.671646&lon=23.833723&z=12>.

якія размяшчаліся ў паўночнай, паўночна-ўсходняй і ўсходняй частках горада, на сучаснай карце Google.



Мал. 5. Лінія фартыфікацыйных умацаванняў саюзных войск Расіі і Рэчы Паспалітай часоў Паўночнай вайны на сучаснай карце Гародні.

Пачыналіся валы, згодна з планам 1706 г., у паўночнай частцы сучаснай вуліцы Малай Траецкай, у месцы, дзе цяпер знаходзяцца дамы № 11 і № 7. Тут быў узведзены трайны рэдан⁵³. Паводле шведскага плана, рэдан быў адзін, але больш масіўны. Цяжкасць з лакалізацыяй фартыфікацыйных умацаванняў у гэтай частцы горада мае пэўныя цяжасці. Справа ў тым, што сучасныя вуліцы Траецкая і Савецкая ў XVIII ст. былі шчыльна забудаваныя, таму прасачыць перапад рэльефу, які прысутнічае на працягу амаль усяго перыметра фартыфікацыі, досыць складана. Земляныя

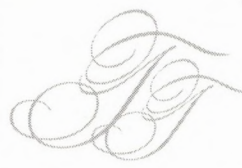
валы на гэтым адрэзку ішлі паміж прыватнымі ўчасткамі. План 1706 г. фіксуе некалькі будынкаў, якія былі ўключаныя ў лінію абароны.



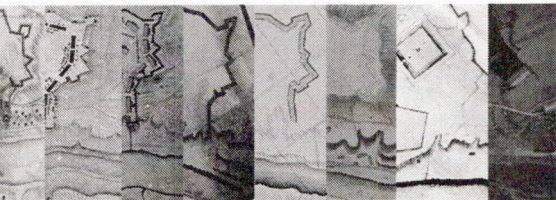
Мал. 6. Паўночная частка лініі абарончых умацаванняў. Фрагмент плана 1706 г.

Паводле шведскага плана пачатку XVIII ст. і расійскага плана 1706 г., лінія ўмацаванняў ішла ў бок сучаснай вуліцы Савецкай, праз тэрыторыю гандлёвага дома „Нёман”, да пачатку вуліцы Найдуса. Затым, праз будынкі карпуса аблвыканкама, перакрываючыся з сучаснай вуліцай Сацыялістычнай, валы выходзілі на Тэлеграфны завулак, дзе на месцы дома № 33 па вуліцы Васілька злучаліся з другой лініяй умацаванняў, якая выходзіла з боку рэчкі Гараднічанкі. Гэты адрэзак валоў і наступныя часткова прасочваюцца і ў нашы дні. Яны добра паказаныя на плане Гародні 1758 г. Па вуліцы Васілька ірвы ішлі зігзагам праз тэрыторыю, занятую будынкамі сярэдняй школы № 8 (тут знаходзіўся рэдан), вуліцы Карбышава, дзіцячага садка № 3, вуліцы Паўлоўскага (у канцы XVIII ст. якраз у гэтым месцы праходзіла вуліца „Падвале да акопаў”). Далей, праз вуліцу Кірава, земляныя валы выходзілі ў самым

⁵³ Рэдан (фр. redan) — адкрытае фартыфікацыйнае ўмацаванне.



канцы сучаснай вуліцы Маркса, дзе рабілі паварот у бок Скідзельскага рынку. Тут, амаль насупраць гасцініцы „Сямашка”, за асноўнай лініяй абароны знаходзіўся рэдан, які меў чатырохвугольную форму. На месцы будынка па вуліцы Антонова, 31 лінія робіць рэзкі паварот ва ўсходнім кірунку. Мінуючы вуліцу Захарава, на месцы дома № 4 па вуліцы Белуша, лінія робіць дваіны зігзаг (дваіны рэдан), раздвойваючыся: у бок фарных могілак, мінуючы праваслаўную часоўню, і ў бок вайсковых могілак праз 2-гі завулак Белуша (у гэтым месцы валы добра захаваліся і бачны цяпер). Тут, паміж дзіцячым садком № 38 (2-гі завулак Белуша, 6) і домам № 12а знаходзіўся бастыён (не захаваўся), які пазначаны на шведскім плане пачатку XVIII ст. і планах 1706, 1758, 1780, 1812, 1823, 1890 гг., а таксама фіксуецца на нямецкім аэрафотаздымку 1941 г. і амерыканскім шпіёнскім аэрафотаздымку 1967 г.⁵⁴



Мал. 7. Усходняя частка лініі абарончых умацаванняў Гародні на трох планах пачатку XVIII ст., планах 1780, 1811, 1812, 1823 гг. і аэрафотаздымку 1941 г.

⁵⁴ Расійскі дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў у Маскве, Ф. 389 воп. 12 спр. 1465, 1486; Ф. 846 воп. 16 спр. 21871, 21872; Ф. 349 воп. 12 спр. 1702 арк. 1; М. Супрон, *Усходняя частка валоў*, <http://supron-licvin.livejournal.com/88179.html>.

Ніжэй бастыёна, спускаючыся ў бок Нёмана, былі выкапаныя тры рэданы (апошні знаходзіўся на месцы сённяшняга дома № 3 па 2-м завулку Белуша). Затым па вуліцы Ціхай умацаванні перасякалі вуліцу Прыгарадную, дзе на месцы дома № 5а знаходзіўся рэдут, які з часткай землянога вала добра захаваўся да нашага часу⁵⁵. Уздоўж Падола знаходзіліся тры артылерыйскія батарэі, дзве з якіх размяшчаліся на месцы сучасных дамоў № 89 і 24⁵⁶, а трэцяя — на месцы паўночнай асновы Старога моста⁵⁷. З гэтых трох батарэй захавалася толькі адна — на месцы дома № 89.



Мал. 8. Рэшткі землянога вала ля дома № 33 на вул. Васілька.

⁵⁵ Фартыфікацыйныя ўмацаванні часоў Паўночнай вайны на сучаснай мапе Гародні, <http://supron-licvin.livejournal.com/87206.html>

⁵⁶ Артылерыйскія батарэі часоў Паўночнай вайны на беразе Нёмана, <http://supron-licvin.livejournal.com/87945.html>

⁵⁷ Трэцяя артылерыйская батарэя, <http://supron-licvin.livejournal.com/91771.html>.



Мал. 9. Рэдан на вул. Паўлоўскага.



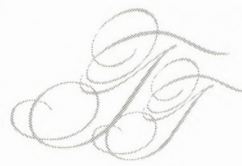
Мал. 10. Рэшткі землянога вала на вул. Белуша.

Такім чынам, абарончыя земляныя валы ў Гародні былі ўзведзеныя падчас Паўночнай вайны ў студзені-лютым 1706 г. як часовае фартыфікацыйнае ўмацаванне для войскаў саюзнай арміі Расіі і Рэчы Паспалітай ва ўмовах нечаканага наступлення шведскай арміі Карла XII і адыгралі немалаважнае значэнне для абароны горада на працягу некалькіх гадоў. Значныя земляныя перапады, якія засталіся на месцы гэтых умацаванняў, з'яўляліся важнымі межавымі аб'ектамі на тапаграфічнай карце мясцовасці ў XVIII–XIX ст. і нават першай паловы XX ст.

Гарадзенская абарончая фартыфікацыя дагэтуль застаецца недаследаваным аб'ектам, што паказвае на неабходнасць яе далейшага вывучэння, у тым ліку і археалагічнымі метадамі.



Мал. 11. Від на рэдута з 3-га Прыгараднага завулка.



Андрэй Ціхаміраў

Міхаіл Каяловіч у Гродне летам 1886 года: спроба крытычнага прачытання

Andrei Tsikhamirau

**Mikhail Koyalovich in Hrodna in the summer of
1886: an attempt at critical reading**

The article analyzes the text of the historian Mikhail Koyalovich „Hrodna (with travel document of notes during a trip to Western Russia)” (1887). There is a clear idea of the rhetorical nationalization of space of the multi-ethnic Hrodna by the statement a crucial role in it of the Russian nation and Orthodoxy. One of the important characters for M. Koyalovich was a Boris and Gleb Orthodox Church in the Koloža as evidence of the permanent presence of the Orthodox faith in Hrodna. An important element of this narrative was as anti-Polish and anti-Semitic remarks.

Як нараджаюцца ідэі? Здаецца, што для гэтага часам мае значэнне не толькі светаўспрыманне чалавека, якое дае тэа і іншыя погляды на свет і ягоныя апісанні, але таксама іншыя элементы. Ці магчыма нараджэнне ідэі без каранёў? Ці яна мае магчымасць узмацнення і распаўсюджвання без нейкага ранейшага і трывалага фундаменту?

XIX стагоддзе было вельмі багатае на ідэі і розныя апісанні наваколя, якія вельмі моцна і адносна хутка змянілі свет, а асабліва еўрапейскі абшар. Гісторыкі кажуць пра „вялікае XIX стагоддзе” як пра час вялікіх зменаў на ідэйнай карце Еўропы. Хаця храналагічна яно не супадае са стагадовым адрэзкам часу, а хутчэй за ўсё цягнецца прыкладна ад Французскай рэвалюцыі канца XVIII ст. да пачатку Першай

сусветнай вайны. У той час для людзей важнымі сталіся не толькі рэлігійныя ўяўленні, але таксама такія рэчы, як сацыяльны падзел грамадства і магчымасці ягонай змены, дзяржава, якая сталася яшчэ больш важнай, чым рэлігія, і, зразумела, нацыя, для якой рэлігія і дзяржава паступова рабіліся толькі пэўнымі дадаткамі.

Абуджэнне нацыянальнага ў якасці элемента для спалучэння грамадскай актыўнасці адбывалася адначасна з вялізарным эканамічным і тэхнічным прагрэсам і паступова сталася выклікам для старога сацыяльнага ладу, які ў значнай ступені быў разбураны ў выніку Першай сусветнай вайны. У Цэнтральнай і Усходняй Еўропе зніклі вялікія шматнацыянальныя імперыі, якія намагаліся захаваць старыя дынастычныя традыцыі кіравання разам

з паступовай рыторыкай мадэрнага нацыяналізму. Нягледзячы на выкарыстанне нацыянальнага для ўзмацнення дынастыі і ідэі парадку на працягу XIX ст., прынамсі для большасці імперый гэты альянс скончыўся паразай.

Выяўленне нацыянальнага не было адназначным і перажывала сваю эвалюцыю. Атаясамленне з канкрэтнай нацыяй, якая не знаходзіла выражэння ў канкрэтнай дзяржаве, а была толькі „нацыяй сялян”, было не такое простае і адназначнае. Часам гэтая эвалюцыя ішла праз розныя варыянты самавыяўлення ў імперыі і спалучэння нацыянальных і імперскіх элементаў у адно. Некаторыя з гэтых ідэйных практык ужо пазней назвалі арыенталізмам, ці інакш — шляхам зразумення іншай культуры ці каланізаваанай тэрыторыі праз навязванне ёй пачуцця горшасці, правінцыйнасці і падпарадкаванасці.

Шмат якія нацыі „нашай часткі Еўропы” перажылі падобныя практыкі і падобныя спалучэнні ўласнай вартасці з адначасным пачуццём другараднасці. Некаторыя нацыі здолелі адкінуць каланізацыйную рыторыку і пераасэнсавалі сваю культуру на аснове самадастатковасці і пабудовы ўласнага сімвалічнага свету. Іншыя захавалі элементы адчування ўласнай горшасці і імкнуліся да больш высокай і моцнай, на іх думку, культуры. Залежнасць ад імперыі і імперскай спадчыны спараджала гібрыдныя ідэнтычнасці¹,

якія імкнуліся да ўласнага выяўлення і стварэння ўласнага свету сімвалаў і механізмаў самазахавання.

Такім праектам ідэнтычнасці была „заходнеруская” ідэя, якая атрымала значнае распаўсюджанне на беларуска-літоўскіх і ўкраінскіх землях у другой палове XIX — пачатку XX ст. і аказала вялікі ўплыў на фармаванне мадэрнай беларускай нацыі.

Ідэі нараджаюцца ў гарадах². „Заходнерусізм” таксама нарадзіўся ў гарадской культуры, дзе без цэнтраў адукацыі, бібліятэк і асяродкаў палітычнай і духоўнай улады яго стварэнне было б амаль немагчымым. Зразумела, што шляхецкія сядзібы былі таксама цэнтрамі культуры і часам шмат значылі для асэнсавання навакольнага сялянскага космасу, з якога яны чэрпалі сваё натхненне і праекты абуджэння нацыі. Але горад быў больш дынамічным і менавіта ён стаўся каталізатарам гэтага працэсу. Нараджэнне „заходнерусізму” адбылося ў імперскай сталіцы — Пецярбургу, дзе працавалі важнейшыя ідэолагі гэтага руху, і толькі праз сталіцу гэты рух „вярнуўся” на тэрыторыю сваёй ідэйнай бацькаўшчыны — у „заходнія губерні”, „Паўночна-Заходні край”, „Заходняй Расію”.

Разам з акрэсліваннем сельскай тэрыторыі ў якасці зямлі пражывання канкрэтнага народа наспела патрэба апісання і знаходжання

¹ Пра гібрыдны характар заходнерусізму гл.: V. Symaniec, *La contruction idéologique slave orientale. Langues, races et nations dans la Russie du XIXe siècle*, Paris, 2012, p. 415–431.

² Пачатковая версія гэтага артыкула была прадстаўлена падчас навуковай канферэнцыі „Гарадзенскі палімпсест” 5–6 лістапада 2011 года. Дзякую Іне Соркінай за ідэі гэтага тэксту і Андрэю Чарнякевічу за звярненне ўвагі на артыкул Міхаіла Каяловіча.



„нацыянальнага” ў гарадах, якія часам адназначна не ўпісваліся ў канструюваную канцэпцыю і пэўным чынам яе нават разбуралі. Гарады былі часам занадта касмапалітычныя, шматнацыянальныя і не пасавалі для вобраза ідэальнай айчыны.

Пецяrbург быў месцам нараджэння і крышталізацыі „заходнерускай” ідэалогіі, але натхненні, уражанні і магчымыя спосабы нарацыі яе дзеячы атрымлівалі падчас падарожжаў і часовых перабыванняў на землях сваёй „ідэальнай айчыны”. На шляху такіх падарожжаў таксама быў горад Гродна — тагачасны губернскі цэнтр, горад на мяжы „заходняй Расіі” з уяўленым варожым светам, светам заходняй культуры.

Адным з першых мадэрных апісанняў Гродна на расійскай мове менавіта ў духу прыналежнасці горада да рускай/расійскай спадчыны была праца вядомага даследчыка і вайскоўца Паўла Баброўскага. На той час ён быў аўтарам шэрагу прац па гісторыі заходнебеларускіх земляў і лічыўся адным з найбольш дасведчаных навукоўцаў у гэтай галіне. Сярод гэтых прац вылучалася „Историческая монография города Гродны”, надрукаваная ў 1866 г. на старонках вядомага часопіса „Вестник Западной России”³, які быў адным з фактычных (але неафіцыйных) органаў трансляцыі „заходнерускіх” ідэй на беларуска-літоўскіх землях. Праца Баброўскага да сёння можа быць карыснай для гісторыкаў, бо з’яўляецца не толькі ўласна гістарыяграфіч-

ным помнікам, а ў пэўнай ступені таксама мае характар крыніцы.

Апрача П. Баброўскага, адным з аўтараў 60-х гадоў XIX ст., які пісаў пра Гродна, быў Рыгор Кулжынскі. Гэты малавядомы да сёння аўтар пакінуў цікавыя нататкі і вершы пра Гродна, паказваючы тое, як бачыўся горад з перспектывы выхаванага ў расійскай культуры ўраджэнца Слабадской Украіны⁴.

На маю думку, адным з самых цікавых тэкстаў „заходнерускіх” аўтараў пра Гродна былі падарожныя нататкі Міхаіла Каяловіча⁵, выдадзеныя ў 1887 г. Народжаны ў мястэчку Кузніца (зараз — Кузніца Беластоцкая ў межах Польшчы) прафесар праваслаўнай Пецяrbургскай Духоўнай Акадэміі неаднаразова наведваў родныя мясціны⁶. Прафесійная і асабістая зацікаўленасць у выхаванні новых пакаленняў моладзі з беларуска-літоўскіх губерняў у духу расійскай дзяржаў-

⁴ Больш пра Р. Кулжынскага гл.: А. Ціхаміраў, „Гродзенскія лісты” Рыгора Кулжынскага: вопыт інтэрпрэтацыі // Горад Святога Губерта: альманах лікальнай гісторыі, вып. 9, 2014, рэдкал. І. Соркіна [і інш.], Гродна, 2014, с. 54–64; В. Скідан, Кулжынскі Рыгор Іванавіч // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі, т. 6, ч. II, рэдкал. Г.П. Пашкоў, Мінск, 2003, с. 403.

⁵ Праца Валерыя Чарапіцы застаецца пакуль што адзінай падрабязнай біяграфіяй вучонага, аднак яна патрабуе вельмі крытычнага стаўлення і ўважлівага прачытання: В. Черепица, Михаил Осипович Коялович. История жизни и творчества, Гродно, 1998.

⁶ Вядома, што ў 1889 г. у царкву ў Кузніцы М. Каяловіч перадаў абраз Віленскай Божай Маці, які прывёз з Пецяrbургу ад тагачаснага кіраўніка канцылярыі Св. Сінода Уладзіміра Саблера, гл.: G. Sosna, *Święte miejsca i cudowne ikony. Prawosławne sanktuaria na Białostocczyźnie*, Białystok, 2001, s. 201.

³ П. Бобровский, *Историческая монография города Гродны* // Вестник Западной России, 1865/1866, кн. 7, т. III, отд. II, с. 28–43.

насці, прыналежнасці да расійскай нацыі і вернасці праваслаўю ў Каяловіча спалучалася з сапраўдным пачуццём блізкасці і адданасці сваёй „малой радзіме”, цікавасцю да жыцця сялян і простага духавенства, праблем захавання помнікаў даўніны. Яго асоба спалучала ў сабе не толькі гісторыка, але таксама зангажаванага публіцыста, які любіў падарожнічаць і актыўна публікаваў свае нататкі ў прэсе⁷. З выпускнікамі Пецябургскай Акадэміі, якія працавалі ў Гродне, Каяловіч таксама падрымліваў сувязі і, напэўна, актыўна карэспандаваў. На жаль, гэтая перапіска застаецца не выяўленай ці, магчыма, не захавалася.

Каяловіч таксама быў пачэсным членам Гродзенскага праваслаўнага Сафійскага брацтва, хаця ў 1885 г. у штогадовай справаздачы брацтва не была ўказана сума яго ахвяравання⁸. Цікава і тое, што яшчэ ў 60-я гады XIX ст. Каяловіч ўспрымаўся ў якасці „прарока” „заходнерускай” ідэнтычнасці. Пётр Бяссонаў называў яго такім чынам, хутчэй за ўсё ў іранічным значэнні⁹.

Летам 1886 года (хутчэй за ўсё ў ліпені-жніўні) падчас адной з паездак ён наведаў Гродна, публікуючы свае запісы ў газеце „Церковный вестник” (нумары 8, 10, 11 за 1887 год), якія пазней выдаў асобнай

брашурай у друкарні Дэпартаменту ўдзелаў¹⁰. Каяловіч намагаўся паказаць Гродна галоўным чынам для пецябургскага чытача „с русской, православной стороны”¹¹. У тэксце аўтар спрабуе звярнуць увагу на горад праз наяўнасць у ім „рускіх старажытнасцей” паміж беларускім, польскім, нямецкім і габрэйскім атачэннем. Сімвалам „рускасці” перадусім выступае ў тэксце Барыса-Глебская царква на Каложы. 24 лютага 1887 г. Каяловіч у лісце да віленскага святара Івана Катовіча пісаў пра свае „гродзенскія артыкулы” наступнае: „чего доброго и у вас поднимется буря из-за следующей моей статьи о Гродне, т.е. о коложанских развалинах, которую [...] я там излагаю и близко затрагиваю и дела покойного Игнатия и Вашей консистории и даже митрополита Иосифа. Но историческая правда этого требовала, как ни тяжело мне было разоблачать эти грустные дела. Если найдёте что не так, и имеете сведения, каких я не имею, сейчас печатайте поправки, да кстати посмотрите в этом как звали тогдашнего епархиального архитектора”¹². Хутчэй за ўсё, гэты ліст да Катовіча быў напісаны падчас рэдактарскіх правак канчатковай версіі артыкулаў.

Напачатку Каяловіч напісаў пра назву горада, крытыкуючы захаванне ягонай польскай назвы ў тагачаснай расійскай мове: „местный,

⁷ Пра характар паездак гл.: Д. Кузьма, Падарожжа М. В. Каяловіча па Беларусі ў 1862 г., „Вышэйшая школа”, 2010, № 3, с. 55–58.

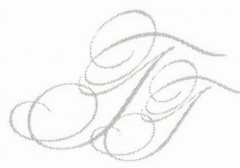
⁸ Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці, Ф. 104, воп. 1, спр. 92. арк. 14.

⁹ М. Долбилов, *Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Москва 2010, с. 502.

¹⁰ М. Коялович, *Гродна (из путевых наблюдений во время поездки по Западной России)*, Санкт-Петербург, 1887.

¹¹ Тамсама, с. 15.

¹² Российский государственный архив литературы и искусства (далее — РГАЛИ), Ф. 1077 оп. 1. ед. хр. 2 л. 32об.



простой жите́ль—белорусс или малоросс, посеща́я город Гродну́ или плыва́я по окраине́ ея по Неману́ на плоту́, с недоумением слышит, что этот город называют не так, как он называет испокон веков и доныне, не Городня́, а Гродно́, и если этот местный жите́ль грамотен и смыслит кое-что в грамматике, то недоумение его ещё усилится, потому что он узнает, что порча древнего названия этого города пошла дальше, что слово Гродно́ перестали склонять даже русские люди и говорят и пишут: из Гродно́, до Гродно́ и т.п., е если он человек бывалый, то вспомнит, что и другой древний западнорусский город, до сих пор называемый народом по-старинному—Вильня́, Вильна́, тоже называют в позднейшей форме—Вильно́ и тоже перестают склонять по своему русские люди даже в официальной среде, точно во всеобщее свидетельство ослабления русского влияния в стране”¹³.

Цікава, што падобным чынам у 1866 г. выказваўся Рыгор Кулжынскі¹⁴. Аднак гэткія высновы „заходнерускіх” аўтараў ніяк не паўплывалі на афіцыйныя назвы мясцовасцей у расійскай мове, а самыя аўтары не спрабавалі данесці свае думкі непасрэдна да чыноўнікаў і выказвалі іх толькі ў публіцыстыцы. На думку Каяловіча, змены назваў некалі адбудуцца і народ павінен іх захоўваць: „но если бы я был подле этого местного жителя—белорусса или малоросса в такие ми-

нуты его раздумья, то сказал бы ему, пусть он не унывает от этого временного зла, и пусть хранит свои древние названия, как святой завет его старины, и верит, что когда станут яснее и яснее освещаться светом русского самознания сердца его детей, внуков, воскреснут везде и эти дорогие, древние, летописные названия его местностей, столь верно хранимые в народной среде”¹⁵.

М. Каяловіч далей асвятліў гістарычныя павязі і вобразы розных этнасаў з горадам. У пэўным сэнсе гэты расповед нават нагадвае сучасныя спробы гісторыкаў даследаваць „месцы памяці”. Так, для літоўцаў (ён іх называе „литвинами”), на думку аўтара, Гродна звязаны перадусім з вобразам замка Вітаўта і каралевічам Казімірам Ягайлавічам, для палякаў—з соймамі Рэчы Паспалітай і адрачэннем караля Станіслава Аўгуста, шматлікімі касцёламі, ордэнам езуітаў і старацам Антоніем Тызенгаўзам, для немцаў—з нападамі крыжакоў і нямецкімі калоніямі на Беласточчыне¹⁶. Габрэі, на яго думку, хоць і былі шматлікай этнічнай групай, не складалі „коренного и исторически-жизненного населения страны”¹⁷, а таксама „так энергично теперь отстраиваются после недавнего пожара и даже надеются быть ещё сильнее, потому что едва ли не большая часть русских домовладельцев Гродны, разорённых этим пожаром, не только не

¹³ М. Коялович, Гродна..., с. 2.

¹⁴ Гл. падрабязней: А. Ціхаміраў, „Гродзенскія лісты” Рыгора Кулжынскага..., с. 54–64.

¹⁵ М. Коялович, Гродна..., с. 2.

¹⁶ Тамсама, с. 3.

¹⁷ Тамсама, с. 3.

*может отстроится, но и передаёт жидам свои участки*¹⁸.

Каложская царква для Каяловіча выступае ў якасці самага значнага сімвала захавання „рускасці” і прываслаўя. Праблема яе стану, спрабаў археалагічнага вывучэння і рэстаўрацыі на працягу XIX ст. займае значную частку публікацыі. Рэшткі царквы павінны не толькі зацікавіць чытача, але таксама ўзбудзіць у ім адпаведныя патрыятычныя пачуцці: „Какое величие древности и какое запустение в настоящее время! Осталась только половина стен церкви, именно: вся северная сторона, большая часть восточной, алтарной и небольшая часть западной стены, да ещё две полукруглых колонны по середине церкви, а вся южная сторона, часть восточной и часть западной — рухнули в Неман”¹⁹.

Аўтар таксама звяртаў увагу чытача на асаблівасці архітэктуры, згадаў пра галаснікі, розныя версіі пабудовы храма (між іншым таксама Ігната Кульчыцкага). Вельмі цікава, што таксама закраналася пытанне вайсковых дзеянняў Івана III і Аляксея Міхайлавіча, якія прычыніліся да разбурэння царквы: „таким образом, по этому известию, выходит, что старая Москва — первая привела в запустение эту древнейшую в этой стране церковь”²⁰.

На спробах захавання старадаўніх рэшткаў і адбудовы царквы ў XIX ст. Каяловіч засяродзіўся даволі дакладна, скардзячыся на бюракратыю, незацікаўленасць царкоўных улад, негаспадарнасць і розныя

іншыя абставіны: „И жестокосердие военных дел старой благочестивой Москвы, и канцелярские проволочки новой цивилизованной России, и глубокий западнорусский грех небрежения во внешней церковности — всё соединилось в этой печальной истории Коложанской церкви и застигло до наших дней густым туманом эту русскую святыню. Только выше, над этим туманом виднеются светлые образы двух русских царей — Николая I и Александра II. Они только с своей царственной высоты видели своим исторически-ясным взором и сквозь этот туман драгоценность русской древности и заботились об ней. И теперь они могущественно будят в русской душе упование и заставляют обращать его к будущему восстановителю этих дорогих развалин”²¹.

Метафары разбурэння і своеасаблівага маральнага доўгу расійскага грамадства і дзяржавы па адбудове Каложскай царквы Каяловіч паўтараў некалькі разоў. Для аўтара займанне адміністрацыйных пасадаў у тагачасным Гродне выхадцамі з Пскова і Масквы стваралі пэўную надзею на зацікаўленасць аднаўленнем Каложы: „случилось так, что в Гродне теперь не мало псковичей. И архиерей пскович, и соборный протоиерей — западнорусский старожил — пскович, и в учебном ведомстве несколько псковичей. Все они серьёзно относятся к коложанской местности и окрестному её населению, в котором ищут потомков тех своих родичей-псковичей [...]”²².

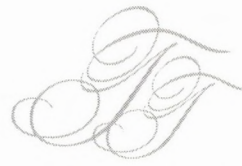
¹⁸ Тамсама, с. 4.

¹⁹ Тамсама, с. 4–5.

²⁰ Тамсама, с. 7.

²¹ Тамсама, с. 13.

²² Тамсама, с. 14.



Заклік да аднаўлення Каложы суправаджаўся пэўнай сімвалічнай лініяй: Масква і Кіеў выступалі тут у якасці гістарычных цэнтраў, якія былі сутнасцю „рускасці” — „двiнь-тeсь на это святое дело вообще русские люди западной России и впереди их — москвичи, расселившиеся и более и более расселяющиеся и первенствующие в этой стране! Двiнь-ся опять и сама нынешняя Москва, верная выразительница лучших русских объединительных стремлений, стяжавшая уже столько чести и славы и в западной России во времена последней польской смуты! [...] Пусть и старей, исторически-седой Киев, готовящийся вскоре торжествовать девяностолетие своей христианской православной жизни, просветлеет и от этой радости, что его богатая наследница — Москва прилагает заботливые старания воздвигнуть из пагубного уничтожения его раннее, дорогое детище — гродненскую Борисо-Глебскую святыню!”²³. Менавіта Кіеў Каяловіч лічыў цэнтрам, які паўплываў на будаўніцтва царквы ў старажытнасці, а Маскву — ягоную наступніцу — заклікаў яе адбудаваць.

Гісторык напэўна не быў аб'ектавым да праблемы старажытнасцей, асабліва царкоўных. Ягоная заангажаванасць мела не толькі навуковы і рэлігійны характар, але таксама нацыятворчы. Метафара аб'яднання, ужытая ў вышэй цытаваным фрагменце, тычылася Масквы і яе ролі, але таксама пераклікалася з далучэннем уніятаў да праваслаўя ў 1839 годзе. Вывучаючы праблему уніяцкай царквы, Каяловіч актыўна

выкарыстоўваў рыторыку аб'яднання таксама і ў гэтым выпадку²⁴.

Сімвалічная пераемнасць гарадоў павінна была паказаць чытачу, што „рускасць” на гродзенскай зямлі мела глыбокія карані, не была для яе чужой, таму павінна атрымаць падтрымку з боку расійскага грамадства. Цікава, што сярод пералічаных гарадоў не было Пецярбурга. Хутчэй за ўсё, апошні не атаясамляўся для Каяловіча з „рускасцю”, а быў імперскай сталіцай шматэтнічнай дзяржавы.

Каложы выступала сімвалам пераемнасці „рускасці” не толькі таму, што была праваслаўнай святыняй (аўтар узгадваў таксама і прыналежнасць яе да ўніятаў), але таксама і з-за таго, што там жылі верагодныя нашчадкі палоненых пскавічоў. Гродзенскі губернатар, які прыехаў з Масквы, таксама меў дапамагчы ў адбудове царквы: „я видел в его кабинете на стене карту города Гродны 1568 г., на которой показаны многочисленные тогда в Гродне православные церкви и в числе их Борисо-Глебская, и не мало беседовал об этом, занимавшем нас обоих, важном русском деле”²⁵.

Аднак існуючы стан праваслаўя ў горадзе Каяловіча не здавальняў. Вяртаючыся з Каложы ў горад, ён запытаўся пра велічны храм з зялёным купалам: „это ваша собор-

²³ Таксама, с. 14–15.

²⁴ Больш на гэтую тэму гл.: N. Morawiec, *Dialektyki ruskości. „Historia zjednoczenia zachodnioruskich unitów...”* M. Kojalowicza a metafora zjednoczenia // *Ukraina-Polska-Unia Europejska. Polityczny, gospodarczy i społeczno-kulturalny wymiar współpracy*, pod red. K. Jędraszczyk, O. Krasiewskiego i W. Sobczaka, Poznań, 2012, s. 411–432.

²⁵ М. Коялович, *Гродна...*, с. 14.

ная церковь?” — „Нет”, отвечал он. „Это латинский приходской костёл, бывший иезуитский костёл”. — „Да, он совсем как православный храм!” сказал я. „Это так”, отвечали мне, „совсем как православный храм, и на восток построен”²⁶. Фарны касцёл ва ўяўленні Каяловіча выглядаў як праваслаўная царква, а нават меў бы быць царквой пасля паўстанняў у якасці „кампенсацыі” за ўзброены супраціў царызму.

Фара Вітаўта, якая на той час была праваслаўным Сафійскім саборам, была меншым храмам і, на думку гісторыка, мела не вельмі выгоднае месцазнаходжанне: „Гродненский Софийский собор, выходящий на главную улицу, довольно больших размеров и внутри в нём не мало благолепия, хотя замечен недостаток того особенного благолепия храмов внутренней России, которое показывает давнее, личное, благочестивое усердие прихожан. Но ещё более бросается в глаза, что хотя храм стоит на восток, но на главную улицу выходит его алтарная часть, и чтобы войти в него, нужно или объезжать его церковную ограду или проходить через неё и заворачивать ко входу в церковь. Между тем против него, через площадь находится городской садик с фонтаном и за ним сейчас, за проездом, вышеупомянутый латинский костёл, бывший иезуитский. Гродненскому православию приходится иногда даже торжественно свидетельствовать, что из двух костёлов, из которых оно могло взять лучший даже с большим правом, за латинянами остался этот именно лучший

храм и к нему приходится ходить крестным ходом и совершать перед ним в садике служение, например, 1 августа для водосвятия, как это я и сам видел”²⁷.

Нягледзячы на тое, што праваслаўныя вернікі атрымалі былы каталіцкі храм, Каяловіч выказваў псіхалагічны дыскамфорт з нагоды не толькі велічы храма, ягонага месцазнаходжання, але таксама факта служэння хроснага ходу перад Фарным касцёлам.

Праваслаўе, якое сімвалізавала тут таксама расійскую уладу, для Каяловіча ўвесь час не дамінавала ў горадзе і сярод ягоных жыхароў. Гісторык зацікавіўся касцёлам, якому „по всем правам иезуитских пригрешений следовало быть теперь православным храмом”. Падчас свайго візіту ў Фарны касцёл ён разчаравана заўважыў, што жабракі спявалі „звычайныя польскія рэлігійныя песні”, а не нешта старое, „заходнерускае”. „Когда я вошёл в костёл, меня поразили его громадность и величолепие. Длина едва ли меньше, чем в петербургском Невском соборе; ширина разве немного уже. Купол и своды поддерживаются двумя рядами колонн, как и в Невском соборе, но колонн гораздо больше и у каждой из них боковые латинские престолы. Колоннада эта даёт прекрасную, величественную перспективу. Архитектура, лепные работы в этом костёле — прелесть”²⁸. Параўнанне з Неўскім саборам мела перадусім дапамагчы сталічнаму чытачу ўявіць памеры храма і ягоную архітэкттуру. Варта заўважыць, што

²⁶ Тамсама, с. 15.

²⁷ Тамсама, с. 15–16.

²⁸ Тамсама, с. 16.



у выпадку, калі б храм перайшоў праваслаўным, то напэўна захаваць шматлікія элементы дэкору часоў позняга барока было б немагчыма, перадусім у сувязі з асаблівасцямі праваслаўнага мастацкага канона.

Каяловіч прыехаў у касцёл перад набажэнствам і ўбачыў невялікую групу жанчын, якія рыхтаваліся да споведзі. Аўтар звярнуў увагу на выразы іх твараў і пад канец расповеду зазначыў: „*всё это могло бы показаться теперь неприличным и даже легко могло обозлится находившихся тут богомолков. У них, когда они оглядывались в сторону ксендза, да и на меня тоже, ясно видны были сильно раскрасневшиеся лица, страшно возбуждённые глаза, и оне, очевидно, разглядели, что я чужой, я не ихний. Я подумал, что сразу перенесён в мрачные века латинства XI—XII века, и вышел из костёла. Оказалось, что и нищие разглядели во мне чужого, сразу прекратили пение, смотрели на меня подозрительно, и ни один не попросил милостыни. Ух, какая тут мрачная сила извращённого латинства!*”²⁹. Гэты фрагмент паказваў не толькі ўзмацненне „іншасці” каталіцызму ў свядомасці аўтара, але таксама трактаванне інтэнсіўнага выражэння веры праз прызму зусім секулярных уяўленняў.

Вачыма ўяўлення Каяловіч бачыў узбуджаных верніц, якія пачулі ў ім „іншасць”. Ніжэй аўтар нават выказаў шкадаванне, што граф Міхail Мураўёў не перадаў праваслаўным Фарны касцёл, а праваслаўная грамада горада ў асобе

Ігнація Жэлязоўскага³⁰ наўмысна не хацела браць такі вялікі храм таму, што была занадта малая і не мела магчымасці яго ўтрымліваць³¹.

Праваслаўны жаночы манастыр, населены выключна манашкамі з цэнтральных губерняў імперыі, паводле Каяловіча знаходзіўся таксама ў непрыдатных умовах: „*завезли меня в какой то совершенно глухой переулоч. И этот монастырь тоже страшно стеснён окружающими его жидовскими строениями. Но внутри монастыря, в церкви светло, чисто, уютно*”³². Манашкі зрабілі на яго вельмі добрае ўражанне. Аднак ён шкадаваў, што сярод іх няма мясцовых ураджэнцаў.

Вобраз горада, у якім праваслаўныя храмы былі заціснутыя паміж габрэйскімі дамамі і каталіцкімі касцёламі для Каяловіча быў вельмі чужы: „*выбираясь же с трудом из гродненского женского монастыря под свежим впечатлением жидовского утеснения и у тамошнего мужского монастыря, я опять подумал: проглядел старый знаток Гродны граф Муравьёв и не очистил здесь от прискорбного стеснения православных храмов, как он это сделал у трёх виленских церквей к великой славе тамошнего православия и к вечной памяти об нём самом!*”³³. У гэтым фрагменце з’яўляецца новае аднясенне да Вільні. Гэты горад у вачах аўтара паўстае як пэўны ўзор

³⁰ Ігнацій (Якаў Лявонцёвіч Жэлязоўскі) (1802–1872) — епіскап брэсцкі, вікарый Літоўскай епархіі (1848–1870), у 1839 г. далучыўся да праваслаўя з уніяцкай царквы, меў рэзідэнцыю у Гродне.

³¹ М. Коялович, *Гродна...*, с. 17.

³² Тамсама, с. 18.

³³ Тамсама, с. 19.

²⁹ Тамсама, с. 17.

вырашэння русіфікатарскіх задач, нават у пэўны спосаб „далучаецца” да Масквы і Кіева.

Сімвалічным цэнтрам новай, расійскай імперскай улады ў Гродне ў нататках Каяловіча быў раён Гарадніцы: „в Гродне есть единственная церковь (военная), красующаяся на приличном просторе и в чистых русских формах. Эта небольшая церковь, за Городничанкой, на площади, где кругом расположены присутственные места и дома двух главных правительственных лиц Гродны. Я откровенно высказывал этим лицам, какой дивный символ имеет для них эта церковь, кроме своего обычного значения. На одном конце площади — архиерейский дом, на другом, против — губернаторский, а по середине, ближе к губернатору, эта церковь, как бы самым своим положением между ними призывающая эти власти к единодушию в деле русско-го, православного строения страны, и тем благотворнее этот призыв в настоящее время, что теперь подле этих властных лиц идёт большая работа по этому делу”³⁴. Прастора горада ў вачах Каяловіча такім чынам рабілася падзеленай на тры розныя часткі. Калі Каложа была сведчаннем старажытнасці праваслаўя і „рускасці”, а гістарычны Стары горад — цэнтрам каталіцтва і іўдаізму, то Гарадніца разам з новай царквой св. Аляксандра Неўскага была прасторай новай імперскай улады. Пры гэтым праваслаўная царква таксама ўпісвалася ва ўладныя структуры (што на той час было яе фактычным і фармальным станам у Расійскай імперыі).

³⁴ Тамсама, с. 19.

Сіла веры шэрагу праваслаўных святароў не пераставала здзіўляць Каяловіча. Ён згадвае не толькі добрых прапаведнікаў сярод рабочых і рамеснікаў, святароў, якія заахвочвалі моладзь дапамагаць у храмах падчас набажэнстваў, але таксама святара (студэнта Каяловіча ў духоўнай акадэміі), які хрысціў габрэяў і верыў у іх хрысціянізацыю. „Каюсь, что и после этих слов я немного лучше стал думать о жидях и немного больше верить в их обращение в христианство (исключая отдельные случаи), но перед силою христианской веры этого пастыря в человека и добро, конечно, остановился с глубоким уважением”³⁵.

Гісторык аднак не стрымліваўся ў сваіх антыгабрэйскіх выказваннях: хваліўся сваім уменнем „разпазнаць габрэя”: „я, как родившийся в западной России, имею даже теперь способность узнавать жидя, как бы он не преобразовывал себя, и редко ошибаюсь”³⁶. А вось якім чынам ён пісаў пра габрэйскіх дзяўчат: „я выезжал из Гродны. Был у жидов праздничный день. Вся большая там платформа на вокзале железной дороги была переполнена молодыми жидовками, очевидно, ознакомившимися с образованием, цивилизацией и около них увивались молодые люди, не все жиды. Скандалов, требовавших полиции, не было, но скандальный смысл поведения был ясен”³⁷. Можна асцярожна меркаваць, што тут Каяловіч даносіў да чытача сцэны з прастытуткамі. Разам з тым цікава, што ён дакараў гэтых маладых жанчын

³⁵ Тамсама, с. 20.

³⁶ Тамсама, с. 22.

³⁷ Тамсама, с. 22.





у наяўнасці адукацыі³⁸. Чыгуначны вакзал у гэтым месцы выступае адначасна сімвалам цывілізацыі і тэхнічнага прагрэса і месцам маральнай распусці, якая асацыюецца з габрэямі.

Русіфікацыя габрэяў праз свецкую адукацыю бачылася Каяловічу бессэнсоўным і небяспечным заняткам: *„вспомнился мне при этом афоризм, не раз слышанный мною в западной России: менее образованный жид — меньшее зло, более образованный жид — большее зло. Я скажу иное. Нигде так не видно ясно совершенное бессилие так называемого западничества создать что либо дельное в русском смысле, как на нашей западной окраине, а тем более в таком чувствительном деле как образование. В результате тут выходит не образование, не просвещение, а развращение и чужих, и что всего хуже, своих”*³⁹.

Антыгабрэйскія выказванні аўтара можна знайсці ў шмат якіх іншых публіцыстычных тэкстах і прыватнай карэспандэнцыі. Варта звярнуць увагу на гэтую праблему і падумаць, ці гэта была юдафобія, характэрная для дамадэрных часоў, ці ўжо мадэрны і цалкам выразны антысемітызм. Стаўленне да габрэяў як да чужых і як да ворагаў „заходняй Расіі” прасочвалася таксама ў шмат якіх тэкстах аўтараў, прыналежных да „заходнерускай” плыні.

³⁸ У 60-я гады XIX ст. стаўленне да адукацыі з боку М. Каяловіча было значна больш адкрытым, гл. падрабязней: Д. Кузьма, М. Каяловіч і пытанні развіцця адукацыі на Беларусі ў 1860-я гады, „Вышэйшая школа”, 2010, № 6, с. 76–80.

³⁹ М. Коялович, Гродна..., с. 22.

Прыцягвае ўвагу блізкасць Каяловіча да сваіх былых вучняў з духоўнай акадэміі, якія працавалі ў „заходніх губернях”. Вышэй узгадваліся мясцовыя святары, а пад канец расповеду аўтар напісаў пра прадстаўнікоў вышэйшай іерархіі, з якімі ён сустракаўся ў Гродне: *„мы не раз собирались у радушного местного преосвященного Анастасия”*⁴⁰, *тоже бывшего студента нашей академии и проводили целые часы в задушевной беседе и дорогих нам всем воспоминаниях. Наше общество ещё более увеличилось и оживилось с приездом в Гродну на короткое время ковенского преосвященного Смарагда*⁴¹, *тоже нашего бывшего студента, тоже всегдашнего сердечного почитателя ея, и как теперь уже всем известно, западно-русского исповедника”*⁴².

Нататкі Міхаіла Каяловіча варта разглядаць праз прызму адшукання і рэканструявання наяўнай (і уяўленай) „рускасці” (зразумелай практычна адназначна як „расійскасці”, якая ўключала ў сябе таксама беларусаў і украінцаў) у горадзе Гродне праз праваслаўе. Цікава і нават нечакана тое, што аўтар ведаў горад значна слабей, чым, напрыклад, Вільню, хаця і нарадзіўся вельмі недалёка,

⁴⁰ Анастасій (Васіль Аляксандравіч Апоцкі) (1830–1905) — епіскап брэсцкі, вікарый Літоўскай епархіі ў 1885–1891 гг. (фактычна жыву ў Гродне), паходзіў з святарскай сям’і з Пскоўскай губерні, актыўна ўдзельнічаў у ліквідацыі ўніяцкай царквы.

⁴¹ Смарагд (Стэфан Міхайлавіч Троіцкі) (1830–1886) — епіскап ковенскі, вікарый Літоўскай епархіі ў 1885–1886 гг., нарадзіўся ў Разанскай губерні, нечакана памёр 2 кастрычніка 1886 г.

⁴² М. Коялович, Гродна..., с. 22.

у Кузніцы. Тэкст вядучага гісторыка „заходнерускага” напрамку ў сучасным прачытанні паўстае як спроба сімвалічнай нацыяналізацыі „чужой прасторы”, „чужога горада” з дапамогай імперскай улады і шэрагу рытарычных практык. Сярод іх важнейшае месца займае апісанне Каложскай царквы, спробаў яе археалагічнага вывучэння і магчымай адбудовы. Амаль праз год пасля наведвання Каяловічам горада над Нёманам, 26 жніўня 1887 г. ён са шкадаваннем пісаў у Вільню Івану Катовічу: *„сделайте милость, дайте известие, делается ли что-нибудь с гродненскими развалинами? Два письма писал в Гродну — не отвечают. Злится там на меня, что ли, Бог их знает”*⁴³.

„Чужынцамі” ў нарацыі Каяловіча выступаюць палякі, немцы, габрэі і каталіцкая царква. Гэтая ўяўленая і існуючая адчужданасць дэманстравалася ім у самы розны спосаб: ад крытыкі „фанатызму” каталіцкіх вернікаў да антыгабрэйскіх выказванняў на мяжы адкрытага антысемітызму. Шматэтнічнасць і шматрэлігійнасць выразна замінала яму ў пабудове вобраза горада, які меў бы толькі адну этнічную групу і адну рэлігію ў якасці „гістарычнай” асновы. Міхаіл Каяловіч нібыта разрываўся паміж захаваннем асабліва-сцей роднага краю (нават разам з моўнымі рысамі) і лаяльнасцю да імперыі і расійскай нацыянальнасці.

Калі звярнуцца да падобных канцэпцый „нацыяналізацыі” шматэтнічнага горада ў пачатку ХХ ст., то можна пабачыць, што ролю своеасаблівых „прарокаў” вы-

конвалі таксама паэты з выразным рэвалюцыйным запалам і жаданнем вызвалення „простага народа”. Напрыклад, у выпадку горада Трыеста такім „вешчуном” выступаў Габрыэле д’Анунцыё⁴⁴.

Пераемнасць у бачанні Гродна „заходнерускімі” аўтарамі можна прасачыць таксама ў пазнейшых працах пачатку ХХ ст. Сярод іх варта назваць творы Яўстафія Арлоўскага, Лукі Саланевіча⁴⁵ і нека-тых іншых⁴⁶.

Уяўленні пра гарадскую прастору ў „заходнерускай” думцы з’яўляюцца слаба вывучанай тэмай. Спробы „нацыяналізацыі” горада з дапамогай розных рытарычных прыёмаў былі адным са спосабаў русіфікацыі поруч са зменай тапанімікі, пераабсталяваннямі храмаў, пабудовай новых аб’ектаў ці зменай складу гарадскога насельніцтва.

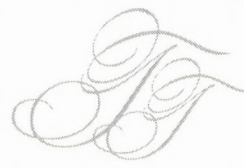
Публіцыстычныя тэксты Міхаіла Каяловіча служаць важным прыкладам рэалізацыі такой „нацыяналізуючай” стратэгіі, а ягоныя думкі могуць нават выкарыстоўваць сучасныя адэпты „заходнерусізму” ў ХХІ стагоддзі.

⁴⁴ Падрабязней гл.: M. Hametz, *Making Trieste Italian 1918–1954*, Suffolk and Rochester, 2005, p. 18–19.

⁴⁵ Больш пра сувязі сям’і Саланевічаў з Гродна гл.: А. Ціхаміраў, *Саланевічы і Гродна*, „Arche”, 2010, № 1–2, с. 185–193.

⁴⁶ А. Літвінскі, *Гродна і Гродзенічына ў працах гісторыкаў-заходнерусістаў // Гродна і гродзенцы: дзевяць стагоддзяў гісторыі (да 880-годдзя горада): матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Гродна, 10–11 красавіка, навук. рэд. І.П. Крэнь, Гродна, 2008, с. 98–101.*

⁴³ РГАЛИ, ф. 1077 оп. 1. ед. хр. 2 л. 50 об.



У афармленні вокладкі выкарыстаны археалагічныя знаходкі з фондаў Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея. Матэрыялы да друку падрыхтавала загадчыца аддзела археалогіі музея Наталля Кізюкевіч.

Прадметы з раскопак Рыгора Мікалаевіча Акінчыца ў г. Гродна:

1. Кілішак. Канец XVII - пачатак XVIII ст. Вул. Малая Траецкая, д. 17. Раскопкі 1988 г.
2. Талерка. Канец XVII - пачатак XVIII ст. Вул. В. Траецкая д. 19-21. Раскопкі 1989 г.
3. Кубак. Канец XVII - пачатак XVIII ст. Вул. В. Траецкая д. 19-21. Раскопкі 1989 г.
4. Кубак. XVII - XVIII стст. Вул. 8-га Сакавіка, д. 21. Раскопкі 1989 г.
5. Матрыца для вырабу кафлі. XVII ст. Вул. Вялікая Траецкая д. 19-21, майстэрня ганчара. Раскопкі 1989 г.
6. Талерка. Канец XVII - пачатак XVIII ст. Вул. В. Траецкая д. 19-21. Раскопкі 1988 г.
7. Талерка. Канец XVIII ст. Плошча Савецкая, д. 2. Раскопкі 1990 г.
8. Талерка. Канец XVII - пачатак XVIII ст. Двор комплекса езуіцкага калегіума ў Гродне. Раскопкі 1993 г.
9. Кафля. II палова XVII ст. Вул. Вялікая Траецкая д. 19-21. Раскопкі 1989 г.
10. Кафля. XVII ст. Новы замак.
11. Скарбонка. Канец XVII ст. Вул. В. Траецкая, д. 21. Раскопкі 1990 г.
12. Гаршчок. Канец XVII - пачатак XVIII ст. Вул. В. Траецкая д. 19-21. Раскопкі 1988 г.
13. Кубак. Канец XVII ст. Вул. В. Траецкая, д. 21. Раскопкі 1990 г.
14. Кубак. Канец XVIII - пачатак XIX ст. Савецкая плошча (у двары дома купца Мараўёва), Раскопкі 1990 г.
15. Кафля. XVII ст. Вул. Вялікая Траецкая д. 19-21. Раскопкі 1989 г.
16. Кубак. Канец XVII - пачатак XVIII ст. Вул. В. Траецкая д. 19-21. Раскопкі 1989 г.
17. Матрыца для вырабу кафлі. XVII ст. Вул. Вялікая Траецкая д. 19-21, майстэрня ганчара. Раскопкі 1989 г.
18. Талерка з роспісам на тэму біблейскага сюжэта (Адам і Ева). Канец XVII - пачатак XVIII ст. Двор комплекса езуіцкага калегіума ў Гродне. Раскопкі 1993 г.

Аўтары нумара

Андрэй Вашкевіч, гісторык, загадчык аддзела найноўшай гісторыі Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея. У сферу зацікаўленняў уваходзіць этнаканфесійная гісторыя беларуска-літоўска-польскага памежжа, гісторыя беларускага нацыянальна-вызвольнага руху 1920–1930-х гг., дзейнасць партыі Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі ў 1920–1930-х гг. Займаецца гісторыяй архітэктуры Гродна, вывучае гарадскую прамысловасць і камунальную гаспадарку ў XIX – першай палове XX стст. Адзін з заснавальнікаў і шматгадовы рэдактар сайта harodnia.com. Лаўрэат узнагароды імя Юзафа Ядкоўскага (2015).

Ірына Ганецкая, археолаг, кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі Нацыянальнай Акадэміі Навук Беларусі. Вывучае археалогію горада, замка, помнікаў архітэктуры, кераміку XI–XVIII стст.

Юры Гардзеў, гісторык, ад’юнкт Інстытута Расіі і Усходняй Еўропы Ягелонскага ўніверсітэта. Галоўныя накірункі даследаванняў: гісторыя беларускіх гарадоў, сацыяльна-эканамічная ды культурная гісторыя Гародні, гісторыя мясцовай адміністрацыі ў ВКЛ.

Яўген Махнач, гісторык, загадчык аддзела гісторыі края Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея. Займаецца гісторыяй Гродна ў XIX–XX стст., іўдаікай, габрэйскай архітэктурай, некрапалістыкай.

Генадзь Семянчук, дацэнт, кандыдат гістарычных навук. Галоўны рэдактар „Гадавіка Цэнтра беларускіх студыяў” (Варшава). Абшар навуковых інтарэсаў: сярэднявечная археалогія і гісторыя Цэнтральнай і Усходняй Еўропы, рэгіяналістыка.

Мечыслаў Супрон, магістр гісторыі. Галоўныя навуковыя інтарэсы: гісторыя і архітэктура Гародні.





Алег Трусаў, дацэнт кафедры гісторыі Беларусі і музэязнаўства Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў. Даследуе архітэкттуру і матэрыяльную культуру Беларусі XI–XVIII ст.

Аляксандр Хацько, магістр гістарычных навук, аспірант кафедры гісторыі Беларусі, археалогіі і спецыяльных гістарычных дысцыплін Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Навуковы супрацоўнік аддзела археалогіі Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея. Займаецца археалогіяй і гісторыяй Гродна, вывучае будаўнічую кераміку і будаўнічыя тэхналогіі XV–XVIII стст. у Вялікім Княстве Літоўскім.

Андрэй Ціхаміраў, гісторык і культуралаг, магістр культуралогіі. Навуковыя інтарэсы: гісторыя ідэі, гістарыяграфія, этнічныя і рэлігійныя меншасці Беларусі.

Шукайце кнігі з лагатыпам „ГАРАДЗЕНСКАЙ БІБЛІЯТЭКІ” ў кнігарнях, інтэрнэт-кнігарнях, а таксама ў прыватных распаўсюднікаў:

Юры ГАРДЗЕЕЎ „Тапанімія старажытнай Гародні (XII-XVIII стст.)“
Аляксандр КРАЎЦЭВІЧ „Гісторыя Вялікага Княства Літоўскага (1248-1377)“
Зоська ВЕРАС „Я помню ўсё“
Наталля МАЛІНОЎСКАЯ-ФРАНКЕ „Забыты вернісаж“. Творчасць мастакоў Гарадзеншчыны 1860-х – 1930-х гг.
Зянон ПАЗЬНЯК „Добрая фатаграфія“
Ларыса ГЕНІЮШ „Лісты з Зэльвы“
“Гродназнаўства. Гісторыя еўрапейскага горада”
Біяграфія гарадзенскіх вуліц. Ад Фартоў да Каложы
Васіль БЫКАЎ „Гарадзенскі архіў: Невядомыя творы (1957–1972). Незавершанае. Нататнікі”
Юры ГАРДЗЕЕЎ „Магдэбургская Гародня”
Данута БІЧЭЛЬ „Хадзі на мой голас”
Пётр СЯЎРУК „Небыцця не існуе. Невядомыя старонкі беларускага нацыянальнага руху”
Аляксей КАРПЮК „Развітанне з ілюзіямі”
“Зрабаваны народ. Размовы з беларускімі інтэлектуаламі”
Алесь КРАЎЦЭВІЧ „Рыцары і дойліды Гародні”
Сяргей ШАПРАН „Васіль Быкаў. Гісторыя жыцця” Т. 1-2
Апанас ЦЫХУН „...Улюбёныя я ў сваю зямлю”
Дзмітры ЛЮЦІК „Нёманскі Фронт. 12-25 ліпеня 1944 года. Баі за Гродна ў данясеннях, успамінах, статыстыцы”
Юры ГУМЯНЮК „Назаві мяне геніем”
Гародня. 50 год без Фары Вітаўта (мультымедычны дыск)
Гародня Х-XX ст. Каралеўскі горд з правінцыйным лёсам
Апанас ЦЫХУН „Скарбы народнай мовы” (слоўнік Гарадзеншчыны)
Уладзімір ХІЛЬМАНОВІЧ „Каляндарны краязнаўчы даведнік Гарадзеншчыны”
Мікалай Быхаўцаў „Паўстанне 1863-1864 гадоў у Ваўкавыскім павеце”
Аляксандр Краўцэвіч „Гісторыя Вялікага Княства Літоўскага (1248-1377)“

Серыя „Сучасная гарадзенская проза“

Віктар ШАЛКЕВІЧ „Рэквіем па непатрэбных рэчах”
Аркадзь ЖУКОЎСКІ „Галс”
Віктар САЗОНАЎ „Маленькія гісторыі з вялікай палітыкі”
Валянцін ДУБАТОЎКА „Чорная воля”
Віктар САЗОНАЎ „Паэзія прозы”

Матэрыялы міжнароднай навуковай гістарычнай канферэнцыі
“Гарадзенскі палімпсест” - 2008, 2009, 2010, 2011, 2012

Гарадскі гістарычна-культуралагічны часопіс

“Гарадзенскі гадавік - 2012”
“Гарадзенскі гадавік - 2013”
“Гарадзенскі гадавік - 2014”





родна – горад магутнай культурнай традыцыі, якая надзейна сілкуе сваіх месцічаў моцай і свабодай духу, звязвае трывалымі хрысціянскімі каштоўнасцямі. Нашы прашчुरы будавалі і поўнілі жыццём Гродна, стваралі гісторыю, захавалі і перадалі нам горад вялікіх князёў, каралёў, вяльможных паноў, брукароў, муляраў, ткачоў, паляўнічых, агароднікаў, пекараў, святароў, святых... Мы атрымалі ў спадчыну горад спраўнага магдэбургскага права і гучнай вайскавай славы, горад з еўрапейскай архітэктурнай традыцыяй, талерантным шматканфесійным і шматнацыянальным народам, горад паэтаў і музыкаў, архітэктараў і мастакоў, горад, якому зараз служым мы і да якога заўжды імкнемся вярнуцца забытымі жыццёвымі сцяжынамі, вяртаемся ў снах, марах, начных мроях. Наш горад – гэта горад бабуляў з доўгімі аповедамі пра даўніну падчас шэрай гадзіны і бацькоў здольных выхаваць павагу і глыбокую адказнасць перад тымі, хто адыйшоў у вечнасць і хто будзе пасля нас.